

Минги-Тау Элбурс

- ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН ТУГЪАНЛЫ – 85 ЖЫЛ.
- КЪАЗАХ ЭПОСЛАДАН – «Къобланды батыр».
- «МИНГИ-ТАУ» ЖУРНАЛНЫ КЪОНАТЪЫ –
Николай ПРОКОПЕЦ.
- БИЛЯЧА. Ана тилим – жаным-шиним.
- ЫНКЪЫЛАТХА ДЕРИ КЪАРАЧАЙ ПОЭЗИЯ.

2. 2024

НАРТ СЌЗПЕ

* * *

Ѓтюрюкге – тюрюк.

* * *

Не билген ишинги эт,
Не этген ишинги бил.

* * *

Не кьургъакъ, не мылы,
Не ун, не тылы болмагъан...

* * *

Не тенг бол, не кенг бол.

* * *

Негер – билинир къабакъда,
Этни семизи – табакъда.

* * *

Негеринг – бир алтын токъмакъ,
Тепсеуюн – жюрекге сокъмакъ...

* * *

Негеринг эсней эсе,
Хапарны къысха эт сен.

* * *

Ниетден – къылыкъ,
Къылыкъдан – ылыкъ.

* * *

Ныгъышсыз эл – эл болмаз,
Сагъышсыз эр – эр болмаз.

* * *

Ныгъышха сабий келсе – ойнар ючюн,
Къартла келселе уа – ойлар ючюн.

* * *

Нюзюрю барны
Жашауда кезюрю бар.

* * *

Намысын тутхан
Насыбы тутхан болур.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (234) март – апрель 2024 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бейтуугъанланы Исмаил
Газаланы Амина
Додуланы Аминат
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Зумакъулланы Танзиля

Мызыланы Къаншаубий
Мусукаланы Сакинат
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Разият
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2024

**«Заманны барыуу тохтамайды. Ол кеси алгъа кетеди, бизге
уа жарсыу, къууанч да къаладырааы. Ол кесини илишанларын,
ызын адамданы ишлеринде, тауланы акъ башларында къаладыра
кетеди».**

Толг'урланы Зейтун

СУРАТЛАУ СЁЗНЮ УСТАСЫ

Толгъурланы Хамитни жашы Зейтун – жазыучу, кесаматчы, филология илмуланы доктору, профессор, КъМР-ни Къырал саугъасыны лауреаты, КъМР-ни илмуларыны сыйлы къуллукъчусу, Халкъла аралы тюрк академияны академиги – 1939 жылда Быллым элде туугъанды. Зейтунну атасы репрессиягъа тюшгенди, анасы уа, анга жыл бла жарым болгъанда, къыйын ауруп ёлгенди. Гитчелигинден ёксюз къалып, ол анасыны эгечини къолунда – экиге айланган къарындашы Къудайланы Азизни юйюрюнде – ёсгенди. 1944 жылда Зейтун халкъы бла бирге Къазахстанны аулакъларына кёчюрюледи. Кёчгюнчюлюкте кёрмеген къыйынлыгъы да къалмай, школну директору немецли Л. А. Элихни хайырындан, ол орта школну бошайды. Ол алгъа Павлодар областны Назаровка элинде сегизжыллыкъ школну, ызы бла уа Джамбулдан узакъ болмай, Меркеде 10-чу классны тауусады. Толгъурланы Зейтун 1957 жылда, туугъан жерине къайтханда, Къабарты-Малкъар къырал университетни орус-малкъар бёлюмюне киреди. 1962 жылда аны айырмалы бошاپ, «Коммунизмге жол» газетде ишлеп башлайды. 1966 жылда аспирантураны бошاپ, 1967 жылда Бакуда «Романы Г. Е. Николаевой» деген кандидат диссертациясын къоруулайды. 1985 жылда Толгъур улу, докторантурагъа кирип, 1987 жылда Москвада «Формирование социалистического реализма как художественно-эстетической системы в литературах народов Северного Кавказа» деген адабиятны теориясындан доктор диссертациясын къоруулайды. 60-чы жылладан башлап, Зейтун КъМКЪУ-да ишленди, 1992 жылдан башлап а – профессор къуллукъда. 1978–1984 жыллада ол орус адабиятны кафедрасыны таматасыны къуллугъун толтургъанды, 1998–2007 жыллада уа малкъар тил бла адабиятны кафедрасына таматалыкъ этгенди. 2009 жылдан башлап, Зейтун КъМР-ни Гуманитар тинтиуле бардыргъан институтуну малкъар адабият бёлюмюню таматасы болады.

Толгъурланы Зейтун жазып эртте башлагъанды. 60-чы жыллада Толгъур улуну биринчи чыгъармалары (адабият статьялары, очерклері, фельетонлары, хапарлары, репортажлары) басмаланадыла, республикалы газетледе биринчи хапарлары чыгъадыла: «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез», «Жашауну дерси», «Алма терек», «Эки жол айырылгъанда» эм башхала. КъМКЪУ-ну студенти болуп тургъанлай, ол малкъар адабиятта кесаматчы, адабиятчы эм жазыучуча киреди. Алай Зейтун халкъгъа белгили жалан да 1964 жылда болады – «Айыу таш»

*Толгурланы Зейтун, юй бийчеси Малкъондуланы Абидат,
къызы Зульфия, жашы Тахир*

деген биринчи сабийлеге жораланнган повести басмаланнганда. Бу чыгърмада бешжыллыкъ сабийни юсю бла уруш жылла эм малкъар халкъ сюрдюнде сынагъан ачылыкъ бла кюйсюзлюк суратланады. Аны чыгърмачылыгъын тинтген алимле Толгурланы Зейтун кеси малкъар адабиятны энчи бир бетиди дейдиле. 1970 жылланы аллында «Эрирей» (1972), «Къызгъыл кырдыкла» (1974), «Акъ гыранча» (1974) повестьлери басмаланадыла. Кесаматчыла айтханнга кёре, жазуучуну тилини байлыгъы, сёзню уста хайырлана билиую бла малкъар прозаны ол жылларында «Эрирей» повестьге жетген болмагъанды. 70-чи жылланы ахырында Толгурланы Зейтунну чыгърмачылыгъында жангы кезиу башланады. 1981 жылда жазуучуну «Жетегейле» деген биринчи романы басмаланады. Бу романнга Москвада, мында да кесаматчыла уллу багъа бичгендиле. Аны ызындан «Ашыкъ оюн» (1983) деген повести, «Кёк гелеу» (1993), «Акъ жыйрыкъ» (1996–1999) романлары чыгъадыла.

Авторну чыгърмалары, орус тилге кёчюрюлюп, Москвада басмаланадыла: «Алые травы» (1975), «Белая шаль» (1982), «Большая медведица» (1988).

Белгили алим, кесаматчы, жазуучу Толгурланы Зейтун 300-ден артыкъ адабият эм аны теориясы бла байламлы статья-

Толгъурланы Зейтун илму-излем институтну ишчилери бла

ны, 15 монографияны эм бир талай дерсликни бла окъуу пособианы авторуду.

Зейтун кёп хапарла, фельетонла, повестьле, очеркле да жазгъанды. «Хутай» трилогиясы эм «Кафедра» повести «Минги-Тау» журналны бетлеринде басмаланнгандыла. Аны илму эм суратлау чыгъармаларыны юслеринден Шимал Кавказны белгили кесаматчылары статьяла жазгъандыла. Зейтунну чыгъармачылыгы бла байламлы кандидат эм доктор диссертацияла къорууланадыла.

Толгъурланы Зейтунну адабиятха жораланнган илму ишлери энчи жерни аладыла. Кесаматчы Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Зумакъулланы Танзиляны чыгъармаларын терен тинтгенди, алагъа уллу багъа бичгенди, поэтлени назмуларында хайырланнган сёзлерини теренликлерин, философия магъаналарын ачыкълагъанды. «Поэзия ёлюмсюздю, ол тёлюден тёлюлеге, ёмюрлеге ёте барады деген керти эсе, Керим да алайды: бюгюнлюкде аны аты, жашау жолу да уллу поэзия бла бирикгендиле. Малкъар халкъны сёз санатда жетишимлери сагъынылгъанда, бек алгъа Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керимни атлары эсибизге тюшедиле. Халкъына, миллетине къууллукъ эталгъан хар инсанны да умуту олду», – дейди Тол-

*Сюелгенле: Додуланы Аскер, Созайланы Ахмат,
Толгъурланы Зейтун, Шауаланы Хасан, Беппайланы Муталип
Олтурганла: Тёпеланы Алим, Зумакъулланы Танзиля,
Гадийланы Ибрагим, Гуртуланы Салих*

гъур улу. Зумакъулланы Танзиляны поэзиясыны юсюнден а ол былай айтады: «Малкъар тиширыула къолгъа устача, Танзиля жютю, жылы сёзге закий эди, ала омакъ накъышланы кийизлеге, кюйюзлеге сала келе эселе, жаш поэтесса ариу оюула, накъышла бла айбатланган назмуланы жашау кертиликге, огъурлулукъгъа бойсундургъанды».

Поэтлени, керти поэзияны юсюнден айтханда, Зейтун: «Поэт керти да уллу поэт эсе, ол, бир ёмюрню не да туугъан жерини жырчысы болуп къалмай, къайсы миллетни да жырчысына, чынтты уланына саналгъанды. Нек дегенде поэт, ёз миллетин башхала бла танышдырып, къарындаш байламлыкъларын кючлендиреди. Уллу поэт, жазыучу – халкъны келечисиди. Башха халкълагъа, дунягъа келлик заманнга да», – дегенди.

Андан тышында да Толгъурланы Зейтунну къарачай-малкъар жазыучулагъа жораланган илму статьялары бла монографиялары да, суратлау чыгъармачылыкъ иште тюбеген сорууланы тинтгени да адабиятны теориясыны айныууна уллу къошумчулукъ эм себеплик этгендиле.

Толгъур улу илму иши бла бирге окъутуу ишин да бардыргъанды: КЪМКЪУ-да лекцияла окъугъанды, аспирантларына башчылыкъ этгенди. Аны къолунда 14 кандидат диссертация бла 3 доктор диссертация къоруулангандыла. Зейтунну сохталарыны кёбюсю жашауларын илму бла байламлы этгендиле.

Суратлау чыгъармачылыкъны юсюнден айтханда, Зейтун: «Иш – хар нени да башыды! Кесинги эртте къобаргъа юйретирге керекди, кюн сайын суратлау не да илму бла байламлы 3–4 бет жазаргъа... Къуру кесингикин! Хар кюнден...» – деп айта эди.

Зейтунну «Литератураны теориясы», «Суратлау сёзню усталары», «Миллет эс бла литература», «Формирование социального реализма в балкарской поэзии», «Заман бла литература», «Движение балкарской поэзии», «Лирика Керима Отарова», «В контексте духовной общности», «Малкъар прозаны юсюнден», «Малкъар литература» деген китапларын алимле, устазла, студентле бюгюн-бюгече да хайырланадыла. Аны къарачай-малкъар адабиятны кесамат сёзюне салгъан къыйыныны къыйматы уллуду. 2010 жылда Къабарты-малкъар илму-излем институт орус тилде «Очерки истории балкарской литературы» деген китапны Толгъурланы Зейтунну башчылыгында басмалагъанды. Андан сора да аны «Поэзия Керима Отарова» (2012), «Эстетика кёз къарам» (2013), «Жанр баллады в балкарской поэзии» (2015) деген монографиялары чыгъадыла.

Толгъурланы Зейтун кёп къырал саугъалагъа бла грамоталагъа тийишли болгъанды, ол санда – адабиятха эм суратлау чыгъармачылыкъгъа салгъан уллу къыйыны ючюн КЪМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Сыйлы грамотасына (1989), «Кёк гелеу» романы ючюн КЪМР-ни Къырал саугъасына (1994).

Толгъурланы Зейтун, сёзсюз, малкъар адабиятны классигиди – миллет маданиятны байыкъландыргъан, чыгъармаларында жашау кертиликни, аны кёп тюрсюнлю бояуларын кёргюзтген, уллу суратлау хунери болгъан жазыучу. Ол кесини миллет сёзюн битеу адам улуну сёз байлыгына къошханды. Аны «Эрирей», «Акъ гыранча», «Ашыкъ оюн», Къызгъыл кырдыкла», «Жетегейле», «Кёк гелеу», «Акъ жыйрыкъ», «Кафедра», «Хутай» эм башха чыгъармалары кеси адабиятыбызда энчи жер аладыла, Россейни битеу миллетлерини адабиятларыны айныу-унда уа жангы бетни ачып келедиле.

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

Толгъурланы Зейтуннга аталгъан назмуладан

СЕН СУНАМА БЮГЮН КЯЗИМ, КЪАЙСЫН ДА

Сен – закийи, ёхтемлиги халкъымы,
Харф билгеннге жарап турлукъ акъылы.
Бизни заман, сыйлай сени хатынгы,
Алтын бла жаза турад атынгы.
Бийик сыйда таулу халкъны ичинде
Сен жашайса фахму, акъыл кючюнде.
Фахмунг барад, жагъалары кенгере,
Ол чыкыгъанды бийиклеге, тёрлеге.
Жалгъанчыла жангыртханда антларын,
Жазычула боягъанда хатларын,
Бююлмединг, махтау ючюн терилип,
Махтамадынг махтаусузну сен, эрип.
Ишинг бла халкъны кёлюн аладдынг,
Сынаулада адамлайын къалалдынг.
Мен да сени кенгешлеге излейме,
Хар сёзюнгю багъалайма, тюзлейме.
Жырларыма, сыйлай, андан салама,
Билимингден, сау бол, дерс да алама.
Мен билеме – бийикледен бийиксе,
Ёлмез сёзча, ёмюрлеге кирликсе.
Бир-бир алып къарасакъ биз къайсын да,
Сен сунама бюгюн Кязим, Къайсын да,
Жазыу иште дуниягъа жол салаллыкъ,
Ёз халкъына таянч, ёкюл болаллыкъ.
Бизни заман, сыйлай сени хатынгы,
Алтын бла андан жазад атынгы.

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ ЗАКИЙИ

Толгъурланы Зейтунну
Эл багъасы сёзю бар,
Акъылманла санында
От башында ёзю бар.

Кёзю – жютю, сезими,
Оюмлары – тамаша,
Акъылы, бек ауурдан,
Санын этед алаша.
Алай жазыу ишинде
Ата журт да тармыды?
Бийик окъуу юйде уа
Андан бийик бармыды?
Фахмусузну минг къапчыкъ
Махтау сёзюнден – иги
Зейтунну керти сёзю,
Алтыннга тенг хар жиги.
Башы баргъа – ол юлгю.
Зейтун, махтаула сала,
Мен да андан айтама:
Бирде сен, жан аурутуп,
Тот къанжалны махтама.
Алай этсенг, сёзюнгю
Магъанасы кем болур,
Алтынынг, налмасынг да
Къанжал бла тенг болур.
Угъай, Зейтун бек суйген –
Керти сёздю, халкъыды.
Кеси уа бу заманны
Закийиди, нартыды.

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН

Толгъурланы Хамитни жашы Зейтун 1939 жылда Былымда туугъанды. Къазахстанда Павлодар областда, ызы бла Джамбулда тургъанды, анда орта школну орус тилде тауусханды. 1962 жылда Къабарты-Малкъар къырал университетни жетишимли бошاپ, бир ауукъгъа «Коммунизмге жол» газетде ишлегенди. 1964–1967 жыллада Бакуда аспирантурада окъугъанды, анда орус адабиятдан илмуланы кандидаты болургъа диссертациясын къоруулагъанды. Къабарты-Малкъар къырал университетде устаз болуп тохтагъанды. 80-чи жылланы экинчи жарымьнда Москвада диссертациясын къоруулап, филология илмуланы доктору болгъанды. Кёп жылланы орус адабиятны кафедрасыны, артда малкъар тил бла адабият кафедраны таматасы болуп ишлегенди. Бусагъатда ол университетни профессоруду, анда къарачай-малкъар маданият араны директоруду. Зейтун Къабарты-Малкъар Республиканы илмуларыны сыйлы къуллукъчусуду. 1995 жылда анга «Кёк гелеу» деген романы ючюн Къабарты-Малкъарны Къырал саугъасы берилгенди.

Зейтун теорияда, жашауда магъаналары болгъан кёп илму иш жазгъанды. Аны кёп ишлери ара журналлада, газетледе, китаплада басмаланып, илмулу адамланы арасында суратлау чыгъармачылыкъгъа кесаматлы къарамлары бла танылгъанды. Аны «Малкъар поэзияда социалист реализмни къуралыуу», «Заман бла литература», «Керим Отаровну лирикасы», «Движение балкарской поэзии», «Малкъар литература», «Литератураны теориясы», «Миллет эс бла миллет литература» кибик тинтиу ишлери малкъар адабият илмуну мурдорун салгъан ишледен болгъандыла. 70–80-чи жылланы арасында ана тилде, орус тилде да чыкъгъан «Малкъар адабиятны тарыхыны очерклерин» хазырлауда, чыгъарыуда да Зейтунну къыйыны уллуду. Адабиятыбызны сынауун жыйышдырып, анга тийишлисича багъа бичип, тарыхын тюз жазаргъа жол ызлагъан адамларыбыздан бириди.

Зейтун малкъар адабиятда чынтты суратлау амалланы айнытханды; битеу ишинде, тап, кесини суратлау чыгъармачылыкъгы бла да жазыучулукъну хапар айтыуну тенглигине тюшюрмей, жашауну бар чюйреликлери, къыйынлыкълары бла алып, ётюрюксюз-омакъсыз суратлауну ызын жакълагъанды.

Ол шарт къайсы адабиятны къуралыуунда да тарых магъанасы болгъан кезиуню белгилейди. Былай айтханда, халкъ чыгъармачылыкъ бла жазма адабиятны арасында жол айырылгъан жери болады. Не ючюн? Къайсы адабият да ал башында,

алыкъа суратлау сынаулары аз заманда, болгъан ишлени хапарлауну жолу бла барады. Хапарлау хар заманда ангылашыныулуду. Алай а ёсюу жылланы барыуунда, миллет адабиятха керти суратлаулукъну заманы келеди. Аны закий жазыучулары дунияда айбат сёзню, санатны къалай ёсгенине къарайдыла, башха тюрлю жазып башлайдыла. Ма ол башха тюрлю жазыу – ангылашыныулу тынч хапарланы окъургъа юйреннгенлеге къыйын кёрюнеди, аллай чыгъармаланы авторлары къыйын тил бла жазгъан сунадыла. Бош окъуучула угъай, бийик билим алып, маданият майданларында ишлегенле окъуна аланы ана тилни бузуп жазгъан жазыучулагъа санайдыла. Жазма адабиятны башында алай болмай амалы да жокъду: миллетни суратлау адабияты ёсе баргъаны къадар, кертилик ключ алады; ол деген а – жашауну къыйын болумлары, «къарангы» жерлери, адамны ич къудурети, кёп тюрлю ангылашыныусуз халлары – ма ол затла бары кеслерини къара-къатышлыкълары, тик, тайкъы, ажымлы жоллары бла кире башлайдыла китаплагъа. Жолунда тюбеген чырмауланы ангылай, жыгъыла-къоба, чыгъарманы жигити жолуна алай чыгъады. Муратына жетер ючюн, ол не бу тюрлю ийнаныуун къоруулар азап чекмеген жигит окъуучулагъа сейир болмай къалады.

Аныча, окъуучу да, жазыучуну «къыйын» ыфчыкъларына чыкъмай, тюзюн айтханда, къыйын ишни болушуна къаныкъмай, чыгъармадан эстетика зауукълукъ алмайды. Хапар алады, эстетика зауукълукъ дегенни уа билген да этмей къалады.

Зейтун суратлау чыгъармачылыкъ жолун кесаматчы къада-рында башлагъанды. Аны биринчи статьялары студент жылларында окъуна басмаланнгандыла. Университет окъууну бошар заманына уа суратлау чыгъармалары да чыгъа башлайдыла. «Зауаллы тефтелье», «Келиним билеклерин ачады», «Алма терек», «Темиреуле» дегенча къысха фельетонлары, хапарлары газет ишге жангылыкъ кийиредиле. Зейтун таш чайнатхан бирчалыкъдан къутулургъа кюрешгенча кёрюнеди. Аны сёзю, жаны болгъанча, кесине тартады: анга дери кёзге урунмай ётген затлагъа тин кийирген кибик, чам, самаркъау да эте, жютю, шатык тил бла жазады. 1963 жылда уа «Айыуташ» повести бла эки хапарындан къурап, биринчи китабын чыгъарады.

Къайсы адабиятда да суратлау чыгъарманы магъанасы, ол уллу-гитче болса да, суратлау жангылыгъына кёре белгиленеди. Зейтунну «Эрирей» (1972) повести малкъар прозада аллай чыгъарма болгъанды.

«Эрирей» тау элде колхоз къурулушну къалай баргъанын кёргюзтеди. Биринчи кере аны таулулагъа «къууанчлыгъы» айтылмай, бушуулугъу айтылады. Ангылашыныусуз зорлукъну тирмени адамланы къалай ууатханын кёребиз. Эллилини

сезим энчиликлери, бушуулу, къууанчлы халлары суратланадыла.

Повестъни баш жигити Сары улу Сафар малкъар адабиятда ол замандагъы жамауат болумла «атха миндирген», къул сезимден къутулгъунчу къуллукъ алгъан адамны юлгюсю болуп, аны билгенле, ангылагъанла бар эселе да, алыкъа адабиятха кийирирге киши базынмай тургъан керти жигитни кемине суратланнганды. Сары улу Сафар, Ийналукъ, Шарау – юч тюрлю сыфат, юч тип, хар бири кесини кесаматы, мураты, тюзлюгю, терслиги бла кёрюннгендиле. Биз аланы нч дуниялары, жашау болумлары, къылыкълары бла да бетден бетге болабыз. Толгъур улу малкъар элни керти болушуна белгили ниет тезисле бла угъай, суратлау амалла бла къарап, жашау кертилик бла суратлау кертиликни бирикдиргенди.

Къыйынлыкъ бла бетден бетге болгъунчу, насыбы ючюн, ахырында, ашагъан гыржыны ючюн төлеу берирге тюшгюнчю, адамны чынтты бети ачылмайды. Анга тышындан къарагъан адамла угъай, тап, кеси окъуна билалмайды уллу сынауда неге жарагъанын, жарарыгъын. Аны ачыкълауду суратлау ишни магъанасы, борчу. Алай а жашау кертиликни сыйдамлап, терсге тюздю деп, жарсыугъа къууанчды деп да жазгъандыла. Ынкъылап не колхоз жанлыла – иги, акъыллы, ала жанлы болмагъанла уа, асламысында, байла, бийле, эфендиле – аман, акъылсыз болгъанча, алай суратланнгандыла.

«Эрирейни» ызындан Зейтунну «Къызгъыл кырдыкла» деген повести басмаланады (1974). Мында Толгъур улу тау элни адамларын уруш бла бетден бетге салады. Тау элни десек да, бир юйюрню. Къаспот кибик, элни керти адамы жашлары бла жау аскерни аллына чыгъады. Ол жашларыны кишилик кёлайларын кёрюрге сюеди.

Чийлик Къаспотну бек ышаннган жашындан – Каракайдан чыгъады: Къаспотну эсинде болмагъан, алай а кертилик аз да ишекли болургъа къоймагъан иш! Каракайны атасын, къарындашларын уруш сыртда къоюп, бёркюн атып кетгени бек алгъа Къаспотну, аны ызындан бизни да сейир этдиреди, жүрегибизни ачытады. Ачытады, жарсытады, ачыуландырады. Ол жазыучуну закийлигиди; суратлау фикирин ахырына дери кёзбаусуз жетдиргени себеплиди. Аллай сыфатланы къууарар ючюн, фахму тамам болуп къалмайды. Аны бла бирге жазыучугъа инсан жигитлик да керек болады. Жигитни къыйын болумланы юслери бла эл, аны инсан сезимликге, ийнаныугъа къалай жетишгенин кёргюзтюр амал жокъду.

Къаспот жашауунда жалан да игиликни кезлегенди, кишиликге баш ургъанды. Туугъан элинде айыпсыз жашагъанды. Къыйынлыкъны да бирсиледен аз кёрмегенди. Терслиги болмай

тутулгъанды, ачыгъанды. Аны ючюн кишини жауламагъанды, жерине, заманына ёнгелемегенди.

Жашларын да ол алай ёсдюргенди: тюзлюкчюле, ётгюрле, мараучула болургъа, керек кюнде эрлеча сюеле билирге. Палах келгенде, жашлары бла жауну аллын тыяргъа ол аны себепли базынады. Сермешде жашлары кеслерин къалай жюрютюрюклерин кёрюрге сюеди. Кёп жылланы берген акъылы, хунери, оюмлары алагъа къалай жетгенин, къаллай кишиле болгъанларын билирге ашыгъады. Аны себепли тарда фашист аскерни тыяргъа таукел болуп, алыкъа бары да бирча сыналмагъан жашларын сынаргъа, аталыкъ, кишилик насыбын сынаргъа чыгъады.

Каракай ётгюр, субай, чырайлы да жашды. Атханы жазмагъан мараучуду. Тамата жашы Къанамат урушдан жаралы болуп къайтханды да, алыкъа аягъы юсюне да иги болмагъанды. Бирси жашла асыры жашдыла. Аны себепли бек ышанганы Каракайды. Баям, бек суйгени да. Алай башхалары угъай, Каракай этеди ётсюзлюк. Къаспот, аны ызындан къарап, кёзлерине къан чаба, бир ненча кере атаргъа болады. «Бёркюнго къоя кет!» – деп къычырады амалсыздан. Каракайны бёркю – аны намысыды. Ол а, Каракайны башындан тюшгенлей, тёнгереп, фашистлени алларына тюшеди. Каракай къутулады. Алай аны бёркюн фашистле топ этип ойнайдыла. Атасы салгъан сыйлы борчну эталмай, жигит Каракай душманнга оюнчакъ болады.

Ёхтем, ётгюр Каракай аллай учуз, ыспассыз атламны къалай этди? Анга Каракайны кесини сылтауу барды: ол, атасыча, тарда душманны тыяргъа боллугъуна ийнанмайды. Сора аны да тыялмай, кесибизни да жойдургъандан не хайыр деп, атасына дау айтады. Къаспотну акъылы уа башхады: иш тыялгъанда тыялмагъанда туююлдо, тыяргъа эрча сюелиудеди. Адам жерин, юйюн сакъларгъа тюшгенде, сау къалырмамы-къалмазмамы деп, аны сагъышын этмейди. Къаспотну акъылында душман аланы ёлтюрсе да, туугъан жерге кертиликлерин ёлтюраллыкъ туююлдо. Дагъыда: батырлыкъ тукъумгъа хапар болуп къалады, келлик тёлюлеге юлго болады. Каракайны тюз кёрюннгенча дауу аны ангыламагъандан чыгъады.

Огъесе Къаспотну юйретигу дерслеринде чурумму болур эди? Бютюн да Каракайны бирси жашларындан бегирек суйюп, бирде, кёзге кёрюнмеген сабий хыпыярлыгъынача къарап, терслигин, кесимчилигин кечип ишми къойгъан болур эди?

Каракай андан ары жашауунда терслик азабын чегерикди. Аны къадары сагъыш этдиреди, жарсытады, ачыуландырады. Бирде кесини къачыуун ангыларгъа да чакъырады. Сыфатны суратлау кючу, адеп-къылыкъ магъанасы андады.

Толгъурланы Зейтун ынкылап кётюрюлюшно хакъындан кесини сёзюн айтыргъа 70-чи жылланы аллында киришгенди. Романны юзюклери тюрлю-тюрлю атла бла «Коммунизмге жол» газетде, «Шуёхлукъ» альманахта чыгъа тургъандыла. Роман жазылгъан он жылны ичинде малкъар проза да ёсе баргъанды, роман жанр тохташа, кесилигин таба. Адабият тил да байыгъады. Анга кёре, жазыучуну да ана тилде суратлау хунери ёседи; суратлаулукъну ажайып табийгъатына къысха илешеди. XX ёмюрню аллындан бери бола келген кётюрюлюшлени хакъындан бирсиле къалай жазгъанларына, аланы жетишимлерине, кемчиликлерине къараргъа онг табады.

Роман жанрны фикир майданы, суратлау мураты – авторну дуниягъа къарамын, болунган ишлени ич сырларын, тарых тиежеклерин да келишдирип, халкъны бир кезиуде толу кётюрюлюсю, сураты болурча, суратлау дуния къурауду. Суратланган окуяла, сыфатла, ичлеринден жыя тартылгъанча, алай биригип, бир бирден чыкыгъанча, жалгъашып болургъа керекдиле. «Жетегейле» малкъар прозада ол формалы энди башланып айнып келген амалланы толкъунларында жазылады. Толгъур улу кёп ауазлыкъны, кёп халлылыкъ бла тюрсюнлюкню ёсдюрююню жолу бла барады. Инсан уруш кибик, кёплени жерлеринден кёбаргъан, къууанчларындан эсе, жарсыулары кёп къалабалыкъны жалан бир жанындан – хорлагъан классны жанындан – алып къоймай, тарых кертилик къалай болгъан эсе, романны суратлау майданын да алай къурагъанды. «Акъмангылайлагъа» (акълагъа) сюд этип, «кызылкъашхалагъа» (кызыллагъа) махтау бериучю адетни бузгъанды. Ол жанындагъыла, бу жанындагъыла да – кеслерини жерлерин, баш эркинликлерин, инсан ийнаныуларын къоруулагъан адамла къадаарында суратлангандыла. Аны себепли романда аты сагъынылгъан адам энчи иши, ышаны бла эсде къалады. Жигитлени алай танытыргъа Толгъур улуну чамы, тенгleshдириу къудурети да болушады. Жыйында бир кётюрюлюп къалгъан Ухолчу окъуна эсден кетмейди. Ма, сёз ючюн, Дымай деп биреу, Ухол элни къарангы, жарлы адамларындан бири. Акъла кетип, большевикле келип, элде той да, жилау да къатышханда, Дымайны алайсыз да хайран башы тели болады. Дагъыда тасхасын кишиге билдирмез ючюн (таулу тютюлюмю!): «Неди бу, бизни бушуу-бушман кюнубюзге къарап, келин келтирген кимди?» – деп, жаз тил бла селекей сёлешеди. «Къулагъы эшитгеннге ийнанырыгъы келмей, алдатхан сунуп, алдатханын а олтургъанлагъа билдирирге суймей, межгитге айланган къулагъына къолун чолпу этип», иги кесек турады. Дымай андан артха хазна кётюрюлей эсе да, ухолчу жыйынны ишине ол дайым да къатышып тургъанча, алай кётюрюнеди.

Ол шарт тау жамауатлада адамны жашау-турмуш халын, ышанын кысыха айтып, толу суратын ишлерге жетишмекликденди. Жашау черегин жангы ызгъа бурургъа кюрешуню кылабалыгында азап чекгенле, азап да чекдиргенле Нух эфенди, Даутокъ улу, Мамаш бий, Гиргъокъ, Саудат, ала кибик дагы да халкыны аллында, башында келген адамла – бир жанында, Аскер, Аслан, Сейит, Къазакъ, Андрей бла Сергей Кравцовла – бирси жанында, романны окуя дуниясын кыурайдыла. «Жетегейлени» суратлау магъанагъа жетишдирип, ана адабиятта бийик жерге салдыргъан да олду: кюрешде бирле – алгъадан окъуна акъыллы, билимли, бирсиле – алгъадан окъуна кимни талайыкъ да, кимни сояйыкъ деп чыкыгъанла туююлдуле. Таулагъа тышыннан келген, ич кючлени да уятхан, кыайнатхан болумла тау жамауатланы алгынынгы эл, тукъум, бийлик биригулерин кыалай бузгъанлары, эскиден жангыгъа, билмечликден билимге жол кыаллай ныхытланы юслери бла баргъаны суратланады.

«Жетегейле» – ынкыылап жыллада халкыны жашауун толу кюргюзтген роман кыадарында – бююнлюкден кыарап, озгъан заманланы эсгериу халда кыуралгъанды. Бийлиги, окъуулугъу, акъылы да болгъан Нух эфенди, бир чакъда кыутургъан суугъа кетгенлей, ынкыылап боранына туюшуп, ишни болушун ангыламай ёлгенди да, энтта да даулашы бошалмай, ол дуниядан селешеди. Уллу боранда, бир кыаядан бирси кыаягъа тие, жыгъыла-кыоба, сау кыалгъан Къазакъ бююн да аны дауларына тынгылайды. Экисини арасында даулаш бошалмайды. Бошалыкъ да туююлду. Бир элли экеуленни аралары узая, даулашлары тереннге кете барады ансы, бир жаны да эс табарыкыгъа ушамайды. Алай экиси да, эки дунияны келечилери, эки тюрлю ажымлы жангылычны кыурманлары, бир бирлерин не бек жауласала да, кыадарлары бир кибик ачы болгъанды. Ажымлыкыны бир бирлеринден не бек кюрселе да, ичлеринден биледиле: аланы юйсюз, жерсиз, насыпсыз этген – таулагъа келген тыш хорлукъду, алдаулу муратды; жамауат жашауу адамгъа, адамлыкыгъа тийишлисича, тюз кыуралмагъаныды. Тарых кертилик – хар кимге да бирча онг, бирча тенглик бир заманда да болмазлыгыды. Бири – Нух – ёмюрден ахыргъа да бай болгъанлай, жалчы жекгенлей турмазлыгынын ангыламагъандан, бирси уа – Къазакъ – бай бла жарлыны арасында керти кыарындашыкъ, жууукълукъ бир заманда толу жюрюмезлигин билмегенден туюшгендиле ёмюрлюк азапха. Не медет, тенгликни сауут-саба бла алып, насыплы болуп кыалыргъа да жокъду амал. Аны себепли аллай ажымлы жангылычла тюз кюрюннгенден, Нух кибик адамланы «жаназысыз, кебинсиз» уругъа атып, юслерин топуракъдан толтургъандыла, кыан ыр-

хыла бардыргъандыла. Аллай ишлеге къатышып, сау къалгъанла уа насыплы болмагъандыла. Аны къой, эллиле Эски Ухолну башында Нухну къаргъыш кычырыгъын бюгюн да эшите, ашагъан ашлары тамакъларында тохтагъанча боладыла.

«Сен манга кёл кенгдире жашайса», – дейди Къазакъгъа Нухну арбагъы. – Ма, къарачы, урходукча, женгилме, жилигим къуругъанды, сюеклерими желле агъартхандыла. Сизни сууукъ дунягъызгъа чыкъсам, ийис аугъа батама, къабыргъа кирсем, ол да – тюркюрюкледен толу. Зауукъ этемисе?»

Ол – кетген дуняяны келген дунягъа соруууду. Бир жолгъа аны сюдю да, сейири да болады. Къазакъ жангы дуняяны ёкюлюдю. Къайсы дуняя ючюн уруш этген эсе да, ол дуняяда жашайды. Ёзге не насып керекди адамгъа?! Алай а ол ичинден ыразы туйюлдю, тюзлюгюне ишеклик аны тынч жашаргъа къоймайды. Аны себепли Къазакъны жууаплары къабырдагъы Нухну угъай, аны къатында жашагъан сауланы окъуна ийнандырмайдыла. Суусап да къандырмайдыла. Ол нени эсе да ичинде бир затны жашыргъаннга ушайды.

«Санга кёл кенгдирирча, мен сени жукъгъа санамайма. Сау заманында душманнга санадым да, ёлтюрдюм. Зор кючге мен кёл кенгдире турмайма...» Къазакъны ол сёзю большевиклени алгъыннгы жашаугъа къарамларын толусунлай жыйышдырады. Жазыучу Къазакъны бек сюе эсе да, жашау кертиликге чюйре бармаз ючюн, аны аузуу бла хорлагъан классны сезим къудуретин ачыкълайды. Ол а, хорлагъан классны сезим къудурети, жангы элни жангы адамларыны Ухол суууна къалай къарагъанларында окъуна кёрюнеди. Алгъын «суу асыры тазадан... анда къуру да жулдузла, ай къалтырап туруучуларын Къазакъ унутмагъанды». Энди уа «суу таркъайгъанды, чириген ийис окъуна этеди. Эллиле келип, аны аллын тазалагъан угъай, ёлген киштик, ит, эшек болсун, – не тюрлю мыллыкны да ары атадыла... Энди былайдан эллиле угъай, жел окъуна искилтин болгъанды: кёпден бери уюп къалгъан жылы, осал хауа чачылмайды...»

Тарых кертиликни бети алай суратланады.

Алгъыннгы такъырлыкъны орунуна энди хар неге да иесизлик келгенди. Иесизлик таза, жарыкъ сууну ийисли жипиге айландыргъанды. Нух кибиклени нек жоюлгъанларын туура этген сурат! Кюрешни элбер туйюмчегин тешген усталыкъ! Ким биледи, ёзеннге кёчюп, уллу жарыкъ юйле ишлеген ухолчуланы жашаулары тюз, хыйласыз болуп, адамла керти да тенглик къурулушну кёрген болсала, Нух къабырында тынч жатаргъа да болур эди – бошуна ёлтюрюлмегенин билип? Да не медет, тенгсизлик, терслик, айбутослукъ къурумагъандыла, иги, аман айырыу къалмагъанды. Ол угъай эсенг, тюзлюк бир за-

манлада болмагъанча малтанады. Аны барын кёре, Нух эфенди Къазакъгъа, аны бетинде уа – саулагъа дау айтханын къоярыкъ туююлдо.

Нух: «Сен да уруш этдинг, къан тёкдюнг, къайдады... на-сыбынг?» – деп, Къазакъны кеси кёлюндегин айтады. Бек уллу сейири – хорлагъан бла хорланнганны арасында баргъан бу даулаш хорлагъанны жанына ауушмайды; терен къарагъан-да, Къазакъ айыбын, терслигин жулургъа кюрешгенге окъу-на ушайды. Ол Нухну оюлгъан дуниясыны орунуна къаллай жарыкъ, азат, тенглик жашау келгенин айталмайды. Энтта да Къазакъны жүрегинде дерт оту жанады. Ол – аны жүрек ырахатлыгъы болмагъаныны белгисиди. «Базынсанг, къабы-рыма келирсе. Энтта сермеширбиз», – дейди ол. Сора кюреш бошалмагъанды? Сора ол ёмюрлюкмюдо? Сора тенгликни жолу узакъды, бир кюрешчи да жетмез кибик? Алай дей эсе уа Къа-закъ, сора ол душманы бла бир къабырда жатаргъа угъай де-мейди? Кечегиде агъаргъан арбакъ Къазакъны ырбынга тый-гъанды. Ол а энтта да: «Адамлагъа керек болса!» – деп, жалгъан фатыуа этеди, кесини комиссар къылыгъын къоймагъанын кёрюзтеди.

Ким биледи, большевиклени тюзлюк хукмулары Уходда хар кимге да тенг тирмен айландыргъан болса, Къазакъ кеси къошуна жолну теркирек кёрюрге да болур эди. Алай Къа-закъны къыйын жолланы арытыргъа тюшгени – къадарыды, жашау, аны кибик хайт деген жашха салгъан сынауну юлгю-сюдо. Ол орус адабиятта «Тихий Донну» жигити Григорий Мелеховча, тюркменли жазычу Берди Кербабаевни «Таукел атлам» романында Артыкъча, малкъар адабиятта «Азатлыкъ» романны жигити Къаншауча, акъланы, къызылланы да кюй-лерин ёз башы бла ётдюреди. Къызылла Нух бла аны арасында чюйреликни ачхан эселе, акъла аны жеринден орта тамыры бла къобарадыла. Къызыл комиссарланы бететмез халларын кёре, анга ат, чепкен да берген Нух, акъла келгенлей, саугъаларын андан сыйырады, арбазда шапалыкъ этерге буюрады. Энди Къа-закъ неге ийнаныргъа боллукъ эди? Намысха? Диннге? Бай-лыкъгъа? Кючге?

Къазакъ – жашауда кесини къыйын, ажымлы да жолу бла баргъан бушуулу жигитди.

Нух эфендини сыфаты. Нух романда кёп сагъыш этген, ичинден инжилген, тышындан ариу бла, эриши бла да амал этерге кюрешген жигитди. Къара акъылы да жетишеди, алай хыйладан, зийнадан да кери туююлдо. Жашау чюйреликле, аны оноууна къарамай, бичакълашып къалып, ол тарых баз-манына тюшгенди да, бийлик даражасын къоруулайды, таулу жашауну жорукъларын къоруулайды, динни къоруулайды.

Аны акъылына кёре, тюзлюкню бичакъ бла угъай, мамырлыкъ бла, мал, жер аямау бла, керек жерде, кёзбау бла да тохташдырыргъа боллукъду. Сауут кюч бла алыннган тюзлюк, тенглик да ёмюрлюк болалмазла. Сора не амал?

Ол арада тюнгилюп, олтуруп къалса, Нух – Нух эфенди болмаз эди. Угъай, жарлы къаспотла, асланла, аскерле кюреше эселе, ол а нек кюрешмейди? Жашау бу формалы къаллыкъ туююл эсе да, «таякъ суйреген биреу боллукъ туююлмюдю?» Мамаш бийни, Хатраны, Маскени санап ёте, Толгъур улу Нухну къатында мычыйды. Ол тюз-терс айтханда да, игилик-аманлыкъ этгенде да, сезим бийлейди. Аны къабыл кёресе, жаулайса, анга чамланаса, ыразы боласа, жарсыгъан да аз этмейсе.

Тау бийлени адыргыларын кёре, Нух алагъа къара халкъдан кем чамланмайды. Тукъумларына, бийликлерине къоркъа эселе, иш тукъумда, бийликде да туююлда, иш байлыкъдады. Бай эсенг – бийсе! «Тукъум жукъ бере эсе, Къайыт (Нухну ёз къарындашы) аякъ тюпде нек къалгъан эди? – деп жюрексинеди ол. – Кюрешни, урушну бек башы байлыкъды, ырысхыды, жерди». Аны себепли «балчебикле» да «тенглик, тенглик» деп, не бек къычыра эселе да, ахыр ауалда ким бай болса, бий ол боллукъду. Нухну бу формалы кесаматлары артда инсан урушну жолларында Къаспот, Ибрахим, Барисбий кибик азат ниетли адамланы да къайгъы-шургу этдирликдиле. Алай бюгюнлюкде, Ухол, дуняда кёп эллеча, уллу къан тёгюню аллында тургъанда, Нух боллукъ ишлени алгъадан кёреди. Анга кётюрюлген халкъ жаз башында кюн жылыууна тёгюлген къара гумулжуклай кёрюнеди. «Къара халкъ кёп эсе да, оракъ тюбюнде – кырдык. Алысыннга кетгени уа – чалгъыгъа бютюн шатык». Ичи алай эсе да, Нух тышындан изми бермейди, жалчысы Къазакъны юйюне къой мыллык, бир тулукъ нартюх жиберип, кесин да атха миндирип, бу къыйын кезиуде тенгликни юлгюсю болургъа кюрешеди. Хау, Къазакъ анга териледи, Нухну атына минип, кесин керти да атлы болгъан сунады. Атын бергенча, къызы Саудатны да берир деп умут этеди. Алай Къазакъ кёрмегенни уста кёрген къуртха Нух, аз берип, кёп алыргъа сюеди, бюгюн къызылла, тамбла акъла, анга уа: «Ёгюз ёлсе – эт, арба сынса – отун». Экисинде да къурлай къалмазгъа керекди.

Жалчыгъа ариу сёз жарагъанын, мал бергеннге жан да бериучюлерин биле, Нух муратына Къазакъны юсю бла жетерге кюрешеди. Байланы-бийлени мюлклерин, жерлерин зор бла сыйырып юлешгенлей, жарлы эллиле насыплы, тенгликли да болуп къалмазлыкъларын иги ангылайды. Жерге термилгенле аны ангыламай эселе, не мадар, бирде адам кесин халгъа жарашдырыргъа да тюшеди.

Ухолда Совет властыны байрагъын орнатып, жерлени да юлешип, анга той этгенде, Нух, боллукъну кёрюп, «балшибик-

лени» бары фатыуаларындан къол жууады. Нух эфендини ичинден азап чекген жерлерин суратлагъан бетлери романны бек кючлю жерлеридиле. Алай аяусуз эте эдиле эркинлик алгъан жарлыла малны, – Нух, алагъа къарап тура, бир жолгъа кюлген да, кюйген да этеди. «Анга уа, Совет властьха, мал, мюлк керек тюйюмюдю? – деп сейирсинеди ол. – Мюлк эте билгенлени Шамгъун кибик къуллагъа малтатхан власть кеси да малтаныр. Эртте-кеч болса да. Бара баргъан къадарда, шамгъунла аны ахырына бир чыгъарла...»

Нух эфенди, айхай да, эски дунияны ёкюлюдю. Алай а ол келе тургъан жангылыкълада игилик болуруна ийнанса, хар адам адамлыгъына, акъыл-хунер къудуретине кёре саналлыгъын билсе, жангы дуния жанлы да болур эди. Не медет, алыкъа Нух эфенди бузулуудан башханы кёрмейди. Комиссарла айтхан бла жашау кертилик бир бирлерин тутмайдыла. Ишни алайлыгъы Нухну къадарын бютюн да ажымлы этеди. Сау къалыр адыргысында, ол аманлыкъгъа кетеден кете барады; жюрегинде иги, тюз талпыуларын кёрюп болмаулукъ, учузлукъ, хыйлалыкъ хорлайдыла. Аны барын жазычу сезим кертилик бла ачыкълайды.

Нухну сыфатында тау жамауатланы эсли, билимли адамларыны ажымлы къадарлары жыйышдырылгъанды. Нух кибикле жашау-турмуш халланы тюз къуралмагъанларын ангылай эдиле, аланы тюзетирге жол, амал да излегендиле. Таулагъа ынкъылап ниетле жетгенде, аланы да тиежеклерине къараргъа кюрешгендиле. Алай «большевик излеген тенглик» ала керекли тюйюл эди, нёгерликлерин излегенни къой, сормай-ормай къанлы жаугъа санап къойгъанды. Иш алайгъа къалгъанда уа, ала да, къаура гебен тюйюл эдиле да, кюч сынашмай кетерге сыймегендиле.

Нухну хорланган ачы сезими бла къан къайнатхан дерти ичинде къалай сермешгенлерин аны черек бла ушагъында да кёребиз. Жазычуну суратлау кючу башха адамны терисине кирирге, аны кёлкъалдысын, ажымын толусунлай ангыларгъа жетишдиреди.

«Сен да, менлей, жан-жанынгы талай, ашыгъаса, сарнайса, – деди Нух, суу толкъунладан къарамын буралмай. – Айтчы, ары, Къула тюзлеге жетеме деп, жилиаунгуму этесе? Тенгизге къошулуп, тас боллугъунгу тарыгъыуунму этесе? Жамауатха къошулгъан адам – тенгизге къуюлгъан черек. Айтчы, ары, Къула тюзге жетсенг, тынч болуп къаламыды сарнаунг, жюрюшю тохтагъан жюйрюклей?..»

Былайда Ухол череги аны кесиди, ол кеси кеси бла сёлешеди, барыр жолун кёрмей. Кёпле къачадыла, Тюркге кетедиле. Нух кеталмайды, кеталлыкъ да тюйюлдю. «Ёз жерингде сен че-

рексе, жырынг, барыуунг да энчи», – дейди ол. «Тенгизге кѳошулгъан черек – жеринден айырылгъан адам». Аны себепли ол кѳачалмаз! Адам ѳз жеринден кѳалай кѳачаллыкѳды? Алай а «кѳарауашла бла бир элберни айтып» да кѳалай жашарыкѳды?

Нух кесини жашауун кеси кѳолу бла бузгъанын ангылап кюеди. Акѳла кетип, биягѳы большевикле келселе да, ала саллыкѳ азап, аны ич азабы бла тенглешидирип болмазчады. Ала кѳайтмасала, была кетмеселе да, энди анга не тынчлыкѳ барды? Жамауатсыз не тынчлыкѳ, не жашау? Жамауат арт бургъанда, кимни арбазына кюн тиеди?

Ынкѳылапны ол формалы, кесини жолунда игини-аманны да бирча ункушлагъан, игиге бютюн да кѳадалгъан, губу аула салгъан ѳчлюгю Нухну сыфатында сезим теренлик бла ачыкѳланады. Нух халкѳы бла кѳаллыкѳ эди, не медет, комиссарла жалан да кеслери айтханны тюзге санайдыла, жашаууну эндиге дери ѳсюп келген тамырларын кетерип, майданны ариулап, жангы юйню анда ишлеп, дунияны жангыдан, хакѳсыз-жакѳсыз адамладан кѳураргѳа кюрешедиле. Аны биле, жазыкѳ болмазгѳа, тюртюлмез ишине тюртюлмей кѳалыргѳа кѳыйынды. Керти да, «тѳшден тѳнгереген тутар затын сайлап тутмайды».

Алай тауусулады Ухол эл хурмет этген, ууазларына ким да суйюп тынгылаучу Нух ѳфендини жашауу. Кѳз жарыгѳы ѳчюле, ол Кѳазакѳдан атны сыйыргъанына да сокѳуранады. «Иничкебел, узунжалкѳа атха» кѳарап, сагѳыш этеди: дунияны сейирлиги – «этмез затынгы этип кѳояса, жюрегинг суйген затны уа эталмайса». Ха! Атны сыйыргъаны – Саудатны сыйыргъаны! Ат, анстан, жалан да терслигин эсине тюшюредиле. Терс кѳуралгъан жашау жорукѳла аны да жойдула. Сауут-саба алып, ѳз жамауатына кѳажау чыкѳгъаны – ол суймей этген ишди. Да не медет, кеси оноуун кеси эталырдан болса, ол Саудатны Кѳазакѳгѳа берлик эди. Аллах кѳере эди, бий улан Кѳеккѳзден эсе, кѳара жаш Кѳазакѳ кѳп да онглу эди, хунери да бар. «Кѳеккѳз аны чарыкѳ олтанына жетмейди», – деп, ачыкѳ да сокѳуранган эди бирде. Лячин кибик, Кѳазакѳ тургъанлай, жангыз кѳызын чапдырып сылхыргѳа берген эсе, сора ол кеси да кѳул болмай неди? Ырысхы жарлылары турмуш тиричиликини кѳуллары эселе, ол а, Нух – менсиниулюкню кѳулу! Акѳсюек сезимни жесири! Аны ючюн кѳан тѳгерге да чыкѳды, жамауат аллында тукѳум намысын атмаз ючюн. Аны ючюн деп кесин, кѳызын да азашха салгъан эди, энди тукѳум атын да бедишге кѳойду.

Муслийман туйюлдюле деп, акѳладан кѳачыучу бийче кѳызла энди Нухну арбазында мурдарланы балсытадыла. Саудат, Храповский бла абезеххе бара, аны кѳзюне ийнакѳ кѳарайды. Ала Кѳазакѳны эслеген да этмейдиле.

«Эки кёзюн сенден алалмай, бюгюнлю бери былайда сюелген кимди?» – деп сорады Храповский.

«Атамы жалчысыды. Не этесе муну!» – деп, Саудат анга къарагъан да этмейди.

Саудат, «къаратабанлагъа» бийикден къарагъан, тенгсинмеген юйюрге ёсюп, Къазакъ аны сюерге боллугъуна окъуна ыйлыгъады: жаш анга не къадар жылы къараса, ол анга алай бир ёчюкленеди. Аны акъ «апчардан» да жашырмайды: «Тоба, сен анга ийнан, суу тёгюлгенден эсе, харамланы къанлары тёгюлсе, игиди. Къутургъан бугъаны богъурдагъына заманында бичакъ салыннган аман болмаз. Жагъынлы эшекге къазыкъ жетдирген да тёреди».

Къыз намысы ачылмагъан Саудат, инсан урушха кетип баргъан элли жашланы ызларындан къарап, алагъа сарыу къайнатады. Къазакъ алайдан къачып кетерик болуп, агъачха, сыртха, таулагъа амалсыз къарайды. «Анда бёрюча улур, укулай сарнар, кишиден уялмай, саякъ къатынлай, кеси кесини жияуун этер. Къобузну хархын, кюлкюсюн, сарнауун да эшитмез...» Юйно мюйюшюне таянып, жюреги тары бюртюкден аз бола, Къазакъ тепсегенлеге алай къарайды.

Хар адамны да кёкде жазылгъан тюзлюгю, эртте-кеч болса да, жетмей къалмайды. Бир тюрлю кемлиги болмай, Къазакъны алай кюйдюртген Саудат артда аны аллына жазыкъ болуп келеди. Алай энди ол Къазакъ кюсеген Саудат туююл эди.

Саудат – кесин ким эсе да бир суннган, аз да ич магъанасы, тиширыу нюрю болмагъан бийчеди. Ол ариу эсе да, кесине аз да тартмайды, андан дайым сууукъ урады, анга жууукъ жанлагъан адамны жюреги элгенеди. Огъурсуз къарамла бла жашагъаныча, аны ахыры да алай огъурсуз болады.

Инсан урушну барыуунда «Жетегейлени» жигитлери кёп затны кёредиле, кёп затха тюшюнедиле. Къаспот бла Аскер кибик, орта байлыкълары болгъанла да, Барисбийча, инсан уруш чайкъагъан жарлыла да, Сейит бла Шамил кибик, жерге, байлыкъгъа термилип, ахыр тиежеклери неге тиеригин билмей тургъанла да, Шамгъунча, сокъур Хусейча, кимни арбазында не табама да, бюгюн не къабама деп жашагъан, бир кюн Нух эфендини «отун ышырып», экинчи кюн аны малын, ырысхысын тюп этерге уялмагъан баштакъ, башсыз кишиле да, Къазакъча, табийгъатдан уллу хунери, саны, саулугъу болуп, къайсы жанына ётеригин билмей, эки жагъада къармалгъан жашла да – ала бары бурулуш кётюрген, алгъыннгы жашауну, алгъыннгы сезимни да юслеринден къыйынлыкъ бла ата тургъан адамладыла.

Уллу бурулушну къууанчы, жарсыуу элли сабанчыны къадарына къалай тийгени Сейитни сыфатында жыйышдырыл-

гъанды. Сейит «Жетегейледе», Нух бла Къазакъдан сора, бек таныгъыулу сыфатды. Толгъур улу къарангы сабанчыны ичине кирип чыкъгъанча суратлайды.

Сейит жалчылыкъда он жыл туруп, хакъын да толу алалмай, энди чыкъгъанды. Малчыгъы бар эсе да, аны кечиндирирча «чырт да биченлиги, къышлыгъы» жокъ эди. Бармагъы сайын а – бир сабийи. Аны себепли жашауну игилендирирге, жарлылагъа жер берирге деген – анга тарлыкъдан, жетишимсизликден къутулургъа жол ачхан измича алай эшитиледи. Иги умутла бла аны эл чөгюне – межгит аллында жыйылыгъа барышы алайды. Анда Сейитни юсуне къарап тургъанча боласа. «Ол ёрге озду, бираз мычыды, артха къайтды. Энди энишге кетсе, артха къалай айлансын...» Адамны ич адыргысы кёрюнеди. Межгит аллында уллу оноула этилликдиле, жарлылагъа жер юлешинирки деп, хапар алайды. Болса да, Сейит жарлы эсе да, даражасын биледи, ыйлыкъмай, оноугъа жыйылгъанланы юслерине уруп бараллыкъ туююдю. Ол чакъда жолда ташланы кёрюп къууанады. Эсине тюшеди: «Ташны жолдан тышына атса, сууапды! Ол а, Аллахны суюген къулу, къалай озар!» Межгит аллында олтургъанлагъа кёз къыйырын жетдире, жолдан ташланы кетере тургъан Сейит – бир кезиуге Аллахдан да, жыйылгъанладан да жер тилеп, тышындан а жукъ билдирмей, деберин сакълагъан сабанчыны (таулуну) жарсыулу, алай а асыллы халын кёргюзтеди. Бу чакъда Сейитни адыргысын билдирген хар суратлау кесекчик таулуну сезим, турмуш къудурети бла байламлыды. Ма, ол чабыр бауу тешилип тургъанын эследи. «Ай, Аллахдан аман тапмагъын», – деп, игирек да сёлешип, тырман этди. Ёзге уа! Ол былайда суююп булжумагъанын билирге керекдиле. Сейит алай эте тургъунчу уа, межгит аллына дагъыда экеулен келдиле. Былайда да чынтты таулу адеплилик, тасхасын билдирмезге сакълыкъ, аны бла бирге жаз тилге чемерлик закий суратлангандыла:

«– Сиз беримисиз? – Сейит, чычкынны къыйырын аз кётюрюп, къуллукъ юйню кёргюзтеди. Сора, ыразы бола, ичинден айтады: чычкын бла жүрюгенни хатасы жокъду. Анда-мында булжургъа бек болушады: аны бла ташланы жолдан бир жанына тюртюрге боллукъду; хуна таш тюрбюнде жукъ кёрсенг, энишге ийилмей, ийилсенг не сунарла, къармаргъа, тинтирге боллукъду. Чычкын адамны мал къыстап келгенин не да бузоу, эшек тыяргъа баргъанын айтып къоярыкъды».

«Да сен да къаршы келе уа келгенсе», – дейди аныча келгенледен бири. Кертисин Сейит анга да айтмайды. «Эшекни былай ары къууалап, энип келгенимлей, чабырым атылды да», – деп жарсыйды. «Барыгъыз!» – деп ыразы болады.

Да келгенле да къаура гебенле туююдюле, Сейитни чабыры нек «атылгъанын» биледиле. Аны себепли: «Бизни артыкъ ата

юйюбюзмюдю!» – деп, Сейитге къаты боладыла, Сейитге кереги да ол эди: тау адеп сакъланды, нёгерле чыкъдыла, жол ачылды.

Сейит жер юлюш алай алады. Андан ары сабан жерге термилген иш ахлусу адамны иги умутла бла жерде къалай урунганы, жаны сабаны бла къалай бирикгени суратланады. Толгъур улу «Мени сабаным!» дегенни магъанасын терен ангылайды. Сейит жерине къарап, кёлю тола, жилип къалгъанда, бизни да кёлюбюз толады. Сейитни сыфаты сабанчылыкъны ёмюрлюгюдю, иш ахлусу адамны огъурлулугъуду, алай а, тюз да сабанны буздан, ырхыдан, борандан кери тутар онг болмагъанча, сабанчыны да хар тюрлю палахдан сакъланыр кючу, амалы жокъду. Ай медет, Сейитни жери биреуден сыйырылып болмай, аны кесине буюрулгъан, ата-бабасындан къалгъан жер болса эди! Ма ол заманда, баш къусхан сабанына къарап, къууанч бла къоркъууну арасында инжиле турмай, къол къыйыныны толу насыбын сынарыкъ эди. Алай болмагъаны себепли уа, бютюн да большевикле кетедиле, жер иелери къайтадыла деген хапарла тынчлыкъ бермегенден, ичинде жаны жокъду. «Байланы, бийлени жерлерин сыйырып юлешгенде, анда бек алгъа Сейитни бёркю кёрюннген эди деп айтдырмагъанма», – деп, кёл этсе да, быллай сабан ючюн багъа тёлемей къутулмазлыкъын ангылайды. Ол а, аны арпа сабаны, анга ёхчеге, ачыугъа этгенча, «чалгъы, оракъ аудурмазча, къалын, бийик» ёсгенди, сабийлерин «токъ да, топ да этерик» сабан. Сейитни бар терслиги аллай сабан ёсдюргени ёсе, сора бу дунияда неге базыныргъа боллукъду?

«Совет властыны чыпыны болмады; келгенлеге этеги бла жол сыйпамады, кетгенлени ызларындан таш атмады». Сора нек къачаргъа керекди? Бу сабан кеси шагъат туююлмюдю аны тюзлюгюне?

Адабият чыгъарма – назму, поэма, повесть, роман – аллай затланы юсюнден сагъыш-санат этдирмесе, сора ол неге тиеди? Ынкъылап болгъанын, большевикле бийлик жерлени сыйырып, жарлылагъа юлешгенлерин айтыр ючюн, роман жазаргъа керекмейди. Аны кибик, жигитни ишин, акъылын жазыучу кеси айтырдан къалса, аны этгенлерине, сезим къуралыууна тангсындырмай, сора бошду къыйыны, китапны айбат чыгъармачылыкъгъа тиежеги болмай къалады.

Толгъур улу чыгъармачылыкъыны ал башындан окъуна халпарчылыкъдан тутулгъан, толусунлай сезим тинтиучюлюкге, суратлау конфликтни кючюне берилген жазыучуду. Сейитни жыяча тартылгъан сезим къудуретине ол азчыкъ да автор хорлугъун кийирген болса, сыфатны кертилиги, къууукъ атылгъанлай, атылып къалыр эди. Бизни кёз туурабызда ынкъылап бораны, учуруп, кёкге чыгъаргъан, чулгъандырып, жерге жатдыргъан адамны ажымлы къадары сырылады. Элде асмакъла

сала тургъан адамланы юслери бла озуп баргъан сабанчы хыйладан аллай бир узакъды – асмакъланы кесине да тиежеклери болур деп, эсине келмейди. «Къалкъыу этген сабан», «сютлю гаммешлей», ырахатды да, Сейит ачы къуугъунла бош сунады.

Огъесе эрттенлик ажымлы иш боллугъун билипми шопайгъанды? Элни асламы агъачха къачханды, сабанын жокълап да киши келмегенди. Сейитни уа не сюрюп келгенди – батырлыкъмы, жутлукъму? Жандан, жашаудан арпамы татлы болду? Огъесе жашаугъа суймекликми сюрдю? Сейит кеси сорууларына кеси жууап бералырдан болса, жашауун эрттеден да башха тюрлю къурар эди. Толгъур улу да бермейди аланы жууапларын. Толусун айтырыкъ жашау кесиди да, аны бораны алыкъа тохтамагъанды.

Ол арада Сейит, аз кесекге болса да, кеси ёсдюрген сабаннга къарап, насышлыкъ сынайды. Заран келтирirme, макъамын бузарма деп къоркъмаса, «сабаннга къошулуп къалыр эди, аны бир къылкъысы болуп». Бу ажымлы чагъында, Сейит туну агъачына окъуна сукъланады. Адамлагъа ачыу сынагып, аладан да ачыу сынамаз ючюн, кишиге басынчакълатмай, кишини да басынчакъламаз ючюн, не этерге, не болургъа да хазырды. Аллай игиликни, жашауун къурман этип, алырдан болса, Сейит анга да хазыр эди. Ичинден дунягъа, табийгъатха да алгъыш, игилик тежей, Сейит «къоншусуну сабанындан илипин юсю бла бери аууп, чырмашхан къылкъыланы кесини чегинден айырып, ызларына» къайтарады... Дагъыда, я Аллах, табийгъатны байлыгъы, беримлиги къалай чексизди, адам а анга къалай уллу кёллюдю!» – деп, кесине да ыразы болмай, жарсыйды. Былайда Сейит бла сабан къаллай бир ушай эселе да бир бирге, аланы жанлары къаллай бир бириге эселе да, бушуулукъну жыясы аллай бир тартылып барады.

Толу сабанны сыфаты иш ахлусу адамны сыфаты бла бирди, ала экиси да жашауну тутуругъудула, кючюдюле, магъанасыдыла. Толгъур улу сёзню, сабанны да, Сейитни да кеслерине берип, окъуучуну ёмюрлюк затлагъа табындырады. Не медет, аллай заман келгенди – оноуну ёмюрлюк затла угъай, хаух затла этедиле. Сейит къураучу эсе да, эркин тюйюлдю. Аны себепли Даутокъ улу аны элинде ат ойнатады, къылыч сууурады. Аны себепли Мамаш улу Кёккёз: «Сени сабанынг жерни жети къатысындады», – дерге базады. «Ары жолну кюсей эсенг, болушайым», – деп, аны атны ёшюню бла артха ыхтыра, къамичи кётюреди. Дагъыда Сейит, хатерге базады: «Жеригизни алырсыз, быйылгъы мирзеучюкню уа къарыуламагъыз», – деп, бетин атмай сёлешеди. Сабанчыны тюз сёзю басхынчы жыйынны бютюн да чамландырады: акъмакъ жалчы Мамаш бийни мирзеуюн юйюне ташыргъа гынтты этеди. Алай

эсе уа – не, бийле, Сейит кибик, хужу-баштакъла ючюн къан төлей келмегендиле...

Арпа сабанда Сейитге жетген къыйынлыкъ тенгликни большевикле башлагъан жолу, жоругъу тюз болмагъандан чыгъады. Сыйырыуну ызы хар заманда ажымлылыкъгъа келтиреди. Толгъур улу къурагъан сыфатны суратлау магъанасы, эстетика кючю аны кёргозтгениндеди.

Айбат чыгъарманы эстетика магъанасын жалчытхан аны суратлау амалларыдыла – тил байлыгъы, тенгleshдириу, ушатыу къолайы, айтылгъан сёзню тикираллыгъы, жигитни сёлешюу, тергеу даражасы. Ала бары бир жипге тизилген инжи минчакълача, келишип, жарашып болмасала, бютюн да суратлау ызгъа автор кесин къошса, эсе да хар затны окъуучугъа кесим ангылатама деп башласа, сора китапны суратлау дунясы болмай къалады. Толгъур улуну чыгъармачылыгъына тийишли энчилик – тилни шатыклыгъы, тенгleshдириу, ушатыу къолайлыгъы, жигитни кёрюмдюсюн къурагъан илишанланы кертилиги – «Жетегейледе» толусунлай ачыкъланганды. Уллу чыгъарма, уллу суу кибик, кёп затны элтеди, тюрюнде кёп затны жашырады, жагъалары бирде – бийикдиле, бирде – алашадыла. Да аны ючюн а бир зат да, бир жигит да эсде къалмаз эди – сезим кёзгъамаса, сейир табылгъан тенгleshдириуле, жютю ышанла, баямла болмасала.

«Жетегейледе», бегирек да аны ал кесегинде, малкъар тилни тюрсюз кёлю ачылгъан кибикди. Къаллай халны, къаллай адамны суратлагъанда да, аланы жалан да кеслерине тийишли ышанла табыладыла. Жазыучуну кёре, эслей билиу къудурети, сезгичлиги адамланы, табийгъатны суратлагъанда да бирча кёрюнеди.

Къайытны бир кёзю «гитчеракъды». Ол «адамгъа жютю къарайма десе, суудан толуп къалыучуду» деп, Толгъур улу ал башындан окъуна жигитни эсден кетмез ышанын эслетеди. Къайыт большевиклени «тюршлеринде тауукъ санаучу тюркюлеге санай эди» дей эсе жазыучу, аны хапар айтмаз ючюн, Къайыт кибиклеге бир жолгъа большевикле хыйлачыла да, болмазгъа урунган ётюрюкчюле да кёрюннгендиле деп, тамсил къурамай, эсде къалырча, къысха, тикирал сыфатха жетишир ючюн этгенди. Къайытны тилинде, акъылында, аны комиссар киеую Асланны «тюршюнде тауукъ санагъан тюркю» дегенден бек сындырлыкъ сёз жокъду, аман айтмаса, бедеш этмесе. Аман бла бедеш а аны кесин да чёкдюрлюкдюле, – артыкъ къолайлы адам тюрюл эсе да, Къайыт аны биледи.

Тенгleshдириу, жаз тил бла айтыу тау адамыны адетиди. Бий эсе да, «отсуз кесеучюк кибик», Маске окъуна большевиклени пролетар энчилениулерин жаз тил бла алапат айтады.

«Аланла, – дейди ол, жыйылыгуда халкыны кесине кыратып, – бу балшибикле бирлеге тиллеринде бал келтирип, бирлеге уа хазырларында окъла нек келтиргендиле?» «Бал» бла «окъ» деген чойре тенгleshдириуле бир заманда да арада жарашыулукъ болмазлыгын толу кьргюзтген уста метафора боладыла.

Толгъур улу хар элде да болуучу, уллу-гитче ишледе да «суугъа батмагъан», тукъум, адамлыкъ, адеп-кыылыкъ дегенча, жамауат излемледен кесин азат этип жашаучу орам адамыны жарсыулугъун Шамгъунну сыфаты бла кьргюзггенди. Ол «акъсыл шинли» кесе адамды, «бети талкыда ийленип чыкыгъан терилей, жумушакъды, жансызды». Кезбау, жалыннгыч адамны бет сыфаты кез аллынга келеди. Биз аны тюрлю-тюрлю жерледе кьребиз. Ма Даутокъ улуну акъ аскерчилери бийлени юлешиннген жерлерин сыйырыргъа чыкыдыла. Аланы ызларындан «къанжыгъагъа тапсыз байланнган тулукълай, эки жанына атыла, Шамгъун да». Адамны ыспассызлыгын кьргюзтюрге андан керти тенгleshдириу табаргъа кыйынды. Шамгъун, кесилиги болмагъан, кимни ашын ашаса, аны жакылагъан кыул киши, тулукъ болмай неди?

Тау элдеде жашау тиричиликни биригип этгендиле; анга кьере, бир бирлерини кыылыкъларын иги билгендиле, не тюрлю кыйын болумда да бир бирге чам эталгъандыла. «Жетегейледе» ол шарт дайым кьрюнеди. Совет тенгликни келиши алгыннгы эл тенгликни бузуп, адамла, тукъумла да бир бирлерине кыалай кыайырылышханларын суратлай, Толгъур улу жамауатны сырын, тилин бузмайды, бир адамны ауузуна да анга тийишли болмагъан сезню салмайды. Ухол элни ысхылтысы жыйылып, Нух эфендиден акыыл сурайды: «Сен бурунубуз кыанар кьп жерден кыалдыра келгенсе. Энди уа не мадар?» Алай кыысха, сабыр селеше билген Мамаш бий бош адам тьююдю. Экинчиден, «бурунубуз кыанар кьп жерден кыалдыра келгенсе» деген – элни жамауат жашауунда эндиге дери да кыйын кезиуле бола келгенлерин кьргюзтеди; ол заманлада Нух эфендини эслилиги ачымай кыутулургъа болушханды. Алай бла, Нух эфендини адамлыкъ магъанасы да кьтюрюледди, келе тургъан кыйынлыкъ бош болмагъаны да кьрюнеди. Ынкыылап тилсизлеге тил чыгъаргъан эди; эрттеден жыйылгъанны бир жолгъа айтыргъа тьюшгенде уа, ким айтырын-кыалырын биледи! Ма аны юлгюсю:

«– Охо, ит жашлыгында кериледи, энди кыарт болгъанды, – деди Сейит, Мамашны кыагып.

Бий, бети кетип, эринин кыапды.

– Кьпню кьрген кьк бьрю...

– Кыазанны кыурутхан чолшу...

– Къой, не этесиз муну, къарт ёгюзню сибиртгиге жегерик туююл эсегиз?..»

Къара халкъны оюм къудурети кёрюнеди. Айхай да, Мамаш ёгюзле мюйюзсюз, эшекле уа туякъсыз болмагъанларын билмеген туююлдо. Аны орус, муслийман окъууу да барды, алай тиллери ачылгъанлай, адамла былай бошланып къалырла деп эсинде жокъ эди.

Ухолчула – «Жетегейлени» жигитлери – тиширыула, эр кишиле да сёзге устадыла: элбер, жаз тил, нарт сёз, масхара – аланы сабийликден къанларына сингнген хунерлеридиле. Аны себепли «биреуню бёркюн алгъан кесини бёркюне сагъаймай» къалмайды.

Толгъур улуну чыгъармачылыгъында, «Жетегейледе» уа бютюн да, – табийгъат хар заманда адамгъа игилик тилеген, къыйынлыкъда, тынчлыкъда да аны биргесине болгъан, аны ичин билген, ангылагъан дуния къадарында суратланады. Кырдык, агъач, таш, суу, кийик жаныуарла, таула, къушла дайым сёлешедиле, жырлайдыла, къууанадыла, жарыйдыла. Эски элни бла жангы Ухолну тенгleshдиргенде окъуна, ала кетген дуния бла келген дунияны белгиси боладыла. Къарт эмен терек бла Къазакъны «ушакълары» да алай, кезиулук философия магъананы тутадыла. Ухол элни башында бийик кёкде садакъ окълай, атылышып уруш этген эки къуш – большевик тойда тепсеген Къазакъ бла Аслан – ала бир дунияны эки къанатыдыла, эки тюрлю сырыдыла. Жашау тик тешден эниште тёнгеренгенден сора, игилик бла аманлыкъны арасын айыралмай къалгъан Нух ёлтюрюлгенде, аны бушуулу арбазында ачы жилигъан Ханий да, къутсуз тишсиз парий да бирге ушайдыла. Эфендини къачан эсе да бай, толу арбазын энди экиси сакълап къалгъандыла. Экиси да къартдыла, экисине да энди жылыу жокъду.

Аллай бушуулу ишлени Толгъур улу хар заманда табийгъатны ариулугъуна къарама къаршы салады. Эрттенлик, жулдузлу кече, сютден толуп, ауурлукъ этген къылкыла – адамны насыплы этген, аны аман ишледен къайтаргъан ариулукъ кибик суратланадыла.

Сёз халгъа, болумгъа кёре, тюз, байтамал айтылса, магъаналы болады. «Анда-санда ёрге-эниште ётген-сётген эслене эсе да, чегетни кечеден къалгъан шошлугъу эримегенди». «Эримеген» – шошлукъгъа жан салады: эрттенлик халны жангылыгъын, терк кетеригин да чертип, багъалы этеди. Аны орунуна: «шошлугъу кетмегенди» десе не да, бош алай, «шошду» деп къойса, эрттенликни бузулмагъан шош ариулугъу алай толу, зауукълу боллукъ туююл эди. Тенгleshдириу, сёзню кесине ич тирилик, халгъа жарашыулукъ, къанатландырыу бере билме-

клик – болунган ишни, акъылны жютюлендиреди, алгъа баруу, къымылдау къууат береди. «Атланы жалкъалары, къуйрукълары, къыл таууш этип, сызгъырадыла», – дегенде, кёзге ат чапханы, ишни кыстаулугъу кёрюнеди. Дагъыда «къыл таууш этген сызгъыртыу» кеси аллына алааматды: атда чабыуну поэиясын, ариулугъун, аны бла бирге къушкъанат ётгюрлюгюн кёргюзтюп, адам сезимин учундурады.

Уллу романда кесини бир энчи белгиси, сыры, юйренчек къылыгъы болмагъан жигитни табаргъа къыйынды. Сора жигит бла аны къуршалагъан дуния хар заманда танышдыла, бирлешдиле. «Къайытны ауанасы саулай къабыргъаны жабып, гитче отоучукъну бир жанын къарангы кёргюзтеди». Юйню болумун, къарыусузлугъун кёребиз. Къайытны жара табы барды да, аны «жаягъына узун картофчукъ жабышып тургъаннга ушатады». «...Аслан аны (Къайытны – Т. А.) хайнух кибик бери чыккъан богъурдагъы ёрге бла энишге жюрюгенине, къоллары кълтырагъанларына эс бурду.

– Санга байлыкъмы, малмы, жерми, мирзеумю керекди? – Къайын атасы, кекирип, боза бетли иничке мыйыкъларыны къыйырларын сылады.

– Не керек эсе да, табарыкъбыз, элни парийлерин бизге югюртгенинги къой ансы. Бизни бла кёрмегенинги ала бла кёрмесе...»

Жашау чюйрелик, тукъум айырыу тап, къайын ата бла киеуну арасында да бетлик кълдырмагъанды. Бу экеу ушакъны ауазы, айтылгъан сёзлени темирчилеу халлары эки жууукъ адамны ниет, тиричилик къарамларын билдиргенден тышында да, тау адетле кълалай бузулгъанларын кёргюзтедиле.

«Сейит бал келтирген эди» деген бла Сейит, бал келтирип, адамлагъа кълалай ашатханын кесибиз кёргенибизни арасында уллу айырма барды. Не да: «Дорбунда тургъанла шишлик ашай эдиле», – дегенча билдириу бла: «Тузлу шишлик жашны тилин хычыуун чимдиди; жылы къан ауузун толтуруп, эрин къыйыры бла энишге саркъды», – дегенни арасында кёлсюзлюк бла зуукълукъну арасында тенгли бир айырма барды. Биринчи юлгю хапарчылыкъны, экинчиси суратлаучулукъну кёргюзтеди.

«Сабан алыкъа уянмагъанды, тирилмегенди. Кенгнге жайылып, сары кълккъыу этеди: чайкъалмайды, шош, билинир-билинемез сюзюледи...» «Сабан... монгланып жатхан сютлю гаммешлей, ырахатды». Дагъыда: «Огъесе элгенипми шошайгъанды? Башын сылап, тарап озуучу аяз, жел да юфгюрмей, къоюпму кетдиле?..»

Дунияны огъурлулугъу (ариулугъу) суратланады. Ташыулда арыгъан ёгюзге ушагъан эл, сары кълккъыу этген сабан – жашауну адамлагъа хатерича алай кёрюнедиле. Сютлю гам-

мешни ырахатлыгы – адамгъа андан уллу насып керекмиди, сабан жашагъанлагъа монглукъ, ырахатлыкъ тежегенде?

Огъесе сабан элгенипми шошайгъанды? Керти чыгъармада бир сёз да анстан айтылмайды, сёз орунуна; бютюн да затха, болумгъа къымылдау берген сёз. Былайда «элгенипми» деген, боллукъ палахны эсертген къуугъун сёзю болуп, сагъайтады. Табийгъатны, жашау тиричиликни сёнгомез ариулугъуна, игилик тежегенине ажымлыкъ чалдырады.

Сейит огъурлулукъну (сабанчылыкъны) тутады да, суратлау тилинде сабанчылыкъ бла урушчулукъну арасында келишиюлюк болмазлыгыын айырады. Саудат а, Нухну бийче кызы, кесини бир кюн керпесленири ючюн, бары сабанлагъа от салыргъа хазырды. Элден азатлыкъ урушха аскер чыкыгъанда, ол аны жырын эшитип, къаргыш этгени эсибизден кетмейди. Ич сыры да алайды: «Жыр, таш, ырхыча – кюйсюз, огъурсуз; жаз башында къопхан черек – ол а, Саудат, анда талыштак, жюн гулмак...» Толгъур улу, жамауатчылыкъ бла кесимчилик кибик, ёмюрледе да бир бирлерине бойсунмай келген затланы энчи, ажымлы бетлерин тюз ачыкъларгъа жетишеди. Хау, бий къауумла аз эдиле да, кеслерин къопхан черекде талыштаклача, жюн гулмаклача кёргендиле. Иш Толгъур улу тилни иги билгенинде туююлдо; тилни иги билип тургъанлай да, суратлау кертиликге, усталыкыгъа жетишмеген жазыучула аз болмайдыла. Айбат чыгъарманы тилини юсюнден айтханыбызда, ол бек алгъа жигитни ич сыры, сезими, «ёз тауушу» бла къалай келишгенлерин эсде тутабыз. Усталык кёп сёз билгенде туююлдо, сёзге жан сала билиудеди. Суратлау кючу жалан да жаны болгъан сёзню болады. «Илипин башхала къазсынла, биз суу ичербиз», – аны Толгъур улу хазыр нарт сёз болуп алмайды. Элде жангы бла эски бетлешедиле: жангы – кюрешсиз, къансыз орналлыкъ туююлдо, эски – тамыры сынмай, ачымай, аумаз. Ол арада бир жанына да къатышмай, «жан сакълап», жыйыннга артда кюшулургъа мурат этген адамны турмуш халын суратларгъа тил кеси себеп болады, илхам береди. Илипин – жамауат биригип этген уллу ишни белгиси, суу – жангылыкъ.

Не да: «Жайылгъан хапар – тегюлген суу... Сууну жер жутады, сёзню заман унутдурады...» Аны айтхан (Акъ хажи) сабыр акъыллы, оюмлу адам болгъаны кёрюнеди. Тенгледидириу магъанасы уллудан, сабыр хажини сёзю жангы нарт сёз болургъа жетишеди.

ТЁППЕЛАНЫ *Алим,*
КЪМР-ни халкъ жазыучусу

Толгъурланы Зейтунну юсюнден айтылган сёзле

* * *

Толгъурланы Зейтун кесини жазычулукъ ишин илмудан энчи этмейди. Тюзюн белгилегенде уа, экисин да кесини инсанлыкъ борчуна санап, бир бирден айырмайды. Сёз ючюн, суратлау чыгъармаланы жазып ол университетни ючюнчю курсунда башлагъан эсе, жаш кесаматчыча, илмуда тёртюнчю-бешинчи курслада окъуна аты айтыла тебирегенди. Аны студент жылларында Къулийланы Къайсынны, Гуртуланы Бертни, Отарланы Керимни не да сабий литератураны, халкъ жырланы юслеринден жазылган статьялары магъаналарын бюгюн да тас этмегендиле. Ол жыллада Толгъур улу малкъар поэзияны жазычулукъ жорукъларын да тинтип, ары дери окъуучула билмеген «тамырлы рифма», «толу, кем къуралган рифмала» дегенча илму ангыламланы бизни тил байлыгъыбызгъа къошханды.

Толгъурланы Зейтун бизни ана литературабызны, Шимал Кавказы, орус халкъны литератураларыны айныу жолларын толу билген, терен ангылагъан алимди эм жазычуду. Ол себепден кесини илму-тинтиу ишлеринде Россейни халкъларыны бир бирлери бла байламлыкъларын ачыкълап, ушашлыкъларын, энчиликлерин да тынгылы кёргюзтеди. Толгъур улуну махтаулу илишанларындан бири – литератураыны теориясын тынгылы билгени бла чекленмей, хар илму категориягъа кесини энчи кёз къарамын тохташдырган инсанладанды.

Толгъурланы Зейтун, халкъыбызны жаш адамларына да уллу эс буруп окъутхандан сора да, ала илмуну жолуна тюшерча эс тапдырган жазычуду: аны болушлугъу бла кёп жашла бла къызла илмуну кандидатлары, докторлары болгъандыла.

ГУЗЕЛАНЫ Жамал,
*филология илмуланы доктору,
профессор*

* * *

Толгъур улу кесини малкъар литературада жангылыкгъа саналган, лиризмден толу биринчи хапарларын студент жылларында окъуна жазып башлагъанды. Алада миллет энчиликни уста кёргюзте билиую артда аны чыгъармачылыкъ фахмусуну толу ачыкъланууна себеплик этгенди.

Бёрю атар бёркюнден белгили болур дегенча, Зейтунну фахмусу жаш заманында окъуна тюрлю-тюрлю формалада кёрюне келгенди. Сёз ючюн, ол кесини шуёхларыны, бирге окъугъан

тенглери юслеринден кѣп кюлкюлю затла къурагъанды, студентле аланы бир бирлерине айтып, бир бирни кюлдюргенлей тургъандыла. Ала кѣплени ауузларында, кишиге хаталары жетмеген анекдотлача, бюгюнлюкде да жюрюйдюле, Зейтун шуѣхларындан, нѣгерлеринден къайсысыны юсюнден эсе да жаш заманында къурашдыргъан анекдотну не да кюлкюлю хапарны, ол затха кеслери шагъат болуп не да тынгылап тургъанча, бусагъатда да айтыргъа суйген чамчыла тубейдиле. Былайда аны музыкасын профессионал театры сахнасында жырлагъанларындан эсе, орамда сызгырып айлансала, бегирек къууаннганыны юсюнден белгили композитор айтхан сѣзле Толгъур улуну эсине келедиле.

Малкъар поэзияны кеси аллына айныууну, кеси аллына ёсюуюню иги да белгили бир сынауу болгъанды деп айтсакъ, прозаны кезиуюнде уа жамауат сезимге кѣре бир бирни оюмуна толусунлай тѣзе, ангылай билиуню къуралыуунда Толгъурланы Зейтун бек биринчи болгъанды деп, базынып айталыкъбыз.

*МАЛКЪОНДУЛАНЫ Хамит,
филология илмуланы доктору, КЪМР-ни
илмусуну сыйлы къуллаукъчусу*

* * *

Профессор Толгъурланы Хамидни жашы Зейтунну чыгъармачылыгъыны, илму ишлерини юсюнден баргъан ушакъ хар заманда да ахшы сѣз бла белгиленеди. Ол да кертиди! Аны хапарларыны, повестьлерини, романларыны суратлау жорукълары, философия, архитектуроника жаны бла кыйын эселе да, адамланы сезимлерин учундурадыла, къара ишчиге, маданият къуллаукъчугъа да тынч ангылашынадыла. Толгъурланы Зейтун хар не тюрлю иш бла кюрешген адамгъа да бирча кенг белгиледи. Аны чыгъармаларын къуру къарачай-малкъарлыла угъай, тышында жашагъан башха миллетле да бек суйюп окъуйдула. Анга бир ишек да жокъду!

Зейтун, алимча, миллет адабият илмуну бийик даражагъа кѣтюрген адамладан бири болгъанды. Баям, ол анга Аллахдан келген фахму болур эди – текстни ангылай, тинте да билгенди. «Формирование социалистического реализма в балкарской поэзии» деген монографиясы бла Толгъурланы Зейтун литература бла кюрешген алимлени арасында бийик даражагъа тийишли болгъанды. Алимни тинтиу ишлерини терен магъаналарыны юсюнден айтмасакъ да, биз бюгюнлюкде аны малкъар маданият илмуну айныууна салгъан кыйынын чертирге борчлубуз, нек дегенде Зейтунну китаплары суратлау сѣзню, миллет литерату-

раны, илмуну ёзегин къурайдыла. Ёз халкъыны маданиятыны ёсююне уллу къошумчулугъу бла Толгъурланы Зейтун битеу Шимал Кавказны жамауатына белгили болгъанды.

Толгъур улу суйдюмлююгю бла башхаланы кесине тартхан инсан болгъанды. Биз эм башха къаршылары анга «бачама» деп бош атагъан болмаз эдик. Ол ачыкъ эм жарыкъ адам болуучу эди. Кёбюсюнде аны бла шагъырей болгъанла Зейтунну алагъа керти кёз къарамын ангылагъандыла. Мен аны ол шартын кесим студент заманымдан бери да бек уста билгенме. Аны ким бла да келишиулюгю бар эди. Зейтун кесин халкъ ичинде жюрюте да билген, намысы да жюрюген адам эди. Ким бла да къабыргъасын жарашдыра билгенликге, ол жашауда кесин кишиге бермегенди, жюрегин ачыкъ этмегенди. Кертисин айтханда, аны къаллай болгъанын жалан да бек къаршы адамлары биле эдиле. Билимини теренлиги, акъылы Зейтунну илму ишлеринде, суратлау чыгъармаларында шарт кёрюнеди.

*УЛАКЪЛАНЫ Махми,
филология илмуланы доктору, профессор*

* * *

Биз, студентле, Толгъурланы Зейтунну лекцияларына суйюп тынгылагъанбыз, бир-эки сагъатны ичинде ол кёп жангы зат айта эди, оюмларгъа, сагъыш этерге юйрете эди. Орус, совет адабиятдан тышында да, Зейтун тыш къыраллы адабиятны да бек иги билгенди. Орус жазычуланы чыгъармаларын Хемингуейни, Фолкнерни, Ремаркны, Экзюперини, Маркесни эм башхаланы чыгъармалары бла тенгleshдире, лекцияланы сейир ётдюре эди, студентлени акъыллары, эслери бир такъыйкъагъа да башха затха бёлюнмей эди. Толгъур улу битеудуния классиканы окъугъан, адабиятны не жаны бла да айныуун, тюрлениуун, суратлау мадарларын иги билген профессор болгъанды. Ол Шимал Кавказны халкъларыны адабиятларын да дайым окъугъанлай тургъанды, кесини чыгъармаларында нарт эпосдан башлап, ынкъылапны, инсан урушну, коллективизацияны, Уллу Ата журт урушну, кёчгюнчюлюкню, таулу халкъны бусагъатдагъы кюнюне дери жашауун суратлап келгенди. Аны чыгъармаларындан окъуучу не жаны бла да билим алыргъа боллукъ эди: тарыхдан, фольклордан, психологиядан, философиядан, географиядан, жамауат жашаудан эм башха затладан.

Толгъурланы Зейтун шахматла да иги ойнагъанды, ол хунери аны чыгъармаларында сюжет ызланы, кёп жигитлени бирден кёргюзтурге болушлукъ этген болур. Аны тарыхны, табийгъатны, адамны ич сезимин кёргюзтюю энчи эди. Жазычуну чыгъармачылыгъы алыкъа толусунлай тинтилмегенди.

«Тенглик, адыллыкъ болмагъан жерде адамлыкъгъа, бетликке ышанган азлыкъ этеди», – дегенди Зейтун. «Хар нени да башы – ишди», – деп да чертгенди ол.

Студент кызыла Зейтун кенчек кийгенни жаратмайды дегенни бирден бирге айтып, экзаменнге жыйрыкъ не тебен жан кийип келиучю эдиле. Кесини студент жылларын эсгере, Толгъурланы Зейтун сюржюнден къайтхан телю окъургъа, билим алыргъа къалай суйгенин, итиннгенин айта эди. «Университетге кирген жылыбызда хар ыйыкъ сайын шабат кюн актовый залда тепсеуле ете эдиле. Ары биз да, таулу жашла, барабыз. Башха миллетли жашла къабартылы кызыла бла кеслерин адепсиз, эркин жюрютгенлерин, кызыланы киши да къорууламагъанларын керюп: "Жашла, неди бу этгенигиз?" – дейбиз. Айтханыбыз бармагъандан сора, жыйылып, ол жашланы тубебиз. Ол кюнден сора туююлген жашла кеслерин тап жюрютюп башлагъан эдиле. Кюнлени биринде уа университетни ректору Бербеков Хатута Мутович бизни, таулуланы, кесине чакъырады. "Не зат ючюн чакъыра болур ректор? Жашла бла туююшгенибиз ючюнмю?" – деп, сагъайып барабыз. Бербеков а бизге: "Сиз, таулу жашла, болмасагъыз, ол жашланы кызыла бла кеслерин адепсиз жюрютгенлерине сизге дери киши да эс белмегенди, жалан да сиз тыйдыгъыз аланы. Сау болугъуз!" – деп, бизге ыспас этген эди», – деп эсгере эди Зейтун.

Суратлау чыгъармаларын Толгъурланы Зейтун, орус тилни бек иги билгенине да къарамай, жалан да тауча жазгъанды. Орусча жазса, аны аты битеу Совет Союзгъа белгили боллукъ эди. Алай ол жалан да тауча жазаргъа суйгенди, белгилиликке итинмегенди. Кесини баш борчуна малкъар адабиятны, малкъар тилни ёсдюрюню санагъанды. Зейтун дуниядан терен ангылауу болгъан, туугъан ташын суйген, кесин адамладан ёрге кётюрмеген, дебери жюрюген адам болгъанды. Ол студентле, аспирантла, устазла намыс-сый берген профессор эди.

*ДОДУЛАНЫ Аминат,
филология илмуланы доктору*

* * *

Жазыучу бек баш суратлау борчларын – заманны чойре-лигин ачыкълауу, жашау кертиликни суратлау кертиликке жетишдириуню тамам этер ючюн, хар чыгъарманы мурдоруна адамланы къадарларын, аланы бир бирлерине сезимлерин, тарых болумла бла байламлыкъларын салады.

Толгъурланы Зейтун, энчи эс буруп, тиширыуну ниет сырына суймеклик сезим къалай сингнгенин да тинтеди. Ол, жигит-

лерин терен сагъышла бла ауурландырып, оюмларын монолог халда берип, аланы ич дунияларын ачады.

Жазыучу хар жангы чыгъармасында жангы белгиле къурайды, ол чыгъарманы суратлау магъанасын кючлендиреди, поэтика хазнасын байыкъландырады.

Ахыр жылларында Толгъурланы Зейтун юч китапдан къуралгъан «Хутай» деген жангы романын жазып бошагъан эди. Аны баш жигити – инсан урушха къатышхан малкъарлы жаш Хутайны сыфатыны юсю бла жазыучу озгъан ёмюрде халкъыны къадаарын суратлагъанды. Чыгъарманы кесеклери «Минги-Тау» журналны бетлеринде басмаланганлай къалгъандыла. Жарсыугъа, жазыучу кеси саулакъда да, бюгюнлюкде да ол суратлау чыгъарма энчи китап болуп чыкъмагъанды. Дагъыда Зейтунну толмай къалгъан мураты – «Ай, мени тор атым!..» деген малкъар халкъны жигит уланларындан бири Гемуланы Акону бушуулу къадаарына жораланган чыгъармасы болду. Зейтун солуу кюнлеринде, не ишин да бир жанына салып, жазыуучулукъ ишине бата эди. Бюгюнча эсимдеди, ол бизге жазыла тургъан повестини юсюнден уллу ёхтемлик бла айтханы. Сёзсюз да, суююп жаза эди Акону юсюнден. Жашырмай эди жазыучу ол бийик сезиминлерин. Жарсыугъа, Зейтунну ахыр чыгъармасы жарты жазылгъанлай къалды...

Терен магъаналы суратлау чыгъармала жазгъан Толгъурланы Зейтунну къаламы жюгю болгъанды, ол керти да жазыу ишинден зауукълукъ ала жашагъанды. Аны суратлау сёзге суюмеклиги, кертилиги, ийнаныуу да чексиз эдиле. Белгиленген сезимле жазыучуну илхам отуна жангы кюч бере, ёлюмсюз суратлау чыгъармала туудургъандыла.

*САРБАШЛАНЫ Алёна,
филология илмуланы доктору*

* * *

Толгъурланы Зейтун жазыу хатыны къыйматлы шартлары алгъадан айыргъан теманы жигине дери тинтип ачыкъланганында, баш жигитлени сыфатларын тынгылы къурауда, аланы ич сырларын, къылыкъ энчиликлерин белгилеп, айныу халда суратлаялгъанында кёребиз.

1980–1990 жыллада малкъар адабиятта роман жанрны айныуу къыстау барады. Кенг кёрюмдюлю проза чыгъармаланы жарашдырыу иш миллет жазыучуладан тарых сезимлерини ёсююн излегенди. Толгъурланы Зейтунну чыгъармачылыгы тарых ангыламны кенгертгенди, миллет адабиятны иги да жангьртханды дерчады. Малкъар жазыучу, озгъан заманны болум-

ларына багъа биче, жашау кертиликни бузмай, тарыхыбызны магъаналы кезиулерини бушуулугъун тюз кёзден суратларгъа итинеди. Суратлау сыфатны бла инсан къылыкъны халкъны къадары бла къысха байламлыкъда ачыкълагъаны да аны чыгъармаларыны кыйматлы шартыды. Баш жигитлерини ич дунияларын, къылыкъ энчиликлерин айныу халда кёрюзтгени да суратлау жаны бла уллу жетишимлеринден бириди.

Толгъурланы Зейтунну эстетика излемлери миллет прозаны жангыртыу жорукъгъа бойсунадыла. Ол жамауат жашауда бла тарыхда эсленген магъаналы сорууланы къозгъап, аланы энчи суратлау белгилени болушлукълары бла ачыкъларгъа жетишгенди. Бу кезиуде миллет адабиятта мифологиягъа, суратлау шартлылыкъгъа келишген чыгъармаланы тизмеси иги да кенгергенин чертирчады. Ол жазыу ызны келечиси болгъаны себепли, Толгъур улу жашау чойреликлени жашырын халда, айырмалы тенгешдириулени болушлукълары бла суратлаугъа женгдиреди.

Толгъур улу ёз чыгъармачылыгъында инсан къылыкъланы тюрлюлерин айырып, аланы психология энчиликлерин тынгылы ачыкълагъанды. Жамауат чойреликлени шартлау аны прозасыны кыйматлы белгисиди. Жазыучу философия оюмларына бир талай магъананы жыйышдырып, кенг эпикалы чыгъармала къурагъанды. Толгъурланы Зейтунну суратлау хазнасын энчилеген белгиле, метафора тенгешдириуле, кёп магъаналы сыфатла, жашырын сёзле кёпдюле. Аны жазыу ызыны энчилиги, бек биринчиден, белгиледе жашырылган мифологияды. Авторну философия фикери адам улуну бушуулу къадарын ачыкълаугъа бойсунады. Аны магъанасы адамны акъыл, эс кючуне ийнаныулукъдады, тюзлюкню хорларыгъына ишексизлигиндеди.

*АТАБИЙЛАНЫ Асият,
филология илмуланы кандидаты*

* * *

Толгъурланы Хамитни жашы Зейтун саулай къарачай-малкъар миллетни белгиле адамларындан бириди, халкъыбызны алтын хазнасына киреди. Ол кеси заманында Къабарты-Малкъар къырал университетни тарых-филология факультетинде бийик билим алгъанды, адабиятта, илмуда да уллу жетишимле болдургъанды. Аны себепли Толгъурланы Зейтунну Халкъла аралы тюрк академияны академигине айыргъандыла, «КЪМР-ни илмусуну сыйлы къуллаукъчусу» деген атха тийишли кёргендиле. Ол Къабарты-Малкъар Республиканы адабият эм санат жаны бла Къырал премияны лауреаты да болгъанды.

Мени Зейтун бла танышлыгъым школ кезиуден башланганды дерчады, нек дегенде школда аны жашау ызын бла чыгъармачылыкъ жолун окъугъанма. Ол чакъда окъуна Толгъур улу манга, тенглериме да кесини сабийлеге жазгъан халпарлары, повестьлери бла да суйдюргенди. Биз барыбыз да аны жигитлерине ушаргъа итингенбиз. Бир кесек эсли болгъанымдан сора, жазыучуну романларын окъургъа киришгенме. Аны хар чыгъармасы энчи ыз бла жазылгъанды десем, ётюрюк болдукъ туююлдо. Ол, жашау болумлагъа хорлатып, турмушну былайы игиди, былайы уа къолайсызды деп къоймагъанды, окъуучуну терен сагъыш этерге, оюмларгъа юйретгенди, халкъыбызны тарыхлы жолуну кёп тюрлю бетлерин ачыкълагъанды: инкъыйлапны, инсан эм Уллу Ата журт урушланы, кёчгюнчюлюк азабын, бу тюрлю болумлада ёз миллетибизни, башха халкъланы келечилерини да жашаулары, ич дунялары къалай тюрленгенлерин. Анга фахмулу жазыучубузну Нальчикде, Москвада да къарачай-малкъар эм орус тилледе басмалана тургъан «Жетегейле», «Кёк гёлеу», «Къызгъыл кырдыкла», «Эрирей» дегенча терен фикирли чыгъармалары шагъатдыла.

Толгъурланы Зейтун филология илмуну сабанларында да, биз суйюп, терен ангылап хайырланырча, монг тирлик ёсдюргенди. Аны илму ишлерини саны юч жюзден атлай эди, къайсы бирин санайым: «Заман бла литература», «Литератураны теориясы», «Малкъар проза», «Миллет эс бла миллет литература», «Отарланы Керимни лирикасы», «Эстетика кёз къарам» эм д.а.к. монография ишлери. Бу тюрлю илму ишлени жорукъларына таянып, Зейтунну талай аспиранты бла докторанты кандидат эм доктор диссертацияла къоруулагъанды.

Толгъурланы Зейтунну саулай жашауу окъутуу иш бла байламлы бола келгенди. Ол кесини фахмусун, къызгъанмай, кёп жаш тёлуге сингдирирге итингенди, школчу сабийлеге, бийик окъуу юйлени студентлерине деп жазгъан ишлери, ёз дерслери бла да, аны баш борчха санагъанды.

Саулай алып къарагъанда, Толгъурланы Зейтун Жазыучу, Алим, Устаз, Адам дегенча сыйлы атланы бийик даражада жүрютюгенди. Ол, аз жашагъан эсе да, халкъгъа кёп хайырлы иш этгенди. Ийсагъан, миллетибизде Зейтунча жашларыбыз эм къызларыбыз кёп болсала эди деригим келеди. Бюгюнлюкде жашауну, заманны да излеми алайды.

КЕТЕНЧИЛАНЫ Мусса,

*КЪМР-ни илмусуну сыйлы къуллукъчусу,
филология илмуланы доктору, профессор, КЪМКЪУ-ну
къарачай-малкъар филология кафедрасыны таматасы*

Филология илмуланы доктору, профессор, КЪМР-ни илмуларыны сыйлы къуллукъчусу, Халкъла аралы тюрк академияны академиги, КЪМР-ни адабият эм санат жаны бла Къырал премиясыны лауреаты, миллетибизни белгили жазуучусу, кесаматчы Толгъурланы Хамитни жашы Зейтун мени устазым болгъанды, аны башчылыгъында мен ишлеген да этгенме.

Толгъурланы Зейтун къагъанакълай окъуна ёксюз къалып, анасыны эгечини юйюрюнде ёсгенди. Сабий болуп, халкъыбыз бла бирге кёчгюнчюлюкню азабын да чекгенди. Зейтунну сабий жыллары Орта Азияны къум тюзлеринде ётгендиле. Гитчелигинден чёрчек, неге да сейири уллу болгъан жашчыкъ окъуугъа бек итингенди. Школ жылларында окъуна Толгъур улуну сёзге фахмусу болгъаны ачыкъ эди. Туугъан жерибизге къайтхандан сора, ол Къабарты-Малкъар къырал университетни тарых-филология факультетине кирип, аны жетишимли окъуп бошайды.

Зейтун ёз тилин, къарачай-малкъар адабиятны да ёзегине дери билген жаш болгъанды. Аны бла чекленип къалмай, ол башха миллетлени адабиятларын да терен билгенди. Илмуда да, суратлау литературада да уллу жетишимле болдургъанды. Бу эки иште да бирча хунерлигини учсузлугъун кёргюзтгенди. Аны ючюн Толгъур улуну ишине къырал да, халкъ да бийик даража бичгендиле, чексиз махтау бергендиле. Ол миллетни атын айтдыргъан, кёлюн кёкге жетдирген, ёхтем сезимни халкъына сингдирген жашладан бири эди. Зейтунну илму ишлери къарачай-малкъар адабиятны тинтген илмуну мурдорун къурагъандыла.

Озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларындан башлап, ахыр кюнлерине дери Толгъурланы Зейтун КЪМКЪУ-да ишлегенди. Орус литератураны кафедрасына, ызы бла уа малкъар тил бла литератураны кафедрасына кёп жылланы ичинде башчылыкъ этип тургъанды. Билим бериуде аны къыйыны уллуду. Аны къаламындан бек кёп илму, окъуу китапла, статьяла чыкыгъандыла. Ол кесини билимин, фахмусун, жашау сынамын жаш төлюге къызгъанмай юлюш этгенди.

Толгъурланы Зейтун кесини ишин, фахмусун миллетине бек багъалы, сыйлы саугъа этип къойгъанды. Аны илму терекесини магъанасы халкъыбызда къачан да уллу боллукъду.

*АХМАТЛАНЫ Мариям,
филология илмуланы доктору,
КЪМКЪУ-ну къарачай-малкъар
филология кафедрасыны профессору*

Толгъурланы Зейтун Къулийланы Къайсынны алгъышлагъанда

*Толгъурланы Зейтун, Ахматланы Ибрагим, Тёппеланы Алим,
Иштван Конгур, Гуртуланы Салих, Мокъаланы Магомет*

Толгурланы Зейтун илму-излем институтну ишчилери бла

*Сюелгенле: Магидов Шарабдин, Зумақулланы Танзиляны кызы Жанна
Олтурганла: Зейтун, Чингиз Айтматов, Керез Шамишбаева, Зульфия*

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН

КĚК ГЕЛЕУ

РОМАН

* * *

Тап, дорбундан тышына чыкыгъан да этгинчи, Халимат машиналаны тауушларын эшитди. Къыйналып, гюрюлдешип, улуп баргъанларына кёре, ауур эдиле.

Кече къарангысы жайыла-чачыла башлагъанлыкыгъа, алыкъын ол тамам жукъармагъанды. Анда-мында, геммешле-ча, таулагъа созулуп кирип баргъан багъыр, къурч палахдан хапарлары болмай, ырахат жатхан ташланы къоюнларындан ол сескенмегенди, кырдыгы, тереги да жукъуларын аяздырмагъандыла. Черекни аргы жанында бетледе, тешледе булут-чукъла хомпукланып, сют кёмюгюнлей агъарып, сескенип, кёкге суурулуп кетерге хазырдыла. Бош аязчыкъ безиреп жортуп башлагъанлай, кюн чыгъар жанында тауну эрини бла узунуна жукъа кызыл бояу тартылгъанды. Алай алыкъын кюнню кёзю, уясын бузуп, жылыуун чайпалтмагъанды.

Тангны белгилерине кёре, ачыкъ жылы кюн боллукъду.

Халимат, кёзге урунургъа суймей, жол жанында уллу таш артына кысылып, энишге къарады. Керти да, машинала кёпдюле. Къара шынжыр болуп, бир бирлеринден узакъ созулмай, алай барадыла. Гюрюлдеген тауушлары тау ауузгъа сыйынмай, Черекни тунчукъдуруп, тарны тепдирип. Халимат таянып тургъан къая таш ууакъ титирегенин къоллары бла, къабыргъасы бла эшитип, машиналаны санаргъа умут этди. Санаялмады: бир къауумлары ёрге озуп, жолну кыланчында тас болдула. Сырт тюбюне жетгенлени уа ачыкъ кёреди: эриши уллу машинала, ичлери – сауутлу аскерчиледен толуп. Къара сюнгюлери, демегили таракъ тишлери кибик, бирден кёкге-кёкге къарап. Бир аскерчи да сюелип кёрюнмеди. Олтуруп келедиле. Машиналаны къабыргъаларына, бир бирлерине кысылып. Сансыз халда ары-бери чайкъала, жукъулары аязмагъандан баш къагъа. «Жаш адамла барысы да, – деди тиширыу ичинден. – Шо быллай жаш адамланы сокъурла, ташжюрекле этип кюрешген кырал, ийнан, кеси да сокъур болур», – деди. Сора Къоркъмаз эсине тюшдю. Къырал адамларын сокъурла этип, къолларына сауут берип, мурдарлыкъ ишлерин этдиреди дегенине жангыдан сейирсинди. Эслеринден азатланып, сокъур болгъанла кимни аярыкъдыла? Алагъа эгеч-къарындаш, сабий-къарт деп жокъ. Аллайла келип, эллени тюп этип къоймадыламы – акъсакъал къартланы ичлерине сюнгюлерин уруп, анга къарап къууан-

нганла. Была аладанмы хазна этерикдиле, кырал жиберген эсе, жумушуму этигиз деп?

Бирлери эслеп, атып ёлтюрюп кыояр деп, кыоркыуп, Халимат артхаракъ букъду. Не этеригин билмей, таш бла бирге титирегенлей, иги кесек сюелди. Алай былай тургъанындан да файда жокъ эди. Аскерчиле излей эдинг да, ма: таш, зыгъыр болуп барадыла жарлы элчиклеге. Кырымны да тобукъларына олтуртуп, кыбултуртуп, бизни кичи кыарындашчыгъыбыз деп, башын сылай. Аллах алай кыурасын ансы. Ой, жазыкъ сабий, жарлы Кырым деп, Халимат сюелген жеринде чёкдю да, ол халда бираз мычыды. Машина тауушла узайгъанлай, тиширыу да ызларындан тебиреди. Жолгъа энмей, сырт башы бла. Кыолдан кыолгъа ёте, ёрлей, энишге тюшюп, дагъыда тырнакылай. Асыры терк барыргъа кюрешгенден, ботасын тюрюп, жыйрыгъын хурттак этгенин окыуна эслемей. Терк барса, машиналадан артха кыалмай, элле башына жетерик суна эди ол. Алай бироздан тиширыу гюрюлдеген тауушларын окыуна эшитмей кыалды.

Тауланы тёппелерин кыызартып, кюн чыкыды. Табийгъат да бет кыусду. Ташланы алтын бюртюклери жылтырадыла. Лёкыу, тюртю тереклени жашилленгенлерин, чагъаргъа хазыр тургъанларын да эследи. Андан-мындан энишге ашыкыгъан суучукыла, шорхулдап кыалып, Черекни тауушуна кыошулдула. Билмей тургъанлай, огъесе Халиматхамы алай кёрюндю, кюн кыызып, чибинлеге жан кирди. «Жылны бу кезиунде чибинлени былай кыозгъалып да ким кёргенди», – деди тиширыу, жаулукысуз чачы тозурап баргъанын энди эслеп.

Кёпмю-азмы жол кыоратды Халимат – аны тергеуон этерча тюрюл эди. Бир тёшден энип, башхасына ёрлегинчи, санлары кыыйылып, артха тартханларын ол кеси хазна сезмеди. Алгъа, элле таба алланганындан, кыыстаулугъуна ийнанып, бусагъат жетеме деп кёл этеди. Алай Халиматдан эсе, кюнню кёзю кыыстау эди. Тюрш боламыды-кыаламыды деген заманнга тиширыу энишге айланып келген биринчи машинаны кёрдю. Кюн таякыла аны кенг мияла мангылайына тийип, жангыз кёзю жылтырап, кыутуруп келген бир тюрлю жаныуаргъа ушатдыла. Ары дери юзюлмей, ким биледи, аман хапар ётюрюк болуп да кыалыучуду деген аз умуту дыркы деп кыыркыылды. Машинаны ёртенленип келген кёзюнден сора жукы кёрмеген эди, алай туугъан эллерине кыан жаудуруп, ишин тамамлап, энишге айланган машина эди ол. Халимат аны ангылады. Энди суйсенг – чап, суйсенг – кесинги чархла тюрбуне ат, башхамыды.

Тиширыу жеринден тепмеди, алайда ташны аумасына кыысылып, симсиреди.

Биринчи машинаны ызындан экинчиси чыккъды. Ючюнчюсю. Бир бири ызларындан тизилишип... Аланы гюрюлдеген тауушларын эшитмеди Халимат, төш энишге кеслери алларына тѳнгереп келгенча. Тиширыу кесин сангырау болуп къалгъан сунду, къулакъларын иш да къаккъды. Олсагъат сабий жилиу, тиширыу сарнагъанла тутулуп туруп энди ычхыннганча болдула. Бери, сыртха келип, мында жайылды. Черекни шууулдауу ёчюлдю, къанатлы тауушла юркъюле. Кенг жерде жортуп айланнган жел тунчуккъду.

Машиналадагъыладан адам таныргъа, аны бетине къарап, жилиргъа кюсеп къарады Халимат. Киши таныялмады. Айшатны уа, харип, къайсысына атхан болурла деп, аны кѳрюрге адыргы этди – эслеялмады. Сауутланнган аскерчиле эллилени башларын кѳтюрюрге, жан-жанларына къараргъа къоймай эдиле. Сора жолну къыланчы тюзелир-тюзелмез туман болуп жортуп келген малланы бла итлени кѳрдю: ийнекле, атла, эшекле, итле. Барысы да – къатыш: ёкюрюшюп, къычырышып. Машинала къатыш, аланы араларында оза, къала, иелерин элтип баргъан машиналагъа жууукълашсала, ызларындан сюрген жолдан чыгъара. Иелерин кѳрмей, бир жанына кетип, артха къарай, ёкюре ийнекле. Итле эдиле иелеринден ажашмай, машиналаны къуйрукълары болуп къалгъан. Къоншулары минип баргъан машинаны Халимат итлеринден таныды. Жууаш бойнакъ парий эди ол. Иесини келме, артха къайт деп къычыргъанына бютюн алланып, машинаны къысха жетип, секирген да этди. Ол экинчи жууукълашханда, къарт киши атма депми тилей эди, нек эсе да аскерчини ушкогундан тутду. Аскерчи, ушкок къалагъы бла къартны чѳкдюрюп, парийни марап, илишаннга кючден алып, алай атды. Парий алгъа ёрге секирип, сора жеринден хойнухча тѳгерек бурулду. Дагъыда, эс жыйып, озгъан машинаны ызындан сюркеле-сюркеле шошайды. Къара маскечик, къамай билмеген затчыкъ, Халимат элде аны кѳрген да этмегенди, къажымай, машинаны ашыргъанлай барып турду. Солдат ушкок бла ургъанда уа, бутлары къыйылып, баууру бла иги кесекни сюркелди, ызындан жетген машина басып озгъунчу. Машинасы, малы да къыстау баргъан жолда къургъакъ акъсыл къум букъу тийрени тумалап басды. Халимат аберини шартлап кѳралмай, иги кесек заман оздурду, анда-мында ушкоккланы къыстау атылгъанларын эшитип. Не тюрлю эсе да, тиширыуну кѳзю къызыл къашха ийнекге илинди. Ол къарындашы Болатны челек сют берген мазаллы ийнеги эди: кенгмангылай, мюйюзлери сюнгюле кибик, кѳкге тирелип. Бусагъатда уа жау гыбытлай толу желини жерге жете, эки жанына ауур чайкъала, малла къатыш ёкюрюп, тѳртгюллеп

келе эди. «Къайрыды, харип, бу, кимни ызындан жанын атады? Болат бла Дауум ёлгенли жылдан озгъанды», – деп жарсыды Халимат. Тиширыуну эсине ол оюм толу келип юзюлгюнчю, къашха ийнек дыркъ деп тохтап къалды да, аны мюйюзю бир жанына салыннганын кёрдю. Ийнек, тохташып, башын эки жанына булгъай, дагъыда чапды. Эшта да, аны кенг мангылайына сукъланып, ушкок бла безиреген аскерчи экинчи кере да атхан болур эди: къашха ийнек тохтап къалып, машинала къатыш малла къууушхан жанына термилип, ёпкелеген да этип къарады. Сора эки тобугъуна жыгъылып, къобаргъа кюреше, къобалмай, бир жанына ауду.

Машинала оздула, къум да чёкдю. Жолну бурулгъан жеринде тас болгъунчу, Халимат къарамы бла ашырып турду. Къажымагъан, иелерин кёзлери къыймагъан ийнекле, итле да машиналаны ызларындан жолну сырт жеринден аудула. Бир къауумлары уа, ёкюре, кишней, улуй, алгъа барырларын бла ызларына къайтырларын билмей, ауара болуп тохташдыла. Ити, ийнеги, аты да бирге къысыла, жоккулана, сора келе келдиле да, къызыл къашха ийнекни ёлюгюне басындыла. Ёлген малла кёп эдиле, бютюн да – итле, аланы юслери бла озуп, къашха ийнекни къатында нек тохтагъанын тиширыу да ангыламады. Алгъа бир-эки тууар къызыл ийнекни тегерегине айланып, ийисгеп, жухларын жерге тиреп, жерни жети къатысына дери тешерикча, алай ачы ёкюрдюле. Къалгъанла, сарнауу ким башлайды деп сакълап тургъанча, чабышып, тюртюше, бир бири аралары бла сыптырылып, ёлюкню тегерегин алып, аякълары бла жер тырнай, ёкюрюшдюле. Къутуруп келген Черекни сангырау этип, тунчукъдуруп, итле – сау къалгъаны, жаралысы да – анда-мында тохтап, ючюшер-тёртюшер болуп улудула.

Къызыл къашха ийнекни жилаууму эди ол огъесе сылтаумуду, ёз ёксюзлюклерини сарнауун этерге. Аны юсюнден сакъыш этер кючю, акъылы да жокъ эди Халиматны. Жолгъа тюшюп, маллагъа къошулуп жилады. «Мен Аллах ургъан, керти да Хабла нек туююл эдим? Аллах Хабланы акъылын алып, мени нек алмай къойду? – деди. – Дунияда Хабла болгъан насып эди».

* * *

Халимат жол бла ёрге айланганда, малла аз-аздан тынчайып, ызындан тебиредиле. Эринип, тохтай да артха къарай, сора тирилип, тиширыугъа къаршыланып, асламы эс таба кёл алды, бир жартысы уа, жолдан чыгъып, суу жагъагъа тигеледиле. Къызгъан ичлерин сууутуп, бирем-бирем сыртлагъа, тёшлеге жайылып кетдиле. Жол жанларында, анда-мында ёлген малла-

ны къатларында тохташып, ёкюрюшмейдиле. Ала уа кёп эдиле. Машина уруп, боюнлары бурулуп сойланнган эшекле, саулукъ ийнекле. Ташла, терекле тюплерине къысылып, жан алалмай тургъан итле. Малланы къызыл къанларына боялгъан жол бла Халимат ёрге баргъанлай турду. Аны сейирсиндирген шошлукъ эди. Таш-агъач да – симсиреп, тиллери тартылып къалгъанча. Черек окъуна эшек, ит мыллыкъланы ташлагъа урмай, толкъунларында кётюрюп, шош чайпалта, машинала озгъан жанына элтеди.

Алай нек этгенин кеси да билмей, Халимат жол бла ёрге келгенлей турду. Терк жетип, ата юйюнде от тиргизип, къазан асарыкъча. Арыгъан-талгъан деген эсине да келмей эди. Жол нёгери шошлукъ эди. Алгъаракълада тауладан ургъан жел тереклеге, саркыгъан суучукълагъа жан салып, безиреп, таш тюплерине кирип, жепилерине сыптырылып, сызгъыртып, Халимат жашагъан, жюрюген жерлени макъамсыз къоймай эди. Къанатлыла учушуп, тюртю, лёкъу тереклени сайлай, аланы уята, жолоучуну ашырыучу эдиле. Кырдыкны, ташны да, тереклени, тёшлени, сыртланы да ёз жырлары, тиллери барды деп жашаучу эди Халимат. Огъесе керти окъуна алданмаймы эди? Алай бюгюн бир зат да жокъ эди. Жерни жюреги тебип тургъан сунуучу ол, аныдамы суууруп алып кетдиле, сюнгюлеге чанчып, боккабармы ойнадыла. Бюгюн жокъ эди бир зат да: безирерге суйген жел, жырчы къанатлыла, суучукъла, окъа тёгюп жылтыраучу ташла, барысы да – ёчюлюп, тиллери артха тартылып. Халиматны туугъан жери, Ата журту ёлюп къалып, къабыргъа кирирге термилип, сойланып тургъанлай, эталырмыса сен жангыз кесинг ол уллу жумушну дегенча. Ёлгеннге кебин тигип, къабыргъа салгъан борчду. Ол борч санга къалгъанды. Жилияууму этерге да жангыз санга тюшдю. Бешиклери тебиретилип, сютюмю ичип ёсгенле энди жилияууму узакъда эте бара болурла.

Ухол элни этеклерине Халимат кеч жетди. Ичлери тёгюлюп – тёшекле, жастыкъла, жабыула, жерни кебинлик хурттакларыча, анда-мында агъарып. Бешик быстырла, гыранчала – хаух къоннган акъ булутчукъла болуп. Бирини да къатына бармады. Жангыз ёсген алма терекни сайлап, аны къучакълады. Жюрегини ургъаны терекни шош къалтыратханын сезди. «Жерни къууандырып, жырлатып, дауур-лахор этдирип, кюлдюрюп тургъан адамла кёре эдим, – деди Халимат. – Огъесе жерни да, ол бешиклерин тебиретген эллилени да солуулары бирми эди, къан тамырлары бир жюрекденми ёте эдиле?» Алай зат Халиматны эсине келмеучю эди. Бюгюн, бусагъатлада келди, къучакълап тургъан терегин, ахлу адамынча тансыкъ-

лап. Анга кысылса, терекни жюреги кыстауланып ишлегенин, кыайры эсе да ашыккыганын эшитеди, кесини жюрегини жортханын да эшитип. Аз айырылганлай, не терекни, не кесини жюрегини тебиуюн эшитмей кыала эди.

Терекден айырылалмай, айырылса, экиси да ёлюп кыаллыкы сунуп, Халимат кёп турду. Тууган жерими бир бутагы, чапырагыма деп жашай келгенди. Жер эди ол бутаккыга кюч, жашау берип, чапыраккылары жашиллендирген. Бусагытда уа тууган жери андан кюч да, жылыу да изледи. Ол жылыу бла кюч эдиле жерге солуу берлик. Алай Халиматда не жылыу, не кюч жок эди. Бар эсе да, жангыз терекден озмай эди. Анданмы кыорккы болур, тиширыу тангын былайда атдырды. Элледен аскерчиле барысы да кетип кыалмагкыларын артдараккы билген эди. Юйлени кыармап-кыозгыап, тапханларын машиналагкыа жюклегенлерин. Элге кирип, кёзлерине урунганлай, тутуп, хапчука кыатыш энишге жиберликлерин, не да ёлтюрюп кыоярыккыларын биле эди Халимат. Алай тиймезле деп да ышана эди. Кыабарткыча сёлешгени, сора паккыра жкыя айланган тиширыугкыа ушагкыаны умут этдиредиле.

Халимат тюзюнлей ата юйюню арбазына келди да, ары-бери бурулмай, халжарда мюйюшге кирди. Аны киши тонамагкыанды – кёз кыаратыр, суккыланырча харакети жок эди. Кимге керекди эски кийиз бла жамаулу тёшек, жууурган, таулуаны жашлыккыдан кыартлыккыларына дери жкыйган ырыскылары, эрге барлыккы кыызлагкыа, кыатын аллыккы жашлагкыа асыралган толу кюбюрле, чемоданла иесиз кыалганда, алтындан, кюмюшден адырла арбазлагкыа тёгюлгенде.

Тиширыу халжар мюйюшге кирип, тынгылы солууун айландыргкыынчы, эки аскерчи кирип келдиле.

Кыолунда он бармагы угай, он ушкок тутуп турган адамгкыача кыарап, бири сюнюню Халиматны жюрек ауузуна тиреди.

– Откуда пробралась, кто такая, как сумела укрыться? – Аскерчини соруулары бир бири ызындан чартлап, кёп болуп, тиширыуну жунчутдула. Ол сорууланы жарты-кыурту ангылады, жууап кыайтарыргкыа да кюреширик эди. Алай аскерчилеге аны жууаплары хазна керек болмаз эдиле.

– Выходи, – деди соруула берген, – кому сказано: живо.

Ушкок кыалаккы бла тюртюп, Халиматны тышына чыгардыла. «Ёлтюрюрге элтедиле», – деп кыабынды тиширыуну эси. Кыырал адамланы кыолларына тюшген кыутулмайды, соккыурдула, аймыды. Алай олсагыт Кырымны кыадарындан хапар билмей кетип баргкыаны аны батыр этди, кыарыуу-кючю жюз кере кыатланганлай болуп, артха хыны бурулуп тохтады:

– Табарыш апицер, маленький мальчик потерял, – деди. Саутулу адамла, сейирсинип, бир бирге къарашып тохташдыла.

– О чём она? Должно быть, здесь ещё кто-то прячется. Наверное, сын, – деди чынлары жылтырагъан. – Повремените, надо ее допросить.

Офицер аскерчиледен бирин къайры эсе да чапдырды да, ол мычымай сыйдамбет НКВД-чы бла къайтды.

– Биягъы сен, – деди келе келгенлей кызылжагъа, – жазыкъ, эл бла кетмей нек бугъуп къалгъанса? НКВД-чы ачыуланмай, сабыр сёлешди. Биринчи кюнледеча кюйсюз да кёрюнмеди.

– Сен уллу, букъмагъанма, ол сабийден хапар излей барып, ажашдым, къадарым алай болур эди.

Сыйдамбет офицерге айтханланы жик-жиги бла ангылама са да: «Бу акъылындан эртте шашхан тиширыуду. Элден элге барып, пакъыра жыя башын кечиндиреди. Жамауат таныгъан тели Хаблады», – дегенлери къулагъына чалынды.

Илишаннга салынырыкъ адам андан къутулуп кетгенинеми жарсыды, офицер нек эсе да ачыуланнганын жашырмай сёлешип турду да, сора, къолун силкип:

– Пусть бродит, и без нас подойдет, – деди.

Сыйдамбет а Халиматха къаршы келди.

– Он бир жаш къачып къутулгъандыла, кёзюнг иш жетсе, манга билдир, – деди.

* * *

«Не десенг да, жан татлыды», – деп келди тиширыуну кёлюне. Аскерчиле кетгенлеринден сора ангылагъан эди ол, жугъутур ушкок бурунуна келгенлей, ажалыны аллына кеси къууулуп келгенин. Энди уа бутлары барыргъа унамай, атасыны арбазына кючден жетип, босагъагъа чёкдю. Аскерчиле тегерекге чабышып, юйлени талап-тонап, абериге жарарыкъды дегенлерин анда-мында машиналагъа жюклеп, тийреледен сюрюп, орунладан чыгъарып, малланы бир жерге тийишдиргенлерине – барысына да сансыз къарап, эшитип турду. Эки аскерчи, юсю бла атлап, атасыны отоууна да кирдиле. Аладан алгъаракъ тонагъан болур эдиле, была сукъланырча зат тапмай, Болатны жамычысын чыгъардыла да, жаратмай, атып кетдиле.

Айшатны къайгъысы эсинден кетмей эди. Эллилени алып кетген машиналаны биринде болса эди ол, Халиматны кёзю жетерик эди. Алай не кюрешди эсе да, анга ушагъан, бу ол болур дерча тиширыу кёрмеди. Ишекли эди Халимат, жюрегине бир тюрлю къайгъы кёнуп, Айшатны чакъыргъан ауазын эшит-

генча, хали тюрленди. Кърымгъа жарсыуу окъуна сотурланып, алгъынча инжилтмейди.

Тёзалмады Халимат, хапчуклагъа, маллагъа жан атып, бу жортууулла селейсинле деп, олтуруп туралмады. Къыйын сау-сузланы бла шашханланы къоюп кетген эселе, сора Айшатха ким жан аурутурукъ эди? Ёлюп иш къалып, аны ючюн атып кетген болурламы? Жюрегине тюшгеннге ийнанып, Халимат ууакъ къалтырап башлады. Аягъы басханны кёзю кёрмей, мыллыгын жолгъа атды. Терк къысхартыучу жолу бусагъатда анга жер этегине баргъанча, узакъ кёрюндю.

* * *

Айшат арбазында эки чыпынны арасында гуппуш болуп тура эди. Халимат, болушур адам излегенча, тийреге къарап, сора мычымай керексиз адыргысызлыгъын ангылап, эгечини къатында шош сюелип, дууа окъуду. Тобукъ жастыкълай, гитче жастыкъчыкъ табып, Айшатны башын анга салды. Сыртындан жатдырды. Санларын тюзетирча туююл эди. Къол аязы бла сылап, кёзлерин жумаргъа кюрешди. Бир кёзю жарты-къурту жабылды. Башхасыны кирпичкери кёз чунгуруна кирип, къатып, Халиматны къол аязындан сыптырылып, артха къачып кете эди. Апасыча, тегерек болуп, мутхуз жылтырап, кёкге термилген кёз айтханын этерге унамады. Айшатны бир къолу, жингиригинден сыннганча, къабыргъасына ючгюл къатып эди, башхасы – кёкюрек туюмелерин тешерге ашыкъгъанлай, жүрек аузуна хаух салынып. Халиматха нек эсе да алай кёрюнюп, тюзетирге умут этди – гыжы билек тюзелирге унамады. Къалай ёлдю, къачан, не заманда деп эсине келтирмей тура эди да, бусагъатда Халиматны эсине дыркъ деп ол оюм келди да, жүрек аузуна салынган къол тубюнде къан юйюшгенни кёрдю. Сюнгю бламы урдула, окъму тешди ёшюнюн – аны юсюнден Халимат сагъыш этмеди. Экинчи узалгъанында, Айшатны къоюну, ары бирле мамукъ салгъанча, бир тюрлю жумушакъ кёпчюгенин да сезип, ол уюгъан къандан толуп тургъанын ангылап, жиляды. Ары дери Айшат жукълап туруп, энди бусагъатда ушкоклу аскерчи жетип, артыкълыкъ этип кетгенча болду. «Сени уа ненги ёлтюрюп кюреше эдиле, хари, кимге сауут-саба кётюрген эдинг?» – деди. Анда-мында чабышып, харакет-хапчук жыйып, айланган ушкоклу адамла эшитсинле деп жилямай эди. Таулагъа, сыртлагъа къарап, терекледен, ташладан ёпкелегенча жиляй эди, ала тизилишип дууагъа келликча. Бютюн да Халиматны инжилтип таралтхан Айшатны жумулургъа унамагъан кёзю эди. Апасылай тегерек болуп, ачылып къалгъан. «Кимни кёрюрге термиле жан бер-

динг, жазыкъ сен?» – деди Халимат. Жилиянла кибик эки жашы да бир кюн жоюлгъанларына ийнанмай, сакълагъанлай, термилгенлей жашады. Жангыз кызын босагъа юсюнде къапладыла. «Властьны» аркъа жигиди деп махтангучу Ахматындан къагъыт журун окъуна келмеди. Азмы эди Айшатны ёле туруп кёрюрге термилгени? Кёкге ол аралмаса, ким аралырыкъ эди? «Жат энди, харип, тынчай, барысын да къапханса. Ёлген къабырда тынчлыкъ табады дейдиле. Жазыкъ эгечиме анда да болмаз тынчлыкъ: жумулмай къалгъан кёзю къабыр къангаларын тешип, кёрюрге термилгенлерин излей-излей, ёмюрге да ёчюлмез. Къарылгъач болуп, учуп айланса да табылмаз, энди онг жокъ кёрюрге. Тамата эгечигизме, элни мажалы мени жукка сютюмю ичип адам болгъанды дерге бек суйюучю эди», – деп, эсине тюшюрдю Халимат Айшатны тил тюбюнде айланыучу сёзлерин.

Бу сёзле эсине келгенлей, Халимат шошайып къалып, сакъышланды. Марков кетгенди деп тургъанлыкыгъа, аны хатасы уа жетген болмазмы, бу къара къатышда кеси келип уруп кетген эсе да, аны ким кёрлюк эди. Мен эллилени тамата эгечлериме дегенде Айшат, бети кызыл-кёлан болуп къалгъан хапар жорюй эди. Да энди айымыды, ёлтюрген эсе да. Марковла азмыдыла, биягъы мында жашагъанланы тамата эгечлериме депми сюелди, къайдан тюзелген эсе да ол сёзге деп жарсыды Халимат. Бери келген сауут-сабалыла суймей эдиле кесин тамата эгечге санагъанны: ала барысы да къыралны адамларыдыла. Къырал адамы уа унаймыды таматалыкыны башхагъа берирге? Мен тамата эгечме деген болур эди, да харип, хар замандача, алай эсе уа, мен тамата къарындашма деп сермеген болур ушкогун къырал адамы. Жат энди – тамата эгеч да жокъ, ёсдюргенлеринг да жокъ. Бош алдана эдинг, жарлы эгечим, къырал адамы тургъанлай, тамата эгечлик санга жетерик туююл эди.

* * *

Онгу тауусулуп, арып, Халимат солууун айландырды, белин тюзетди. «Жазыкъ эгечим, нек эсе да жер да къайырылыпды санга, – деди. – Билалмайбыз палах къачан келип басарыгъын, ёлюм хакъ болгъанын, кесинги темир терек сунуп, башхаланы тереклерин аудурургъа кюреше эдинг. Мен кечгинлик береме, Аллах да кечсин гюняхларынгы», – деп шыбырдады. Алай айтып, жангыдан сакъышланды. Гюняхны эсине келтиргени ючюн сокъуранды. Не гюняхы боллукъ эди анча къыйынлыкъ сынагъан жарлы тиширыуну. Ёшюнюн сюнгю тешип ёлген жарлы эгечини. Ол оюм Халиматха эс тапдырды да, жангыдан къабыр къазып башлады. Къыйын эди саусуз тиширыугъа аны

къазгъан. Топуракъ, зыгъыр эришленип, къабырны къабыргъа ушатыргъа къоймай эди. Огъесе Халимат кесими мадарсызды? Болурму эди дуняда андан сора эгеч эгечге къабыр къазгъан? Олму алгъа сынады таулулагъа артдаракъ келлик азапны? Алай Халимат алыкъын билмей эди кѣп тиширыула ёлгенлерине къабыр къазаргъа термилип, къазар онглары да болмай къаллыкъын, ёлгенле кебинсиз-жаназысыз, анда-мында атылып къаллыкъларын. Бусагъатда аны билсе эди, Айшатны жаннетге учхан чыпчыкъ сунуп къояр эди: ол, не десенг да, туугъан жеринде жан алгъанды, кѣзлерин туугъан жерини топурагъы жабып жатарыкъды.

* * *

Къабырны ишлеп, жарашдырып, Халимат кеч бошады. Андан сора ангылагъан эди ол эзилгенин, башында гюлмендинсин тап этерге билегин окъуна кѣтюралмагъанын. Кетерге керек эди. Барып, атасыны журтунда кечесин оздуургъа. Алай къоркъмай къалай барсын: элде аскерчиле кѣп эдиле – юйлени, хуналаны, таш тюплерин окъуна къармап айланганла. Уруп къаплап къояргъа артха турлукъ туююдюле. Жанын сакълар ючюн, Халимат энди керти да кесин сакъат тиширыуча жюрютюрге керекди. Жангыдан Хабла болургъа. Къыралны адамлары телиге тиймейдиле деген эди анга жазыкъ Фаризат, сен насыплыса деп. Бюгюн да аны ючюн къойгъандыла илишаннга салмай.

Алай былайда Халимат кеси кесине айып этди, жанын сакъларгъа кюрешгени ючюн. Эллилери болгъанлай болмай, башха къадар излегени ючюн. Ичине кирип сорсала да, айтырыгъы бирди – керекмейди анга энди жашау, къырыргъа алып кетген эллилеринден энчи, не медет, ана жүреги Халиматны не сезиминден да кючлю эди. Бир кесини жашауун энди ол къара шайгъа да тергемейди. Кърым эди аны жашаугъа илинирге кюрешдирген, тѣрт аякъланып къалса да, ёрге турур онгу тауусулуп, сабийини къадарын билгинчи, мадар излегенден тынмаз. Садакъа жыйып жашарыкъ эсе да. Дуняда акъылындан шашхан пакъырала кѣпдюле. Ол да аладан бири болуп жүрюр. Садакъа жыйып, элден элге барып айланганлагъа жол ачыкъды, киши къарыуламайды.

Бу тюрлю оюму тиширыуну таукеллендирип, Аллахха шукурландырды. Акъылындан шашханды деп, адамла сѣз жайгъанларын энди ол насыпха санады. Къадарына ыразы окъуна болду. «Сора Аллах мени эллилеримден энчи нек этди, манга берилген насып хурттақдан окъуна айырып?» – деди тиширыу, Кърым табылып, этегине къысылып тургъанча.

Ол халда сагъышлагъа берилип, кетейим-къалайым бола, эки къабырны ортасында Халимат кѣп заман оздурду. Юйге кирип, кечесин анда атдырыргъа базынмай. Ары кирсе, тонаучузат келип, ёлтюрюр деп къоркъа эди. Жашагъан дуниясында ол шайтадан-жинден къоркъуучу эди. Айыудан-бѣрюден, азмыды къоркъур зат, тиширыу жангыз къалса? Алай ала барысы да бош эдиле. Жахиллиги. Адам адамгъа жетдирмеген хатаны бир киши да этмейди. Кесинги сакъларгъа сую эсенг, адамдан сакъла, аны кѣзюне урунмай турургъа кюреш. Халиматха уа жашаргъа кимден да бек керекди. Кърымны тапхынчы, ол къарынына, жюрек ауузуна жюз сюнгю кирсе да, ёлмезге кюрешир. Жокъду аны аллай ырахатлыгъы – ёлюп, жер туюбюнде тынчайып къалырча. Бир бирлерине адамла этген артыкълыкъдан къачып, топуракъ туюбюнде бугъарча. Бусагъатда ёлюп, къабыр юлюшюн тапхан насыпды. Алай эркинмиди Халимат аны излерге, аны табып, ёмюр жукъусуна берилрге? Хар адам ёлурден алгъа гюняхларындан, аманатындан азатланыргъа борчлуду. Ол борчну тамамлагъынчы Халимат ит ылыгъын сынаргъа, суюрелип айланыргъа угъай дерик туююдю. Аланы барысы да аны башы бла ётериклерин да биле эди. Алай ол дунияда даусуз туююдю: Къоркъмазны аллында суюелгенде, аманатынга уллу кёллю болмагъанма деп айтыр ючюн, неге да тѣзер...

Тиширыу кеси кесин кёллендирип, тап, хомухлукъгъа нек хорлатама дегенча болуп, Айшатны юсюне кирди. От тиргизип, бир къабар зат мажарыргъа кюреше, кечеден тангнга къалай чыкыгъанын эслемеди.

* * *

Халимат арба таууш эшитип уянды. Ол къапхакъ башында жолда келе тургъанын Халимат ангылады. «Тыхырдагъанына кѣре, ат арбады, ашыгъып келеди», – деди ичинден Халимат. Озуп кетерик сунуп, Аллахдан тилек эте, жеринден тепмеди. Тап, эркин къымылдаргъа окъуна къоркъуп, юйюню таш мюйюшюне бегирек къысылды, солууун тыйып. Алай арба къапхакъ башында жол айырылгъан жерге жетди да, сайгъа бурулду. Сайда Айшатны жангыз межямын марап келгенин ангылап, Халимат арбазгъа чыкъды. Танг аласы таза хауада туякъ, чархла тыхырдагъан тауушла узакъгъа жайылып, тау этеклерине жетип, чачылып, анда-мында эшитиледиле. Дунияда арба тыхырдагъан бла къыжылдагъандан сора абери къалмагъанча. Эллилени тюнене машинала бла энишге алып кетип, бюгюн а, сокъуранып, арбала бла артха къайтаргъан сунуп, къууаннгандан тиширыуну тамагъы бууулду, борбайлары къыркъылып къалып, суюелген жеринде чыпындан тутду. Кѣз-

лерин к'зург'акъсытып, черекни аргъы жанында жолг'а к'арады. Ат арбала тизилишип, к'зуушуп келе эдиле. К'епюр к'улаг'ына жетип, Уллу элге бурулг'анлары к'зден ташая, к'юлюм бетледе ууакъ эллени сайлаг'анлары ары ёрлеген жоллада к'ауум-к'ауум болуп. К'зайры к'араса да – арбала, атлыла.

Халимат, былайды деп, бир тюрлю оюм этгинчи, Айшатны межамын сайлаг'ан атлы улоу да жетип, арбазда тохтады. Арбадан мыйык'лы киши ашыг'ышлы тюшюп, ашык'маса, неден да к'зуру к'заллык'ча, тюзюнлей тиширыуну юйюне келди. Арысы-бериси болмай, эркин атлап, юйге кирди. Ол кезиуюню марап тург'анча, Халимат артына-аллына к'арамай, келгенни к'зюне экинчи урунмаз ак'ылда арбаздан кери болург'а к'урешди. Урларг'а-тонарг'а уялмаг'ан, к'арыусуз тиширыуну ёлтюрюргеми уяллык'ды? Кимден к'орк'зурук'ду? Бу тийреде Халиматны к'орууларык' жок'ду. Власть аны жол жанында ёре ч'епден да учуз этип малтаг'анды. Власть, к'ырал малтаг'анны уа жерге к'емген адамлаг'а хычыуун эди.

Халимат терк, к'ыстау бара эди. К'зайры, нек? Ёлюр г'ебенек кесин отха атханлай этмеймиди? Тиширыу бир кесек сабырланып, атасыны юйюне ашык'г'анын, аны тонай тура болурла деп ашык'г'анын энди ангылап, сейирсинди. Тонай эселе да – анга не мадар? К'зутург'ан сууг'а балта бла чапханлай, кимни аллын тыяллык'ды ол? Тыяма деп к'уреширге да керекмиди? К'залг'ан-к'зулг'ан харакетден анга не ф'айда – башынамы урлук'ду? Алай былайда К'зрым жангыдан эсине тюшюп, тиширыуну таукеллендирди. Аллах буюруп, сабийи табылса, керек эди анга бир к'ысылыр жер, от тиргизип турурча м'юйюш. Ол табылг'ынчы Халимат пак'ыралыг'ын этсин, Хабла болуп жашасын – андан сора уа?

Умутундан т'юнгюлюп к'залалмай, тиширыу бешиги тебиретилген журтха келип, туурасында тохтады. Экеулен отоулаг'а кирип-чыг'ып, тапханларын эки ат арбаг'а жюклегенлерине к'арап, к'еп сюелди, арбазг'а кирирге, с'з чалындырырг'а базынмай. Алай тонаучула к'олларына балта, ылытхын алып, Болатны юйюню эшигин-терезесин к'обара башлаг'анларында, т'езалмады.

– Неди ол этгенигиз, сизни Аллахыг'ыз жок'муду? – деп с'елешди. Эки киши да тохташып, бу тиширыу бизге тырман эшитдирирге к'алай базынды, кеси да к'айдан чык'ды дегенча, сейирсинип к'арадыла. Халимат арбазг'а к'ысха келди. Бири – сак'алына ак' ург'ан, орта бойлу киши, башхасы уа – жаш, отуз жылг'а жууук'лашхан.

– Санга андан не жетеди да? – деди тамата гудучу, ачыуланнганын жашырмай.

– Бу мени юйюмдю, атам ишлеген. Тёрт эгеч бла юч къа-
рындаш болуп мында ёсгенбиз.

– Бош, хужу кълалгъан юйню таурухун айтаса ким эсенг да.

– Мен саума, кёрмеймисе, – деди Халимат.

– Сау эсенг да, терк думп бол былайдан, – сакълаллы киши
балтаны кълунда ойнатып, кёремисе муну дегенча этди.

– Эндиге дери эшик-терезе керекли жашагъан эсенг, азмы-
дыла мында бош кълалгъан межамла. Ёмюрюнг тауусулгъунчу
ташысанг да, жетерикдиле санга бузар юйле.

Тиширыуну сёзюне кълулакъл салгъланнга ушап, сакълаллы
киши сабырланып, ары да, бери да къларады: кёзю жетген жерде
арбазында ат арба тохтап турмагълан юй эслемеди. Кёпюр кълу-
лагълындан Уллу элге айланган арбаланы тыхырдагъланлары да
юзюлмей эдиле. Энди ол кёз къларатырча межам излеп кълалай
айлансын? Айланса да, бирле бийлемеген арбаз табарыкълмы-
ды? Аллах алай буюргълан болур эди, бу межамны жаратды да
тохтады. Энди бу межам аны межамыды, къладар берген ырыс-
хысыды. Бир пакълыра тиширыуну келип юсюне сюелгени сей-
ир туйюлмюдю. Гудучуну къланы кълызды. Хар ким арбаларын
толтура тургъланда, заманын оздургъланына сокълуранды.

– Тап сёлешгенликге, тели тиширыуду, – деп шыбырдады
жаш, таматагъла жууукъл келип.

– Ангыллагъланма. Бар, ишинги эт. – Сакълаллы биягълы
эшикге жабышып, балта бла аны тубюнден ёрге кётюрдю. Ауур
эмен эшик безгилеринден чыгълып, бир жанына жампикленди.

– Аллахынг бар эсе, кълююгълуз, динигизден чыкълмагълыз. –
Халимат эшикни кълыйырындан тутуп, кётюрюрге кълыймады.

Бурун сюеклери туруп, кёзлери кюл бетли болуп, гудучу
тиширыугъла алай къларады.

– Сен мында не айланаса, тели болгъланынгы мен билмеген-
ми сунаса? – Сакълаллы балтасын сол кълолуна кёчюрюп, онгу
бла тиширыуну тюртюп ийди. – Бусагълатдан мен сени баш
токълмагълынгы юздюрсем, манга саугъла берликдиле, билеми-
се сен аны?! Кълуру мындан! – Тонаучу экинчи кере тюртгенде
да жыгълылмады Халимат. Тентирей барып, юй кълабыргълагъла
таянды.

– Харам къланынга боятма мени, кет! – Сакълаллы Халимат-
ны ючюнчю кере да сермеди. Тиширыу, тентирей кетип, кълолун
илиндирир зат тапмай, жыгълылып, инбашын неге эсе да урду.
Неге урду – олму эди кълайгълысы. Ачыгъланын-кълалгъланын сез-
меди. Борбайлары бир тюрлю кюч-къларыу табып, ёрге турду.
Эр кишини бетсизлигиме сескендирди, жюрегин къластлыкъл
сыйырды. Жашаудан тюнгулюп кълалып, ёлсем да, бу гудучуну
бир ачыталсам эди деп термилди.

Төгерегине къарап, жукъ эслемей, халжаргъа къууулуп кетди. Анда кёзюне урунган юч бутакълы сенекни сермеп, артха айланды. Кертда, экисин да уруп къаплап къояллыкъча алай келди ол.

– Аллах барды, биригизни ичин а мен да төгаллыкъма. – Халимат арсарсыз эди. Бош батыр болама деп, эсине да келтирмеди.

Сакъаллы киши эшикни арбагъа таяндырып, симсиреп сюелди. Тиширыуну халын жаратмай, къутургъан адамгъа ушатып. Бетинден къаны къачып, тобукъ тюплерине къарыусулукъну ууу жайылгъанын сезди. Төгерегине сагъайды: ётген-сётген арбаланы, анда-мында арбазлада тохтап тургъанланы иелери ала къайгъылы туююл эдиле.

Бир гажайны ёлтюргенлигиме ким суарыкъды. Тамата гудучу асыры ачыкъ жерде тиширыугъа чабаргъа суймей, артха кетип, башха отоуну эшигин къобарып башлады. Халимат ызындан келди.

– Тот сенек ичинге киргинчи тохтарыкъгъа ушамайса, – деди ол, ёмюрюнде кишиге хыны сёлешмеген тиширыу батырлыкъына сейирсинип. Къайдан келген батырлыкъ, кюйсюзлюк эди ол, ёз жанын сакълар ючюн, бир атлам этип, ташха узалмазлыкъ тиширыугъа? Огъесе, ата юйюн бузгъанларына тёзалмай, къанымы къайнады, не да Кърым ючюнмю талашыргъа хазырды?

Жашчыгъы эсине тюшгенлей, Халимат бютюн батырланды. Сенекни сабын, аны эзип къоярыкъча, къаты къысды, гуппурланып, эшикни къобара тургъан кишини сыртындан сора жукъ кёралмай, анга керилди. Уралмады: жашыракъ гудучуну эсге алмагъан эди да, ол жетип, тиширыуну, табаны бла сермеп, жыкъды. Халимат жыгъылгъан жеринде сойланып кълалмады, сенегин да ычхындырмады.

Тамата тонаучу балтасы бла тиширыу таба атлады. Алай нек эсе да сокъуранып, балтаны нёгерине узатды.

– Мында НКВД-чыла бла аскерчиле ары-бери оза тургъанларын унутма, – деди жаш.

– Билеме. Къоркъма, бусагъатда таулу итден да учузду. Сора аны сурар адам да жокъду. Ма, ал кълунга.

– Угъай, мен тиширыуну балта бла ураллыкъ туююлме. Андан эсе, кетип, башха юй излейик.

– Атангы башы, быллай мекам табарса, – энди сакъаллы нёгерини анасын махтап, балта сапны къыйыр аласындан тутуп, желкеси бла уругъа хазырланды. Сёз айтмай, тишлерин къаты къысып, Халимат таба сакъ-сакъ атлады. Сёз айтыргъа, къычырыргъа тиширыуну да тили айланмады. Эки кълору бла

сенекни сабын кысып, аны гудучугъа бурду. Къарамлары тюбешдиле тиширынуу бла сакъалына акъ кирген кишини. Урларгъа бла тырнаргъа келген, талакъ солуу этип, сохан ийисин Халиматха урдурду. Тиширыу кезюн къакъмады, ол былайдан сау къутулмазлыгъын билип, жашауундан тюнгилюп, ырахат эди. Сенекни къарынына бир жетдирейим ансы, къалгъаны неди дегенча. Дунияда андан уллу магъаналы иш болмагъанча тириленди. Ол ишин тындырса, Аллахны ыразылыгъын алып, къоркъмазгъа да бир мадар, себеп табыллыкъча. Нек эсе да сакъаллыдан къоркъмай эди. Тиширынуу къоркъмагъанын, артха турмазлыгъын ангылап, тонаучу абызырады. Къолунда балта шош-шош тыпырдады. Алай ол, не десенг да, эр киши эди – тюз да юйню башында керох атылгъан таууш чыкъмаса эди, ким кимни онгларын Аллах биле болур эди.

Экиси да ары таба бурулдула. Халимат олсагъат сыйдамбет НКВД-чыны танып, кеси да ангыламагъан бир тюрлю сезимге хорлатды. Не этип жюрюй эди мында сыйдамбет: кыыралны кир ишин тындырыпмы? Алай ол таулуду, малкъарлы жаш, аман-иги эсе да, аны бла ана тилинде селеширге боллукъду. Ол эди энди мында аты таулугъа аталгъан, миллетин ашырып, ызындан къарап къалгъан. НКВД-чыланы суймей эди Халимат, сыйдамбетни уа тансыкълады, уялмаса, ол унаса, чабып къучакъларыкъ эди.

– Не демлешесе жарлы тиширыу бла, не болгъанды? – деди сыйдамбет, арбазгъа тюшюп. Аны негери оруслу офицерни да таныды Халимат.

– Эта женщина дебильная, – деди сакъаллы, ашыгъып, кыыралны бир уллу душманын кеси тутуп, аллын тыйып тургъанча.

«Сора не эди да ол болгъанлыкъгъа», – дерик эди да сыйдамбет – айталмады, базынып. Таулуну ыспассыз, итге тенг этерге кюрешгенлеге аны къаны къайнамай туююл эди. Болса да этер амалы жокъду. Ол – Таштуланы Омар – кыырал законну къаты тутама деп, атын иги бла айтдырмагъанды. Алай кыыралны миллетине сынатхан зорлукъ аны жумушатхан эди. Адамланы тутдуруп, кыйнап тургъан Омар окъуна сау халкъны тюп этерле деп ийнанмай эди, башы барып тийгинчи.

– Ол пакъыра жыя айланган сакъат тиширыуду, сиз а аны юйюн оя турасыз, – деди НКВД-чы.

– У неё нет дома, – деди сакъаллы.

– А твой дом где? – деди оруслу офицер, тиширыу жанлы болуп.

– Там, далеко. – Гудучу къолу бла къайдан келгенин кёргюзтдю.

– Ну и убирайся туда, пока тебя не арестовали за мародёрство и попытку убить человека.

– Ну, полно. Верни взятое обратно и грабь в другом месте, – деди ачыуланып офицер.

Орус тилден Халимат хоча болмаса да, офицер аны кьоруулагъанын, аны басынчакълагъан тонаучугъа тырман жетдиргенин ангылады. Олсагъат жүрек къатылыгъы тешилип, борбайларын къарыусузлукъгъа хорлатды. Тобукъ тюплери, къоллары къалтырап, сюелген жеринде чөгюп къалды. Энди ол аны хатасындан, кертда, тонаучулагъа бир палах жетмеги эди деп да кьоркъду. Сюймей эди ол адам ачырыгъын, тап, анга аман ниет тутханла окъуна. Халимат мындан ары кесин къалай тутарыгъын, къалай жүрютюрюгюн билмей, мен терс болгъан болурма дерге умут этди. Жамауаты, халккы кысталгъан жерде анга не жетеди? Атасыны ююу бла энди аны не иши барды? Терезесин-эшигин кьобаргъан угъай, лагъым салып атдырып кетселе да. Алай жукъ айталмады. Сыйдамбет къатына жууукъ келип селешгенде да, жууап къайтаралмады.

– Адамланы кёзлерине урунма деген эдим да мен санга, жазыкъ тиширыу, – деди Омар, шош, жумушакъ ауаз бла.

Анга ариу айтыргъа адам табылгъанына кёлю толуп, Алахха, адамына да ыразы болуп, Халимат жилиргъа аздан къалды. Жилиярыгъы ёрге, тамагъына уруп, тамагъына къаты кьуршоу салынганча болду. Эки кьол аязы бла да ауузун басып, титиреп къалтырады. Артдан артха къалтырагъаны кыстауланьп, тиширыуну уруп-уруп, санларын ёрге-энишге тартдырды. Къоллары ауузундан ычхынып кетдиле да, Халимат башын юй кьабыргъагъа кысып, шош таралды. Аны алайлыгъын кёрюп, кёлюмю такъырланды, нек эсе да Омар, бир жанына бурулуп, тийреде абери кёралмай, иги кесек сюелди. Сора тамагъы бууулгъанын, кёл такъырлыгъын хорлап, селешди.

– Хайт дерге кюреш, мен бу тийреледе бираз турлукъма. Кишиге тийдирмем. Кьолумдан келсе, жашчыгъынгы табаргъа да болушурма.

Жилиягъанын, къалтырагъанын да тыйып, НКВД-чыгъа ёзден сёз айтыргъа, ыразылыгъын билдирирге керек эди. Алай болалмай эди. Хужу къалтырауукъ онглап, селешалмады.

* * *

Халимат эрттенлик намазын кылып, сора намазлыкъдан туралмай, чёкгенлей, иги кесек заман оздурду. Кюнню сёдегей таякълары терезени миялаларына кьонакъ болуп, дунияны иги заманындача, отоуну кьабыргъаларына алтын суу ичирдиле. Жугъутур териден намазлыкъны зыбыр тьогюне кирип, жыл-

тыратып жылытдыла. «Насыбым да бар эди мынга сууукъ къол жетдирмегенлери», – деди Халимат, кёлю намазлыкъгъа кетип. Аны анга Кърымны атасы мажаргъан эди. Сау жылны кёзюнде отоуна кирип намаз эталмай, къайда болса анда ботасын жайып айланганды. «Охо да, Аллах кечсин, атымы Хаблагъа чыгъармасала эди, къадар не кюн кёргюзтюрюгюн, не сынатырыгъын бир Аллахдан сора ким биллик эди», – деди тиширыу, къоншусу Фаризатны сёзлери эсине тюшюп. «Къырал эслилени, акъыллыланы жояды, ансы телилеге тиймейди. Бу дунияда Хабла болгъан игиди», – деген эди ол. Ётюрюк айтмагъанды, эгечлери, ахлулары жоюлдула. Эллилерин думп этдиле. Халимат а ёлюмден ненча кере къутулду. Керти да, барысындан да ол тели болупму сакъланды. Огъесе Кърым бирсиледенми насышлыды?

Андан-мындан башына тюрлю-тюрлю сагъышла келе, ёчюле, Халимат дагъыда кёп олтурду. Сора эси шошлукъгъа бёлюндю. Тышына сагъайды. Бирси кюн, тюнене да ол хахайтухайдан, арба тауушладан толу эди. Тиширыу, сейирсинип, арбазгъа чыкъды. Ары да, бери да къарап, терезесиз-эшиксиз юйлени кёрюп, ийнанырыгъы келмей, асто деп ийди. Кесин тыялмай, орамгъа къууулду. Кёп жылладан бери бу тийреледе адам жашамагъанча, жамауатны ёлет эртте къыргъаннга ушай эди. Юйле терезесиз-эшиксиз къалып, бокъурла болуп, Халимат таныучу мажалыракъларыны уа къуру къабыргълары сюелип. Душман аскери кирип, от салып кетгенлей.

Алай, тиширыу суннганча, тийрени шошлукъ бийлеп да туююлдю. Элни ёрге жаны табадан бир тунушкъ тауушла эшитилип, сора ала кёп болуп, тегерекке жайыла да, дагъыда шошя турадыла. «Къошуну, агъачы сылтаусуз сакъланган мекамла бла кюрешедиле», – деди. «Къолайлы юйле эдиле», – деп къошду дагъыда.

Халимат кишиге айып этип, налат болсун деп окъуна айтмады. Мекамланы оюлгъан, тоналгъан тауушларына сансыз тынгылап турду. «Жашау мен суннганча болмаз эди, – деди. – Алай жамауатны мындан кыстагъан къырал, тамбла сокъуранып, аны къайтарса, ол не этерикди, къайда кечинирикди», – деп жарсыды, кертда эллиле къайтып келип, кирип жерлери болмай кългъанча. Жюреги бойсунмай эди, ийнанмай эди, къырал халкъны туугъан жерин сыйырып къоярыкъды деп. Ол оюмуна кёлленип, эс табып, мекамладан бирине бурулду, къышхыр не да нартюхчок мажарыр муратда. Алакёз сау-шау эсе да билмей эди Халимат.

Гюняхына кирмей, аны къайгъысын этерге керек эди.

Терезе-эшик жанлары къобарылгъан юй былаймы болады дегенча, тиширыу сокъур мекамгъа къарап, арбазда кёп сюел-

ди. Кирип барыргъа базынмады. Кёзлери чыгъарылып, туюлюп, ырмах болгъан деменгили жанууаргъа ушай эди юй. Тылпыуу, солууу юзюлмеген мекямны ичинден къууут ийис къатыш жылы тылпыу ургъанын сезип: «Жол азыкъгъа хазырлагъан болур эдиле», – деди Халимат. Алалмай кетгендиле. Не болса да, Аллахдан кечгинлик тилей, тиширыу келип, босагъа юсюнде тохтады. Сюнгю кирип, къуууту къанай тургъан тулукъну кючден сюеп, къабыргъагъа таяндырды. Андан арлакъда юй тюпге къалын жайылгъан къызыл къурмачны къол аязы бла жоккуландырып, бир кесегин алды. «Сугъанакълыкъ этип алмайма, Аллах шагъатды. Алакёзге алама», – деди тиширыу ичинден. Ол да ёксюздю, жарлыды, жюйрюклюгю бла ариулугъу башына жау болгъан. Сууаплыгъы иесине жетсин, ёлген эсе да, сау эсе да.

Энди тор ажирни табаргъа керек эди. Къайда, къалайда излесин? Тап, гудучула тутуп кетген эселе да, билмейди Халимат. Ненча кюн озду ол аны жокъламагъанлы. Акъыллы, ёхтем мал, кийикленип, агъачхамы кетип къалды огъесе, неден да тюнгюлюп, аны къуууп айланган гудучулагъа бой салыпмы къойду?

Ол оюму ызындан сюрюп, ашыкъдырып, Халимат жарты оюлгъан кешенелеге, къалала агъарыучу жерге терк жетди. Хар ышыкъгъа бара, излей кёп жюрюдю. Сакъламай эди Алакёз Халиматны. Жокъ эди ол бу тийреледе. Айыпмыды агъачда бугъуп турса да, ийсагъан, алай болсун. Тиширыу умутун юзмей, гелеуло сырт бла ёрге айланды. Андан ары бийик таулагъа дери жайылып ёсген агъачда табар акъыл этип. Кёпмю-азмы барды – тюртю терекчикни тюбюнде бойнакъ итни кёрюп тохтады.

Ит, къуйругъундан чёгюп, Халиматха къарады. Аны къарамында тиширыу бир тюрлю хыйлалыкъ, чамланыулукъну илишанын эслемеди. Кёзлери, жапысы бла, чёкген халиси бла да жалыннганын, болушлукъ тилегенин билдире эди бойнакъ. «Бир зат бер ашаргъа, мен сени таныйма, сен а таныялмаймыса мени?» – дей эди итны къарамы. Тиширыу аны ангылап, адыргы этди.

– Не берейим мен санга, харип.

Бойнакъ, жумушакъ ауазгъа кёлленип, умутлу да болуп, кючюкча сынсыды. Тиширыуну къатына келип, чарыкъ бурунларын жалап, дагъыда жерине къайтып чёкдю. Бир къабар зат бермей озуп кетеди депми къоркъду огъесе кесине термилгенинми билдире эди, нек эсе да кёкге къарап, къысха-къысха улуду. Бойнакънымы сакълай эдиле – андан арлакъда, узакъда, жууукъда да башха итле улудула. Къарап-къарагъынчы, гелеуло сыртла, къол ичлери, жар тюплери итлени сарнагъанларындан толуп къалдыла да Халимат, обаланып, жеринден тебалмай

турду. Ачыуларындан жетип таламагъы эдиле деп да къоркъду. Алай жашагъан арбазларындан искилтин этилинген итле анда-санда кёзлерине уруна, эл орамларында жюрюучю адамны кенгден окъуна танып, тарыгъыуларын анга эшитдирдиле. Иелери къайтып келирлерине ийнанып, босагъаладан айырылыргъа унамай сакълап, гудучуланы кыыстаргъа кюрешип, азмы термилдиле. Гудучуланы хорлаялмай, кеслерин хорлатып, акъсакъ-токъсакъла болуп, башларын алып элден тышына чыкыгъанла, умутларын юзмей, арбазларын кенгден марай эдиле. Дуня алай бузулуп къалмаз, иелерибиз келирле да артха чакъырырла деп. Киши келмей эди. Энди уа элли адамны кёрюп, хар бири кесини юсюнден хапар берип, билдирирге кюрешгенге ушады, мен былайдама, мен да дегенча. Сынсыгъан, жилигъан, улугъан итле кёпден кёп болуп, ёрге, таула, агъач таба жайыла баргъанларын Халимат эшитип, сезип турду. Ол да, ала бла бирге жияй, сейирсинди. Итле, харип, кёп кырылгъандыла. Аскерчиле, гудучула да аямагъандыла аланы. Сора къайдан жыйылгъандыла, быллай бир болуп, хар терек, таш туюу улурча. Улуу-жияу тауушлары сыртла-тёшле бла ёрлеп, таулада, агъачны теренинде тунчугъурча.

Тюз къатында чёгюп улугъан бойнакъдан башха итлени Халимат кёралмады. Алай тохтап, артха къарай да жияй, кетип баргъанларын а къулакълары бла ангылады: ёнгелеп, кетип бара эдиле итле. Бош къалгъан арбазлагъа, журтлагъа къайтып келмезча...

* * *

Алакёз Халиматны кенгден окъуна таныды. Алгъа талпынып, сора сокъуранып, ачыкъ жерге чыгъаргъа суймедди. Тюнене, бирси кюн да аны бла кёп кюрешгендиле, юч-тёрт атлы болуп келип. Ол заманда ажир гелеулю сыртны башында эди, элден къарагъан эслерча. Жут, къаст адамла эдиле. Атлары да – жюйрюкле. Аркъан атаргъа кёп кере жууукълашып алай кетгендиле. Къайтып келмезле деп ышаныу жокъду. Узакъда тургъан къайгъысызды, агъачдан чыгып, кишиге кёрюнмей. Алай жалангач агъач – хазнамыды, излеген кёрлюкдю. Халимат да эследими-эслемедими Алакёзню – хар замандача тири келмей эди, арсарлы, сагъайып, тегерегине къарай. «Алакёз, Алакёз, къайдаса, харип», – деп сёлешди. Тиширыуну ауазы атха жумушакъ эшитилгени хычыуун кёрюнюп, озгъан къууанчлы кюнлери къайтып келгенча болду. Кёп кюнлени ичине сыйындырып тургъан кёлкълалдысын, ырмахлыгъын да унутуп, шош-шош къууушлады.

– Туз арбаны тартып жюрюген атха ушап кълалгъанса да, жазыкъ сен, – деди Халимат, шыбырдап, Алакёзню жылы бо-

юнун сылай. Ажир да жумушакъ гемхоту бла тиширыуну кёзюн-къашын дыгъыл этди, бир къабар зат излегенин билдирди. Алай нек эсе да нартюхню ашап башларгъа ашыкъмады. Гемхотуну ауурлугъун жетдирмей, Халиматны инбашына салып, тынгылады. Мудах эди ат, жокъ эди алгъыннгы тирилиги, чёрчеклиги.

– Жаратмайма халинги, Аллах бирди, – деди тиширыу, аны аллында мал угъай, адам мудахланып сюелгенча. Тор ажир Халиматны жарсыгъанынмы ангылады, гемхотун инбашындан айырып, кёзлерин анга сагъайтды – къан тамырлары чырмашып, къызаргъан кёзлерин.

«Сен мени кёрмегенли ненча кере жаралы болгъанымы билмейсе, – дей эдиле ала. – Гелеу кырдыкда къан ызларымы кёрмегенсе. Боюнумда, онг къабыргъамда ачыкъ жараларымы». Алай Халимат келе келгенлей окъуна эслеген эди адамла атха азап сынатыр ючюн къоймагъанларын. Адыргысындан бла мадарсызлыкъдан кюреше эди ол бусагъатда ажирни жалкъасын тарап, гырмыхладан тазалап: «Не этейим да мен сен жазыкъгъа, – деп шыбырдай. – Кесинг да былай нек титирейсе?»

Тиширыуну жумушакъ, жан аурутхан ауазы хычыуун эди да, Алакёз эс жыяргъа, тириленирге кёлленди – болалмады, санлары бойсунмадыла. Сингирлери тартылып, буруп, бут чабакълары ууакъ къалтырадыла. Алакёз кесин жашаудан тарыгъып, кишней, жер тырнай тургъан сунду. Тамагъы къургъакъсып, суу тамычыгъа термилгенча, кюйюп баргъанлай болуп. Алай ол бош алдана эди: кишнемей эди, бийик туякълары бла жер да тырнамай эди. Ауур жюк кётюрюп тургъанча, терен ахтынып, башын энишге тутду, кырдык кюсеген сылтау бла. Арыгъан, жыл саны жетген малгъа ушады. Сора, тайлыкъда чабып-жортуп айланыучу заманы эсине тюшюп, ичинден тыкъсыды. Чаба барып, жардан кетип, кесин Черекге алдыргъанын тансыкълады. Арт кезиуледе ол кюн аны эсине терк-терк къайтып келе эди. Нек, къартлыкъмы мудах этеди? Ненча жыл болады анга сегиз, он? Огъесе аны ёмюрю жюзле бламы саналады? Огъесе желле кёкде булутну сюргенлей сюрюп, кёчюрюп, къуууп айланганларымы къыйын кёрюнеди?

– Къоркъма сен, къыйынлыкъ ёлюм туююлду, ол биреуленни жашау кюнлерин юзеди, ёмюрню саркъыуун а тгялмайды, – деди Халимат Алакёзню жапсарыр мурат да. Элни узайгъан ёмюрю малтанмаса, жашау жангыдан чирчикленир – ол хакъды.

Узайгъан ёмюрле келип, ат сыфатха кирип, аллында кырдык отлай тургъанча, тиширыу тор ажирге алай къарады. Ол тюрлю оюм эсине не хыйсапдан келгенин, къайдан, неден чыкъ-

гъанын кеси да билмеди. Алай жюреги бир тюрлю жумушак къалып, аз заманны ичинде къууанч сезимни татлылыгъын сынады.

Халимат Алакёзню боюнундан къучакълады, ёз къада-рын табып, аны къучакълагъанлай. Жылыууна тынгылады. Ол да тынгылады, башын кётюрюп. Бир бири жарлылыкъларын ангылап, энди бу дуняда тюбеширбизми-къалырбызмы дегенча, сюелгенлей турдула. Сора, ол тюрлю оюмну кёлуне алгъанына сокъуранып, ырыслады. Тор ажир Къоркъмазны атыды, сау эл къубулта келген мал. Кёплени бюкген, тюп этген азаплыкъны ол да чекди эсе да, бюгюлмеди, къажымады. Ол эди Халиматны жапсарып, таукел этдирген. Ийнанмай эди тиширыу Алакёзге хата болур да, жашауу юзюлюр деп. Къачан келгенди анга аллай таукеллик, эрттеми, бюгюнмю огъесе бусагъатдамы? Анга да былайды деп айталлыкъ туююлдю. Болса да, кёп сагъышланып, не заманда да Алакёзге ёмюрлени суйген атхача къарагъанын эсине тюшюрдю, сейирсинди. Тиширыу-ну кёлуне кёп тюрлю зат келе эди. Тап, бир ауукъгъа дери ол ёз жарлылыгъын унутуп, тёшле, тикле, таула, ташла да биригип, Алакёз бла жан-тёммек болгъанларына ийнанды. Эндиге дери киши ангыламагъанны ол бусагъатда ангылап, жашаугъа жангыдан кёзю ачылгъанча болду. Бар эди дуняда жамауатны сюрген, чиркитген уллу зор кюч. Эллилени, жамауатны жеринден айырып, жерни, жамауатны да солууун юзерге кюрешген. Алай аны туугъан жерине бла эллилерине берилген кюч анга хорлатып къоймай, кесин тюп этдирмей, таулада, бу тикледе бла сыртлада къушлай учуп айланмаймыды, туякъ къагъып, жортмаймыды ол? – деп сорду тиширыу кеси кесине, тор ажирни сабырланып, нартюх бла жубаннганына къууанып.

– Аша, харип, аша, – деди Халимат, Алакёзню ийналкълай, боюнун, жалкъасын сылай. Нартюх чайналгъан таууш жюре-гине бир тюрлю ырахатлыкъ берип. Бусагъатда ол тауушдан сора тийреде шошлукъну бузгъан зат жокъ эди, таула, агъачла да анга сагъайып тынгылагъанча.

* * *

Гажай бёрю кёпден бери жата эди арлакъда, терекни аумасында. Тиширыу Алакёзню къубултханына къарап, жумушакъ, шош ауазына тынгылап! Сейирсингенми этеди огъесе тансыкълагъан – тиширыудан къарамын бурмады. Аяз кёзле-рине кирип, жиятып къаматханда да, башын энишге этмеди, тынмады. Тиширыу, хар замандача, назикди, гюрбю кийинип-ди. Ол кийимледен бир тюрлю жылылыкъ келиучю эди да буру-нуна, бюгюн да сзди аны – ол жылылыкъны. Къурум, мирзеу

ийисни да. Мирзеу ийис ючюн бөрү Халиматха ыразы болду. Бу төшле бла сыртла да къан ийисле керекли туююл эдиле. Жайны кёзюнде къурумай, жайылмай, кырдыкга, терек туюлеге да сингнген, къалынланып, аны эсиртип, къозутуп тургъан. Андан эригип, безип, аз кюнленими къачып айланнганды ол. Алакёзню къоюп, Гажай къан ийисден ёнгелеп этмей эди алай – кеси төкмеген къан керекми эди анга. Тойгъандан сора, солургъа, ырахатланыргъа сую эди ол. Кырдыкны, терек чапыракъланы шошлукъларына тынгыларгъа. Не тюрлю жыйыланы да бир бирден башхалыкъларын айыра юйреннген Гажай артдан артха гумухланып бара эди, къан ийисден башха жыйы алалмай. Жашау такъыр, зукку болуп къалгъанына юйреннген кыйынды. Къайры кетгендиле айыу, тюкю, кийик жыйыла сыртладан, агъачдан кёчюп, къан ийис нек тунчукъдурду аланы, Гажайны сангырау этип? Аны билалмай, бөрү кёп кюнлени искилтин болуп, бугъуп айланнганды. Жыйыннга къошулуп къошулмай да, ол къан төгерден къалмагъанды. Тылпыуунда жылына, кырдыкны, ташланы бояп. Алай эчки жолла, ызла, таш, терек туюлери къан ийис этип турурларын излемегенди. Мында эллени тийрелеринде жюрюй, кёп затха тюзелген бөрү, тап, гыржын, къууут, шаптал ийислени окъуна бир бирлеринден айыра юйреннген эди. Хычыуун эдиле ала, бютюн да токъ заманында. Сора къайры, къалай гунч болду жашауну къууаты? Бөрү, не сейир эсе да, аланы тансыкълай эди энди. Адамланы да. Адамла жашагъан жерледе малла да кёп жюрюйдюле – аны иги биледи ол. Керти, бу тийрелден алыкъа малла къуруп къалмагъандыла. Агъач кыйырларында, тау этеклеринде эшеклени, ийнек, бузоу да кёреди. Киши, ызларындан келип, артха сюрюп а эслемегенди. Бузоуланы къатлары бла озуп, чёгюп да марлагъанды. Кесерге, жыртыргъа кёлю бармагъанды. Алгъын малла анга асыры ёхтем, базыныулу да кёрюне эдиле, Гажайны къозутуп, ачыуун бурунуна чапдырып. Энди уа бир тюрлю эдиле. Мугурайып, къабыргъалары ичлерине къатып, хар неге да сансыз – бөрюге, кырдыкга да. Агъач кыйырында къашха ийнекни бузоуун кёргенлей а, ырахын, кыйяулу баласы эсине туюшуп, аны унуталмай, жерге бауурланып, кёп тургъан эди. Гажай кеси кесин ангылалмай эди. Алгъыннгы бөрү туююл эди – жюреги тюрленнгенди, бир тюрлю жумушап, эриулю болуп. Къалмагъанды анда не къастлыкъ, не къаннга жутлугъу. Бусагъатда уа ол Алакёзню къатында тиширыуну кёргенине къууанып, къууанчын билдирирге адыргы этди. Жатхан жеринден ёрге къобуп, дагъыда арсарлыкъгъа хорлатып, жатды. Юйренмеген эди Гажай жюрек жумушакълыгъын сездире. Болса да тезалмады, туралмады жеринде – туурагъа чыгъып, Алакёзден арлакъда тохтады. Ажир, нартюхден жу-

хун айырып, башын кётюрдю да, шош-шош къууушлап, «къайда эдинг, охо, къайтдынг эсе» дегенча этди. Гажай да къысха улуп ийип, жууаплады. Ол эди аны къолундан келген. Халиматны сескеннгенин да эслемей къоймады. Адамны, бютюн да Алакёзге келиучю тиширыуну къоркъутургъа суймей, ашыгъып, гелеу кырдыкга бауурланды, башын ал аякъларыны юсюне салып, итге ушап. Бусагъатда Гажай керти да парийге ушаргъа суюе эди. Арбаз сакълагъан, къойла кютген. Халимат андан элгенмезча, бёрю деп сагъаймазча. Алай тиширыу Гажайдан элгенип сескенмеген эди: ол анга эртте юйреннгенди, эл тубюнде айланнган бир къанчыкъдан башха окъуна кёрмейди. Болса да бёрю Алакёзню ызындан тагъылып айланнганында бир къыймат, магъана бар эди да, Халимат аны ангылаялмай сескене эди хар заманда. Гажай, не десенг да, кютю токълу туююлдю, ит окъуна туююлдю – бёрюдю. Сора ол не бёрюлюгюн этмей, не ёнгелемей, ажирни ызындан не жюрюйдю, не сакълайды? Халал мал бла жанлы бир къош болуп ким кёргенди, ёмюрледе да боллукъ туююлдю ол деп, тиширыу сагъышланды, къарамын Гажайдан айырмай. Огъесе Халимат алданнганмы этеди – ёмюрледен бери да иш алаймыды, жашауну жюрюшюмюдю ол? Халал бла харам бир тёммек болгъанлаймы келеди, айырыла, къошула, харам харамлыгъын этип, артда къуйругъун къыса, кесини къабыргъасын жарашдыра. Жастыкъ тубюнде жилин жукълап тургъанлай. Жамауатны жашауу уа алай туююлмю эди, ёмюрледен бери аны жастыкъ, босагъа тубюнде, тёрюнде багъырбаш жилин, сарыук къалкъып турмадымыла? Кёрмейми эди, билмейми эди ол аны, халал жаны харам къоншусуна юйренипми къалгъан эди, жилин жилинлыгъын этмез деп, кесимча халал болур деп. Адам юйренмезлик не барды. Ол угъай, жанына къоркъса, юй иесине да: «Сен байса, байса», – деп жалынады.

Халимат жангыдан Алакёзню боюуна къысылып, къучакълап, жылыууна тынгылады. «Алдата тура болурмуса кесинги бёрюге, – деп шыбырдады. – Бийик, къаты туягъынгы желкесине жетдиралмаймыса, кесинге базынмагъандан душманынг бла жарашыпмы къалдынг, Гажайны эгечингча къубултуп? Ай хомух, сен анга къарындаш болалмазса, ол а санга – эгеч».

Тиширыу ажирге болушургъа керек болгъанын ангылап, алай не бла болушургъа билмей, жарсыды. Элге алып кетгенден игиси жокъ эди, кереги да ол эди. Не медет, Алакёзню бусагъатда элге элтгенни бла къутургъан суугъа тюртгенни башхалыгъы жокъду: кече-кюн демей айланнганла бир кюн да мычытырыкъ туююлдюле аны арбазда, эл ичинде.

Жокъ эди Халиматны Алакёзге болушургъа, Гажайдан айырыргъа онгу. Ол оюм эсине келип, тиширыуну тамагъы буу-

улду, кёзю къарангы этип, иги кесек сюелди. «Не мадар, харип, санга, – деди ахырында. – Журтсуз, халжарсыз къалгъан жан. Агъач тюплери, гелеулю сыртла, тёшле – юйюнг, босагъанг, бёрюнг да ызынгдан сюргенлей, къуйругъунгу марагъанлай. Не этериксе, сен дагъыда ёсген жерингдесе. Жарсыма, дуняда бёрюсю болмагъан ким барды». Халимат бла Гажайны къарамлары тубешдиле. Жанлыны кёзлери ючгюл тешиклеге ушадыла, ичлери мыдыхланып тургъан. Алай бёрю нек эсе да башын энишге, ал аякъларына гам этип, кёзлерин ёчюлтдю. Алакёзню тиширыу элге алып кетеди деп къоркъа эди ол. Сагъайтыргъа керек туююдю адамны – аны сезала эди Гажай. Керти, ажирни ызындан элге, бош къалгъан журтлагъа ол да бараллыкъды – энди аны къоркъутурукъ зат, жан да жокъду. Алай бёрю элге кирирге, анда иелик этерге алгъаракълада термиле эди – энди бу тийреледе элле да, гелеулю сыртла, тёшле, тау этеклери да башха туююдюле. Нелерине сукъланып, сугъанакълыкъ этерикди? Ажирни къубултуп, анга жан аурутуп сюелген таныш адамы бусагъатда анга ышанмагъанын Гажай сезе эди. Тиширыу андан къоркъмай эди, къоркъса, бёрю жыйылап, жыйысындан биллик эди. Неден да ышанса, ийнанса сюе эди да, бёрю кесин жууаш сундурургъа умут этди: жюрегинде чырт да дерти къалмагъанын кёргюзтюрге, ийнандырырча къуйругъун ойнатыргъа, ит кесини аллында этиучюлей. Ма, кёремисе, мен санга жалынама дерге. Алай бёрю къуйругъун ойната билмей эди. Ол аны жалан да бут орталарына буштукъ эте биле эди. Гажай къымылдамады, кёзлерин букъдуруп, жатханлай турду. Бусагъатда ол сыйдам сыртлы жугъур ташха ушай эди. Жюз жылладан бери жеринден тепмеген, нени эсе да сакълап, дунягъа сагъайып къадауланган. Аллай ташла Халиматны журтунда кёпдюле: сыртлада, тёшледе, къырлада да. Къатларына барсанг – таш, узакъдан къарасанг – жаныуар. Жаныуаргъа – айыугъа, тюлкюге, бёрюге да – ушаучу ташла кёп болгъанларын энди билгенча, гажай эсине салмаса, ёмюрде аны юсюнден сагъыш эталмазлыкъча, Халимат сейирсинди. Тап, кесин алданып тургъан окъуна сунду. «Ийнан, алайды, – деди тиширыу, – узунланып жерге къадауланган таш кёзюме бёрюча кёрюнгенди, болуучума алай. Бу жатхан, кертда бёрюмюдю огъесе ёмюрледен бери былайда тургъан ташмыды», – деп, Халимат экилигин хорлар муратда арлакъ атлады, Гажай къымылдамады. Тиширыу базыныулу болуп, ташны бёрю сунуп алданганына да ийнанырыгъы келип, жюрюшюн терклендирди. Алай тюз да бу кезиуде ушкокла атылгъан тауушла тунукъ эшитилдиле да, ташха жан кирип, сескенип ёрге къопду. Къуйругъун чатына буштукъ этип, агъач таба секирди.

Ушкок тауушла кёпден кёп, кыыстау бола башлагъанларында, Халиматны жүрегине бир тюрлю кыйын шургу тюшдю да, Алакёзню агъач тюбюне алдап, келген жолу бла артха ашыкъды.

* * *

Уллу элни къалын агъачдан, тарны тамагъындан кёгет терекле айырадыла. Ушкок атылгъан тауушла ол тийреледе эшитилип, кыыстаулана, селейе турдула да, Черек жагъагъа кыысылгъанча, Халиматны къулагъына алай чалындыла. Артдаракъ кёпюр къулагъы таба къууушханча кёрюндюле.

Ол да элни баш жанында эди. Тёгерек агъачладан ишленген, ёгюз арба кючден сыйынган тар кёпюр Черекни эки жагъасын бирге кёшүп не заманладан бери тургъанын тиширыу билмей эди. Бусагъатлада ол аны кёрюрча, иш былайды деп ангылатырча да туююлду. Кёре эсе, аргъы жагъада бийик къаланы, жан-жанлары бла ёрлеген таш юйлени кёреди. «Энди уа кимни эшиги жабыла турады, кимни соядыла», – деди Халимат, жанында жол нёгери аны бла тенг къууулуп келгенча. Жюрегин алландыргъан къоркъууна ырыслап, тап, кеси кесинден жашырып. Таш кибик ауур эди ол къоркъууу. Тогъуз-он жаш мында бугъуп къалгъандыла деген сыйдамбет НКВД-чы эсине тюшюп, анга ишекли болду. Сора аланы излеп, сюрюпмю айланадыла деди. Ёзге уа. Керти, Халимат элде киши кымылдап кёрмегенди. Жашла къалгъан эселе да, тасха бермегендиле. Жалан да эки-юч кюн мындан алгъа кече белинде бир кере ишекли болгъан эди. Терезе тюбюне, эшик аллына да адам келгенча эшитилип. Халиматха жолугъургъамы кюреше эдиле, жолугъабыз деп келип, базынмай кетипми къалдыла огъесе жашланы марай айланганламы сынчылай эдиле? Терк къууулуп жетсе, ушкок тауушла ёчюлюп, жашла да палахсыз къаллыкъча, алай келди Халимат. Болса да тюзюнлей кёпюр таба барыргъа базынмады. Кёгет тереклени къатында эски межгитге жууукълашып, тохтады. Энди ол хар нени да ачыкъ кёрдю. Кёпюрню, сора кёпюрню юсю бла чабышып, кюнлюмге ётюп баргъан аскерчилени да.

Ушкок атылгъан тауушла тынмадыла. Кёпюр тийресинден эски тирменнге, къалагъа кёчдюле, дагъыда онг жанында ташла ичине юркюп, кыыстауландыла.

Халимат кёзлерин къаматып не бек кюрешди эсе да, къая ташланы араларында адам кёралмады. Ол жанындан артха къайырылгъан ушкок таууш барды деп да айыралмады. Болмаз эди. Суу жагъадан ёрге жол тутханла уа кёп кёрюндюле. Жыйырмамы эдиле, эки жыйырмамы – аны санаялмады.

«Жазыкъла, кюнлюм жанын сайлап, ары нек къачхан болурла? – деди Халимат кеси кесине. – Агъачлы жерледе, таулада букъгъан тынч туююлмю эди? Огъесе Бызынгыгъамы ётер умут этдиле – бери келген къыйынлыкъ ары жетмеген сунуп?»

Къоншу тарны эллерине ауушну Халимат шарт эслей эди, алай ол тийреде жан къымылдап кёрмеди. Ким биледи, эртте къутулуп кетген эселе да, была билмей, тарх-турх эте болурла деп, тиширыу кеси кесин кёллендирди. Не медет, адыргылыкъны иши эди ол. Алдау. Халимат жюреги бла аны ангылай эди. «Аллах болушсун, – деди, – бир Аллахдан сора бу дуняда киши кишиге болушалмайды. Къарыусузланы адамла сюрюрге ёчдюле, бёрю кючюклени сюргенлей”.

Кёпмю-азмы заман озду, Халимат аны тергерча туююл эди, ушкоклу адамла кёз туурадан тас болдула. Бауурланганмы этдиле, ташла артына кирипми марлай эдиле? Да кимден кърккъуп бауурланырыкъ эдиле? Ушкок атылгъан тауушла тохтамадыла. Сора тийре шошайып къалды да, Халимат ол шошлукъдан элгенип, санлары кеслерин тыйдырмай къалтырадыла. Ушкокла жангыдан чартлагъанларын кючден эшитди, анда-мында, илишан атханлай. Аздан аз эшитиле, сора дагъыда ёчюлюп къалдыла. Ауур шошлукъну энди абери бузмай, тийре къалкъыугъа бёленнгенлей болду.

Халимат жеринден тепмеди, ушкок тауушла тунчукъган жанына къарагъанлай турду. Ала эригип, не да игилик этип тунчукъмагъанларын да ангылады.

Саут-сабалы адамла энишге айланганларын да кёрюп, жеринден къозгъалмай сакълады. Кёпюрден ётюп, андан жол энишге айланганларында уа, бир тюрлю тирилик къалып, къычырыгъын тамагъына буштукъ этип, кюнлюмге чапды.

* * *

НКВД-чы Омар аркъасын къадау ташха къысып, олтуруп турду. Теберге, къымылдаргъа кючу тауусулгъан, онгу кюругъан адамгъа ушап. Ташдан, жерден да тартхан сууукъ санларына ётюп баргъанын сезмей эди ол. Тап, сезсе окъуна, энди анга башхамыды? Башы жаланды: бёркюн къайда, къачан тюшюргенди – сыйдам кекели терлеп, бютюн сыйдамланып, эритилген къара чайырча, кюнде мутхуз жылтырайды. Арлакъда кёнденлен тюшюп, сойланып тургъан жашчыкъ Омарны кёз туурасында эди. Андан да ёргерекде – дагъыда экиси. Къалгъан алтысы да – анда-мында жер къабып. Бусагъатда НКВД-чы аланы кёрюрча туююлдю. Къатында ёлюкден къарамын буралмайды. Ол да желкесин окъ тешгенге ушамай, бош гелеуде сыртындан жатып тургъаннга ушай эди. Бир ышымы энишге

седиреп, чачылган чабырчыкларындан аякъ бармаклары жаланланып. Жамаулу гюрбю кенчегини хуржунундан гыржын гирях тюшюп къалалмай, тебине. Тегерек элтир беркю энишгерек тенгерей келип, сокъуранып тохтаганды. Иесинден узакъ кетерге суймей, къаудан чеплеге тирелип. Боюну тапсыз тюшгенден туююл эсе, жашчыкъны бети Омаргъа айланыпды. Сейирсинген, миялаланган кезлери да. Тырманмы эте эдиле ала, сорууму огъесе айыпмы сала эдиле? Жокъ эди ол сабий кезледе тырман, соруу да – ыразылыкъ, ыспас этмеклик а бар эди. Алай туююл эсе да, алай сунду Омар. Сени жигитлигинг болмаса, мен ары-бери тюртюле жюрюр эдим дегенча, энди мен юйюмдеме, туугъан жеримде – манга жукъ да керекмейди. Керек эсе, аз зат керек эди – туугъан журтумда къалыргъа.

НКВД-чыдан къарамын бурмай, миялаланган кезлерин къакъмай сойланып жатхан жаш адамды. Он беш жылы не толганды, не толмаганды. Омарны жашаудан келюн къачыргъан бютюн да ол эди. Сынчылап, излеп айланганларында, кертда къыралны душманлары суна эди сыйдамбет. Ызларындан тюшюп, къуууп бара туруп да жаш-къушладыла деп ангылаялмадыла. Тап, Омар кеси ангыласа да, тыяллыкъмы эди къызгъан аскерчилени, кеслерин уучула сунуп чапханланы? Не тюрлю «бандитлени» желкелерин, жауурунларын марап атханларын артда керген эди. Боллугъу болгандан сора. Ийнанырыгъы келмей, Омар дагъыда бир кере айланды, хар жоулганны къатына барып, бетлерине къарап. Не излей эди ол – ёлгенлени ичинде уллайгъан адаммы? Бу жетген кишиди деп айтырча. Бирин керсе окъуна, эс табарыкъ эди, кесин азатланганга санап. Алай жокъ эди. Барысы да жаш-къушла эдиле, он беш-он алты жыллары толмагъан.

Женгерлери уа кеслерин уллу къырал борч тамамлаганнга ийнандырып кетдиле. «Омар, бизни бла нек келмейсе, былайда нек къаласа?» – деп окъуна сормадыла. Боюнларын буруп къарамадыла. Кимге керекди энди ол: аскерчилегеми, къыралгъамы? Аскерчиле барырла да «бандитле» бла уруш этдик дерле да, махтау, ыспас излерле. Омар а кимине, несине махтанырыкъды? Эндиге дери ол къыралым, халкъым барды деп кюреше келгенди. Къыралны къоруулагъан борчду деп. Къырал къорууланса, миллет, жамауат къыйынлыкъ сынамазлыкъ сунуп. Къырал аны халкъын къуш тюгюнлей да кермегенин, чачып, тышына тегюп къояргъа хазырды деп ким биллик эди. Къуллугъун, ишин жаратып, башын а ат кепчегинлей этип малтар деп.

Омарны атасы Сейит граждан урушха къатышхан артда да властыны къулу-къазагъы бола, къартлыгъына алай жет-

генди. Кичи къарындашчыгъы Сейпуллах, жыйырма жылы толмай, немецлиле бла урушда жоюлду. «Къызыгу сермешледе жигитча ёлгенди» деп къагъыт 1942 жылны жаз башында келген эди. Омар кеси онтогъузжыллыгъында партиягъа кирип, андан бери бир кюн тынмай НКВД-да ишлейди. Олму туююл эди къыралны къулу-къазагъы, парийи? Он эки жылны ичинде артха бурулуп, таматаларына жууап къайтармагъанды. Ала буюргъан жумушну, терсди-тюздю деп сагъышланмай, тамамлап тургъанды.

Омар, жашау жолун эсине тюшюрюп, жюрегине сабырлыкъ берирча ышыкъ изледи. Жокъ эди анга кёл этдирлик зат. Табалмады. Партия анга жалан да адамланы тутаргъа, соруу этерге, терслерге буюра эди да, кесин уллу къырал борч тамамлагъан сунуп келе келгенди. Кече-кюнде да анга табынып, къорсадагъа болуп. Жокъ эди анга бу дуняда партиядан бла Совет властан жууукъ, татлы, жан тамыры. Алай ол кесини жан тамырына, солууна санап жашагъан власть тау эллени, къынкъ этдирмей, солууларын юздю. Къарындашлыкъны, шухлукъну атлары бла къаргъаныучу партия къарындашлыкъны сакълар ючюн, бармакъны бармакъгъа урмады: жокъ эди тенглик, тюзлюк да, партия, къырал да. «Кече-кюн да туююлюп, анга кълукъ этип, байлыгъын, кючюн ёсдюрген халкъны аяй билмеген къырал ол къыралмыды», – деди Омар кеси кесине. Сора кёл аязында къысха быргъылы, къузгъун къанатынлай, къара керохуна къарап, иги кесек мычыды. Ауурлугъун ёнчелегенча этип, кёл аязында базмаландырды. Дагъыда бир кесек сакълап, керохун къаш башына тиреди. Олсагъат атып кёлалмады. Къыйын эди дуня жарыгъын юзюп, кеси кесинги жокъ этген. Алай жашар, ишлер онг да жокъ эди.

Омар, арсарлыгъын хорлаялмай, дагъыда бираз булжуду. «Къайда болурла жарлы атам бла анам?» – деп ёхтюндю. Кертилиги, табына билгени ючюн, журтундан къысталгъан атам.

Атасы бла анасын эсине тюшюрюп, жюрегин жумушатыучу адам туююл эди Омар. Арт заманлада уа ала аны эсинден кетмей эдиле. Ангылай эди сыйдамбет НКВД-чы энди мында керек болмагъанын, къысха заманны ичинде аны да итни кыстагъанча кыстап, миллетни ызындан ашырлыкъларын. Охо да, аймыды. Миллет болгъанлай, ол да болур эди. Алай бармы эди энди, аны миллетине кёшулуп, анга кысылып жашарча эркинлиги? Къырал НКВД-чы Омарны миллет бетин сыйыргъан эди. Намысын, ийнаныуун да.

* * *

Халимат, кёшюрден ётюп ёргерек баргъанлай, жангыдан ушкок таууш эшитип, элгенди. Тохтап, арсарлы да болмады. Ол таууш алгъаракълада эшитилгенлеге ушамады. Бир тюрю тунукъ, къысха эди. Экинчи къатланмады. Тиширыу, къалын, ауур шошлукъну жыртып, чачып келгенча, къыстау келди. Сора таш артында адам эследи. Аны чёкген халисин, жапысын жаратмай, иги кесек сюелди. Чабып, ташха къысылып тургъанны бетине къарагъынчы таныгъан да этмеди. «Жазыкъ», – деп шыбырдады, сыйдамбет дерге уа кёлю бармады. Айтса, ёлгенни гюняхын аллыкъча. Бота къанатын кёз тюплерине дери тартып, къарап турду.

Омарны башы, бир жанлыракъ болуп, инбашына къысылып, олсагъатда къалкыгъанча алай эди. Онг къолуну бармакълары гелеу кырдыкга жетер-жетмез, неге эсе да сагъайгъанча, агъарып. Аладан ычхыннган къысхабурун кероку – кырдыкда, къара билеулей, шошайып.

НКВД-чыны жаякъ башында къан юйюшгеннге Халимат артдаракъ эс бургъан эди. Ёлюм аны бетин бузмагъанды, къыйналып, жан алгъаннга да ушамайды ол. Тап, сау заманындан эсе, бусагъатда чырайлы кёрюнеди: ариу тюз буруну жукъарып, къара къашлары бютюн шартланып, сакъал тюбю ючгюлленип. Бусагъатда инбашына къатылсанг, уянып, туруп табиийгъатха сагъайырыкъча. Тиширыу ийилип, къол аязы бла шош сылап, жарты жумулгъан кёзлерин жумду. Узун кирпичлени зыбырлыкъларын сезип: «Мен суннганча болмай, жаш адам кёре эдим, харип», – деди. Сора андан арлакъда сыртындан тюшюп, НКВД-чыдан къарамын бурмай тургъан жашчыкъны бетин да сылады. Санларын тюзетирге кюрешди. Аны къатында кёп мычымай, къалгъанланы изледи. Алай излеп къыйналырча туююл эди. Барысы да бир бирден узакъ кеталмай, арлакъда-берлакъда жыгъылып эдиле: кими ташха къапланып, кими жер къучакълап, таш тюплеринде гуппушланып, чёгюп. Ичлеринде Халимат танымагъан бири да жокъ эди. «Элlege аскер кирип, жамауатны къыргъан жыл ата-аналары жоюлгъанла, тыпырлары къуруп, от жагъалары ёчулген жашчыкъла. Мында бугъуп да, баям, аны ючюн къалгъандыла, – деп келди Халиматны эсине. – Кимге тагъылып барлыкъ эдиле узакъ жерлеге, ахлуланы босагъаларына тюртюле айланнган ёксюзле?»

Халимат сегиз жашны сыртларындан тап жатдырып, санларын тюзетди, кёзлерин жумду. Тогъузунчусун башхаладан иги да узакъда, Бызынгыгъа элтген аууш тийресинде тапды, сюркелген къан къатыш ызы бла барып. Нек эсе да аны кёргенлей, бирсилени къатында сезмегенин сезип, жеринден те-

балмай, биягы къарыусузлукъгъа хорлатды. Не сезим эди ол, адыргылыкъ – аны тиширыу кеси да ангылаялмай эди.

– Жашы, эшитемисе, жашы, – деп сѐлешди, бауурундан тюшюп тургъан, жукъусундан уянып, башын кѐтюрлюкча. Алай жатхан тепмеди, дагъыда Халимат, умутун юзмей, ишекли болуп, муштухул жетди. Эрлай жетди да, къарыу къайдан келип къалгъанын да билмей, жашчыкъны сыртындан жатдырды. Башын жерге бошлап къоймады. Жылыуу кетип, санлары къатмагъан эдиле – кесине къысды. «Наныу, Наныу кѐреме, харип, бу», – деп шыбырдады.

Жашчыкъны тюз аты Нанаш эди, алай сокъур да, къарыусуз да болгъаны ючюн, къубултуп, эллиле анга Наныу деучю эдиле.

Жашчыкъны жаны чыкмагъанын сезип, Халимат не этеригин, не бла болушуругъун билмей, абызырады, чачын-башын сылай кѐкюрегине бютюн къаты къысды, чыкмагъан жанын тыяллыкъча. Кѐпмю-азмы олтурду тиширыу ол халда, бир заманда жашчыкъ кѐзлерин жарты-къурту ачды. Экисини да къарамлары тубешдиле.

– Наныу, харип, къоркъма сен, – деди Халимат адыргысындан.

– Жашчыкъ тиширыудан къарамым бурмай, иги кесек туруп, къансыз эринлерин кючден жапды.

– Анам, – деди ол, аз-маз эшитилирча, къалай эсе да кѐзлерин кенг ачyp.

– Анангма, харип, кѐремисе, ананг сени къоюнуна къысып турады, – деди Халимат, ашыгъып.

Алай андан сора жашчыкъ эринлерин къымылдатмады. Терен ъхтюнюп, башыны ауурлугъу бир жанына хорлады. Тиширыу Наныуну ълюгюн тобукъларындан тепдирирге къоркъуп, тепдирлиги да келмей, кѐп олтурду. Аны не жиляргъа, не, ърге къобуп, мадар излерге къарыуу жокъ эди.

Тийре – таула, ташла, гелеу кырдык да – кебиннге бѐленнгенча, шош эдиле. Жалан да Черек сууу – иесиз, жамауатсыз къалгъан суу – сарнап, тарыгъып саркъады. Мында таулада болгъан ажымлы ишлени юсюнден дуниягъа бушуулу хапар айтыргъа ашыкъгъанча.

ЖАШАУУМА ЫРАЗЫМА

Къабарты-Малкъарны халкъ поэти, Россейни Жазыучуларыны союзуна правленини секретары, Махмуд Кашгарлы атлы тюрк сауғаны лауреаты Беппайланы Азгорну жашы Муталипге бу кюнледе 75 жыл толады.

Муталип 1949 жылда Къазахстанда Джамбул областында Джамбул шахарда туугъанды, Яникойда ёсгенди. Атасы Азгор, Чегем ауузунда айтхылыкъ адамладан бири, кеси заманында Огъары Чегемде колхоз председатели, Думалада эл советни таматасы болуп тургъанды. Уллу Ата журт урушха къатышханды. Анасы Къудайланы Нафисат, уллу юйюрюне къарагъандан сора да, сюрдюнде жууукъ, узакъ да ёксюзлени къайгъыларын кёрюп жашагъанды. Ма аллай огъурлу адамла ёсдюргендиле Муталипни.

Москвада М. Горький атлы адабият институтда билим алып къайтхандан сора, ол «Минги-Тау» журналда, Къулийланы Къайсын атлы Малкъар къырал драма театрда, ВЛКСМни Къабарты-Малкъар обкомунда, республикалы телевиденияда, «Нюр» журналда, «Заман» газетни баш редакторуну экинчисини къуллугъунда, Россейни Къабарты-Малкъарда жазыучула бёлюмюню правленини председатели болуп да шилегенди. Бусагъатда анда председателини экинчисиди.

Муталип «Уянган къаяла», «Толкъунлу Долай», «Эльбрус – белокрылая птица», «Эльбруслу Балкъарым» деген назмула эм поэмала, «Ёчюлмез, жанар отубуз», «Кёчюрмеле» де

ген назмула, дастанла, хапар, пьесала эм башха китапланы авторуду.

Беппайланы Муталип бла аны юбилей кюнюнде Мусукланы Сакинат ушакъ этеди.

– Муталип, санга неди туугъан кюн деген ангылам? Бюгюн не сагъыш этесе?

– Жер жюзюнде, ачыкъ айтханда, не къадар уруш-туйюш, ёлет, инкъыйлап, ахырзаман, къара кюнле болгъандыла, адам улу жокъ болургъа аздан къала... Аланы санап саны жокъ, тюз ахыры-чеги кёрюнмеген сынжыр тогъайланыча, ата жанындан, ана жанындан да... Ол тогъайчыкъладан бирчигини окъуна юзюлгени, кемчилиги бла биргелей, кюн жарыкълыкъ кёрмей къаллыгъынг, сёзсюздю, баям. Аны магъанасын ангылаясанг, сезалсанг а – къууанч тыпырлылыкъ келе, хар жаратылгъан адамгъача, манга да!

Сора, ауур оюмлукъгъа бёлене, бата, жылларынгы сюрююн санай: жылларынг – аслам, тамамланган ишлеринг а – аз, болмагъанча бек аз... Къууанч-насып да, жарсыу-бушуу да, бир арбаны чархларыча, дингиллерича, бирге бара, жашауну сурбет сыфаты алайды.

Биз аны ангылаясакъ, анга тюшюналсакъ, иги къууумлу туралсакъ, эм алгъа – кесибизге иги!..

– Ма бу мени устазымды жашауда, чыгъармачылыкъ иште деп, кимни айталлыкъса ыразылыкъ бла?

– Мени устазларым бек кёпдюле: атам-анам, Яникойну мектебинде устазларым, биргеме окъугъан жашла, къызла, къоншула, жууукъ-ахлула, къарындашла, эгечле, окъугъан китапларымы жигитлери. Мен бюгюн-бюгече да окъуудама, юйрениудеме... Чыгъармачылыкъ ишимде уллу себеплик этгенле, манга юлгю болгъанла: Кязим, Къайсын, Керим, Танзила, Бабаланы Ибрахим, Тёппеланы Алим, Толгъурланы Зейтун эм башхала.

– Москвада М. Горький атлы адабият институт билимден сора да санга не бергенди?

– Анда окъугъан жылларым, болмагъанча айырма, эсде къалырча жылладыла. Бу битеу Совет Союзда жашагъан миллетлени жазычулукъ иш бла кюрешген келечилерини бийик окъуу юйю эди, Тверской бульварда орналгъан Герценни юйю.

Биз анда алаамат, акъылман устазланы башчылыгъында окъугъанбыз. Профессор Тахагоди, дагъыстанлы тиширыу, бурун грек тилде окъуй эди Гомерни, Архилохну, Сапфону, Платонну минг-минг жыллыкъ назму тизгинлерин. Не да бурятлы жаш Владимир Джимбинов назмуланы ингилиз, испан, немец, француз тилдеде окъуй, ызы бла кёчюрюп бара кёлден айтхан тизгинлерин орусчагъа!..

Бизни жазычулукъ ишибизге аталгъан семинарларыбыз а ыйыкъ сайын геуюрге кюн бола эди. Анга башчылыкъ этген а – Лев Иванович Ошанин! Совет Союзда кѣп тѣлюле аны жырларында ёсгенлери хакъды: «Эх, дороги», «Пусть всегда будет солнце», «Гимн демократической молодёжи», «Течёт река Волга», «Красная гвоздика» эм кѣп башха алаамат жырланы сѣзлерин жазгъан закий поэт!

Мени ана тилим айырмалы, залим, деменгили тил болгъанына да, тюзюн айтханда, ол окъуу юйде тюзюннгенме, анда алтайлыла, къумукълула, къазахлыла, къыргъызлыла, азербайджанлыла, туркменлиле, татарлыла, башкирлиле, хакаслыла, уйгъурлула, якутлула, тувалыла, туркменлиле, ногъайлыла бла бир тилде сѣлеше башлагъаныбызда.

Сора кѣп тенглерим, нѣгерлерим, шуѣларым бла да анда танышханма: Дагъыстанны халкъ поэти Магомед Ахмедов бла, Татарстанны халкъ поэти Разиль Валеев бла, Дагъыстанны халкъ поэти Шейит-Ханум Алишева бла, Дагъыстанны халкъ поэти Марина Ахмедова бла, Алтай Республиканы халкъ поэтлери Бронтой Бедюров бла, Диман Белеков бла, Кюлер Тепуков бла, Башкъортостанны халкъ поэти Равиль Бикбаев бла, алаамат къумукълу назмучу Супиянат Мамаева бла да анда шагъырей болгъанма...

Бек уллу дерси уа адабият институтну, кече-кюн демей, окъургъа, заманынгы аямагъанлай, жазычулукъну жашырынлыкъларына сингерге, излеу жолдан таймагъанлай, алдан алгъа, башхаладан артда къалмагъанлай барыргъа, сюркелирге, къармашыргъа юйретгенди бизни ол тамашалыкъ, айырмалы окъуу юй!..

– Муталип, миллет энчилик, миллет эс дегенча шартла сыйдамланып барадыла деп жарсыйбыз. Ол кимге бегирек керекди: жазыучугъамы, окъуучугъамы?

– Ол барыбызны да бек жарсытхан, тыхсытхан, жер къаны этген шартды: манкъуртлукъгъа, къарыусузлукъгъа, жокълукъгъа бизни элтген шарт. Къазим акъылманны сейир-тамашалыкъ тизгинлери бардыла:

*Бийикдиле тауларыбыз,
Бек кѣпдюле жауларыбыз,
Эшитилсинле дауларыбыз –
Адамды бизни атыбыз!..*

Андан дерс ала, адамлыкъны да тас этмегенлей, бирликли, бир сатырлы болургъа керекбиз бу къыйын, ахырзаман дуняда, алайсыз жокъ, гунч болургъа уллу къоркъуу барды. Сакъланыргъа керекбиз, сакъланыргъа, сакълыкъны да тас этмегенлей!..

– Бир-бир назмуларынг, санскритде жазылгъан, сѣз бла угъай, жюрек бла ангылашынган мантрача, тизгинлери къай-

тарылып, дин, психология жаны бла да кючлю окъуладыла. Ол къайдан келеди?

– Нартлагъа аталгъан халкъ жырларыбыз, ата-бабаларыбызны деменгили, ёмюрлюк, ёлюмсюз, юлгюлю дуниялары... Ол къыйыры-чеги болмагъан алааматлыкъдан, залимликден, тамырларыбыздан бюгюнню кюнде, биз къоркъуп-буюгъуп, кеси къабындан жийиргенген метекеге ушап къалгъанбыз... Хайт дерге керекбиз: аякъ юсюне къобаргъа, алгъа къараргъа, мытырлыкъны къояргъа, бир бирге кёз-кёулакъ бола, билеклик эте, бир сатыргъа тизилрге, бир акъылгъа сыйыныргъа керекбиз. Бек уллу жетишимле алда болгъанларына ийнанулукъ, айхай да, ол оюм къанатландырлыкъды бизни тамблагъы кюнюбюзге!

– Терен магъаналы пьесанг барды «Тау Белляу» деп. Окъуй барсанг, эрттеги заманланы, кюрешлени, тилеклени эшитесе. Суратлау кючю да – энчи. Аны жазаргъа ким, не кёллендиргенди?

– Къарачай-малкъар миллетибиз – кючлю, деменгили адамла, жигитле, тулпарла жаратхан миллетди. Аладан бир къауумуну атларын сагъыныргъа сюеме: Къазим, Къайсын, Орусбийланы Исмайыл, Айдаболланы Азнор, Семенланы Исмайыл, Энейланы Магомет бла Тимур, Сотталаны Адилгерий...

Тамата Эртур бизни нарт жигитлерибизни Дебетни, Ёрюз-мекни, бирси тюрк тилли миллетлени эпосларыны жигитлерини да туудугъуду! Биз ёз тарыхыбызны табалсакъ, ёмюрлени теренинден, бюгюнню кюннге дери келген жолун табып, болгъаныча, тап ызлайлсакъ, сёзсюз, ол чакъда, халкъыбызны жашау жолуну Тейри Эшигин ачаллыкъбыз, аны юсю бла уа уллу, айырмалы жетишимлеге да жеталлыкъбыз...

Ол пьеса уа, тюзюн айтханда, Къайсынны 90-жыллыкъ байрамына жазылып башланган эди. Бу ишни юсюнден биз кёп кере ушакъ да этген эдик Малкъар театрны баш режиссёру Атмырзаланы Магомет бла. Артда уа къалай эсе да бу пьесаны жолун кесип къойгъанла да табылдыла, жарсыугъа, театрыбызда. Бусагъатда аны орус тилге кёчюре турама, ол ишни тамамлайлсам, Аллах буюрса, бир ауукъ замандан Москвада сахнагъа да чыгъар.

– Закий жазычуланы окъугъуз дейдиле. Санга ала кимледиле?

– Закий жазычула – барыбызны да, ол санда мени да, устазларымдыла. Аланы жашау, чыгъармачылыкъ жоллары, айхай да, бизни мытырлыкъдан, жюнкёллюкден азатлайдыла, жашауда не уллу къыйынлыкъланы да хорларгъа юйретедиле. Кёлюнню, жолунгу жарытханлай тургъан, санга билеклик этген нёгерлерингдиле, кюнюнню-кеченги жарыгъыракъ этген нёгерлеринг.

– Жаш жазычула башлап, артда къююп къоядыла хайыр бермеген адабият излемлени. Алай а, ала болмасала, миллет адабият седирерикди. Анга не мадар?

– Жаш жазычуланы кёллерин кётюрюрча, аланы энчи фахмуларын баямларча эришиуле, конкурсла, тубешиуле къу-раргъа керекбиз. Анга аталгъан энчи фонд ачалсакъ а, бек керекли иш тындырыллыкъ эди, жалан да айырмалы таулу сабий-леге, фахмулулагъа жоярча энчи фондубуз. Анга башчылыкъ этгенле уа, ишлерин билген, ишлерине берилген, таза ётгюр, миллетлерине кертичи адамла болургъа керекдиле. Алай аны экинчи жаны да барды. Жазыу ишге жаны-къаны бла берилген адамны, тюзюн айтханда, айырмалы жашау жолу да болургъа керекди. Аны игирек ангылатырча, бир юлгючюк келтирирге сюеме. Мени бла бирге Лев Ошанинни семинарында аты Совет Союзда айтылгъан фахмалу композитор Никита Богословский-ни жашы Андрей Богословский да окъугъанды. Андрей назму, музыка да жазгъанды. Мени эсимдеди анга Лев Ивановични айтханы: «Андрюша, у тебя всё нормально, всё хорошо, но не хватает одной малости, биографии. Тебе нужно обязательно поехать на БАМ или ещё куда-нибудь, на какую-то стройку. Если там проведёшь 2–3 года... И тогда всё станет на своё место – ты будешь большим поэтом! Ты ещё очень молод, не жалея своего времени!..» Алай ол жаш, устазыбызны айтханына тынгыла-мады, уллу жазычу да болалмады.

Мен аны ушагъыбызда не ючюн эсгереме? Жашауну сур бетлерин кёрмеген, жолунда тубеген къыйынлыкъладан дерс ала билмеген не хазна уллу жазычу болалыр. Билим алгъандан сора да, жашауну кесинден да кёп затха юйренирге керексе, алайсыз, сен жазгъан чыгъармала, окъуучулагъа дерслик китапла болмазлыкълары хакъды...

– Интернет, бир жаны бла, адабиятны кенг жайыугъа онг береди, бирде уа, анда басмаланнганны окъусанг, таза керти адабиятны заманы кетип баргъанча кёрюнеди. Къалай сунаса?

– Хау, Интернет да бююннгю кюнлюбюзню бир бетиди, бир жоругъуду. Андан да, баям, къачаргъа керек болмаз. Алай Интернетни жалгъан санына, жалгъан чархына ушаш къалыргъа да жарамаз. Ол да сени дерслик китапларынгдан бирича болсун: санга нёгерлик этген, себеплик да этген. Алай, тюз да батмакъ-гъа батханча, анга ёренге батып къалгъандан да, баям, уллу файда чыкъмаз. Хар нени, оюм эте билсенг, кеси жери, кеси оруну...

– Хар бир чыгъармада да автор жашаундан хапар айтады. XX ёмюрде алай болуп келгенди, XXI ёмюрде да алай барады дейдиле. Ол тюзмюдо?

– Артдан артха, мен оюм этгеннге кёре, жазычу, ол жорукъдан, ол сатырдан чыгъа, жазыу дуниясыны табийгъатын, къудуретин кенгерте барлыкъгъа ушайды. Эки-юч сёз бла айтханда: фантазияны, фантазмагонияны заманы жетип келгенчады бюгюнлюкде.

– **Адабиятта ёмюрлюк зат бла болжаллы зат деген англамла недиле?**

– Ёмюрлеге бой салмагъанлай жашап туралгъан Сервантесни «Дон Кихоту», Гомерни «Одиссейи», Айтматовну «Джамиллясы», Кязимни «Жаралы жугъутуру», Къайсынны «Къыпчакъ айы», Шекспирни «Ромео бла Джульеттасы», Пушкинни «Борис Годунову», Рембону «Мас кемеси», Твардовскийни «Василий Тёркини» ... Ала кёпдюле, бек кёп.

– **Бусагъатда жазычу не затха эс бурургъа борчлуду? Алда умутларынг къалайдыла?**

– Бусагъатдагъы жазычуну эсин, болмагъанча бек бийлерик шарт – ол тёлюлени араларында тюбей-тюбей тургъан гурушхалыкъланы кетериуге чыгъармалары бла себеплик этиудю. Мени бек кёпдюле кюнлюк дефтерлерим. Аланы айырмалы жерлеринден энчи китап этер муратлыма. Умутла – топпа-толу!

– **Кеси юлгюнгде бир айт, суйген иши бла кюрешгени адамгъа не береди?**

– Насып! Болмагъанча уллу насып!

– **Хар бир жетишимли эр кишиге билеклик этген, аны таукеллендирген юйор дейдиле. Юйорюнго юсюнден бир-эки сёз айтсанг эди.**

– Жашау нёгерим Гыллыланы Абу-Саламны къызы Риммады. Биз аны бла бирге жашагъанлы – тамам эки жыйырма жыл. Кеси да торгово-технологический колледжде къыркъ жылгъа жууукъ ишлегенди. Бек тёзюмлю, туз-дамлы, чынтты таулу анады. Бюгюн-бюгече да сабийлерине къайгъыргъанлай турады. Тамата къыз Айшат, ингилиз тил жаны бла бийик окъуу юйню бошап, Акъ-Сууда Биттирланы Магомет бла бирге юч сабийчик ёсдюредиле; Фаризат да, Тюркде мода жаны бла бийик окъуу юйню бошап, бусагъатда Акавов Заур бла бирге Анкарада эки къызчыкъ ёсдюредиле; Къайсын а Москвада Управленияны къырал университетин бошап, бюгюнлюкде ара сахарыбызда жашайды. Юй бийчеси бла бирге жашчыкъ ёсдюредиле.

– **Бразымыса къадарынга?**

– 75 жылымда, кёп тюрлю соруугъа жууап эталгъан эсем, айхай да, ыразыма. Ыразыма жашау, чыгъармачылыкъ жолум бюгюнню кюнюме тубетгенине, тамблагъы кюннге да иги умутлу къараялгъаныма!

Ушакъны МУСУКАЛАНЫ Сакинат бардыргъанды.

Беппайланы Муталип Дагъыстанда

Беппайланы Муталип адабият ингирде

Беппайланы Муталип адабият ингирде

Беппайланы Муталип Уфада

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

АДЕПЛИ, НАМЫСЛЫ АДАМ

Беппайланы Муталинге

Сюйюп бу гюняхлы Жерни,
Эте ахшылыкъла, сууапла
Тургъанны махтайды жырым.
Келтирмей жерге айыпла,

Къаядан салыннганда да,
Халкъымча, адамлай къаллыкъ,
Тас болмай анда адамлыкъ,
Кюч бере жүрек халаллыкъ.

Адепли, намыслы адам –
Кимге да хурмет эталгъан,
Къулакъ эшитирге суйгенни
Тап айта билип айталгъан.

Аллайды Жер тутуругъу,
Халкъгъа кертичи жашагъан.
Этерем аллай адамгъа
Сау дунияны да ышанган.

Аллайла къайда дегенле
Не хапарлайла, не билип?
Мен а алагъа айтама:
– Да Муталип а, Муталип?

Ма аллай жашла кёпдюле,
Насыпха, Жерни юсюнде.
Аласыз къалса дуния,
Жазыкъ болурек ол кюнде.

ЭЛЬБРУСЛУ БАЛКЪАРЫМ

Бал татыулу,
Кюн атыулу,
Эльбруслу,
Жел бурулушлу –
Балкъарым!

Сагъышымса,
Алгъышымса,
Жан – жанымда,
Къан – къанымда –
Балкъарым!

Басханымса,
Нарт санлымса,
Тарпанымса,
Борагъымса –
Балкъарым!

Чегемимсе,
Билимлимсе,
Тау къушлумса,
Кийиклимсе –
Балкъарым!

Холамымса,
Хорламлымса,
Кюн-кюнюмде,
Тюн-тюнюмде –
Балкъарым!
Бызынгымса,

Туз-дамлымса,
Чынг антымса,
Къанатымса –
Балкъарым!

Малкъарымса,
Мадарлымса,
Дып ташымса,
Къадамамса –
Балкъарым!

Беш да Тау Эл –
Беш тауумса,
Сен – къорумса,
Мен къорурма –
Балкъарым!

Тау адетли,
Нарт Деуетли,
Сен – дууамса,
Бачамамса –
Балкъарым!

Бал татыулу,
Кюн атыулу,
Эльбруслу,
Жел бурушлу –
Балкъарым!

ТАУ ЖУРТЛА ЖАШАСЫНЛА

Кёп жолгъа адам чыкъды,
Хар бирин заман жыкъды.

Бююн сен – сынжыр тогъай,
Къадарынг – алгъа быргъай.

Тамбланы кёрюр эсинг,
Толкъунну бара кесинг.

Дум-ала таула, журтунг,
Чёмючде да – жууртунг.

От жагъангда от жана,
Бёлляуну жырлай ана.

Бешикде жашчыкъ жата,
Арбазда ишлей ата.

Ныгъышда таматала,
Арлакъда – атла, тала.

Сен тангда келдинг бери,
Болмагъанча абери.

Бар нени кесинг къурай,
Жаныуар да огъурай.

Жаратханча жер-жюзюн,
Хар тѣшге ёрлей жюзюм!

ЭСКИ ЮЙ

Къарт ием бла бирге
Суйюучем эригирге,
Оюмда биригирге,
Кюлкюге берилирге,
Оюнда керилирге,
Ишлеге жегилирге –
Къарт ием бла бирге!..
Къарт ием бла бирге
Энди онг жокъ тюберге,
Кюн ахшы болсун дерге.

БЁЛЕДИ ЖАБАЛАКЪ

Бёледи жабалакъ
Жырына – чыммакъ-акъ:
Таш-чайыр жолланы,
Жап-жашил къолланы,

Чабакълы суучукъну,
Боз-кёксюл урчукъну,
Моргъулдум ёгюзню,
Хунада кюйюзню,
Акътуякъ хораны,
Къып-къызыл хоразны,
Тау-къаудан биченни,
Чалыда кишенни...
Уммону ышнырын,
Гаммешни къышхырын...
Жапмада бешикни,
Куркада эшикни;
Парийни кёзлерин,
Назмуну сёзлерин...
Бёледи жабалакъ
Жырына – чыммакъ-акъ!..

ЖАШЛА, ЖАНЫУ

Къулийланы Даниялгъа

Тёр жердеди тамата,
Тёппеси кюн къамата,
Лакъырда, оюн ата,
Уянса ол – танг ата!

Жарыкълыкъ бере, жарыу,
Хар кимге керек жаныу!
Чал болмазча жагъыныу –
Жашла, хэй, жаныу, жаныу!..

Ташчыкъла тикде жүзе,
Чалгъыны жолун юзе:
Чалгъысы сынып Гюзей,
Чалыргъа бир бек кюсей...

Жокъ бизде арыу-талыу,
Нёгерден артха къалыу!
Кёпдю жашлада къарыу,
Чархлада – алгъа барыу!

Ай айран, залим айран:
Биз – ансыз бола хайран!
Тау бичен, гелеу бичен:
Иш да – тынч, айран ичсенг!..

Тёр жердеди тамата,
Тёппеси кюн къамата,
Лакъырда, оюн ата,
Уянса ол – танг ата!

МОЦАРТ БЛА САЛЬЕРИЛЕ

I
Келдинг да ол аманнга,
Чагъыр къуйдунг стаканнга,
Моцартлыгъын билдирдинг,
Сальери, нек ичирдинг?!

II
Терк кетсин стакан столдан –
Кёп Сальери жетер солдан:
Зат келлик болса къолдан –
Атарла, Моцарт, жардан!..

III
Бек кёп – алгъа баргъанла,
Боракъгъа жер салгъанла –
Аперимлик алгъанла!
Сальериле – къалгъанла!

«СЕНИМЕ!» – СЕН ДЕСЕНГ

«Сениме!» – сен десенг,
Кюле-кюле келсенг,
Манга бир эс бёлсенг –
Жаннет бердинг – бил сен,
«Сениме!» – сен десенг.

«Сениме!» – сен десенг,
Атынг болса кёгюм,

Толса сенден кѐлюм,
Кери кетер ёлюм,
«Сениме!» – сен десенг.

«Сениме!» – сен десенг,
Чагъар кышда агъач,
Жюрек да – къарылгъач,
Жашау – манга кыуанч,
«Сениме!» – сен десенг.

«Сениме!» – сен десенг,
Хар ким жырлай жерде,
Сабий ёсе тѐрде,
Жаным, кюнлей – ёрде,
«Сениме!» – сен десенг.

«Сениме!» – сен десенг,
Кюле-кюле келсенг,
Манга бир эс бѐлсенг –
Жаннет бердинг – бил сен,
«Сениме!» – сен десенг...

КЪАЧХЫНЧЫ ЖЫЙЫН

Отда – хаппа-хазыр таба:
Бу аштапар жыйын чаба,
Ашыкъ-бушукъ, излей чабакъ,
Ары – Хары черек таба...
Ёребизге бола оба –
Минг-минг саскы ачы къаба!..

Чабып барабыз тутаргъа
Чабакъ хазырбыз жутаргъа!
Саскы тыйып бизни таргъа,
Тап, кюрешеди ашаргъа...
Борбай да тутмай къачаргъа,
Азыкъ къалгъанча жашаргъа...

Батыр Дада, чыгъа алгъа:
– Ушап къалгъанбыз биз малгъа,

Жарармы да мында кьалгъа –
Жыйын тюшюп кьанлы жалгъа?..
Мени сёзюм жашха, чалгъа –
Бирден, уруп, юйге баргъа!..

Чалгъычыла бир бек апчып,
Саскы-ургъуй кьуршоу чачып,
Барабыз биз, юйге кьачып...
Болгъаныбыз кёбюп, ачып, –
Кьачыуулгъа төре ачып!..
Минг-минг саскы кьаба ачы...
Минг-минг саскы кьаба ачы...

ЗАЙЫН

Хар кече
 келген сайын,
Кюн
Бола санга зайын,
Тау журтда ёсген
Къайын!..

КЪАДАР

Желге кьатлан,
Кёкге атлан,
Жерге кьаплан!
Къадар –
кьаплан:
Жут-жут тутар,
Утар, жутар –
Болур жер тар!

* * *

Беш да Тау Эл – кёз туурамда,
Шам Къарачай да – жанымда:
Жолда-къолда, кьар боранда –
Минг-минг хорлам да – аллымда,
Шам Къарачай жарыгьында,
Беш да Тау Эл – кёз туурамда!

БЕК ИГИ АДАМ

От тиргизилди төрде,
Яникой жангы элде:
Ол тууду, жашау этди –
Жюзжыллыкь Хырха Исхакь:
Дуния кьойду, кетди –
Бек иги адам – ол хакь!

ЧАЛГЪЫСЫЗ ЖАНМАЗ ЧЫРАКЪ

Мен болганма ачыракъ,
Биченде апчыраракъ:
Тёз, болсанг да кьартыракъ –
Чалгъысыз жанмаз чыракъ!..

ИСТАМБУЛ

О, Истамбул,
Босфор булбул,
Тепсе, бурул,
Жырла, кьубул –
Барыбызда –
Кьол аязда,
Кьышда, жазда,
Жашда, кьызда...
Бу ариулукъ,
Жан-жарыулукъ,
Жокъ арыулукъ,
Тюрк – барыулукъ!
Кьалам азмаз

Да жазалмаз:
Мен аязмаз –
Бек масма, мас...
Мен – мас сенден,
Босфор – кюнден,
Кемеледен,
Заман – желден...
О, Истамбул,
Босфор булбул,
Тепсе, бурул,
Жырла, кьубул –
Барыбызда –
Кьол аязда...

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИННИ ЮЧ САБАНЫ

(сабий адабият – лиро-эпика – драматургия)

Къайсы адабиятны да къуралыуунда, ёсююнде сабийлеге деп жазыу энчи магъананы тутады. Бек аллы бурун сабий чыгъармала ариу тилли, зауукълу, шатык болургъа керекдиле, аланы сабийле суююп, зауукъ этип окъурча, кёллеринден айттып ойнарча, бир бирлери бла даулашырча, сейир этерча. Сабий адабият деп жалан да аллай чыгъармалагъа айтыргъа боллукъду. Эстетика ёлчемлеге кёре, малкъар тилде сабий адабият къуралгъанмыды десек, жууапха бек алгъа Ёлмезланы Мурадинни китаплары келликдиле. Аны назмулары, жомакълары, тюрлю-тюрлю элберлери сабийликни дуниясын жалгъансыз суратлайдыла. Сабий тилде, сабий сезимде жазылгъан насыятла-жомакъла, элберле-билчиле, къысха назмула-суратла бюгюнлюкде сабийлени кеслерине да, аланы ёсдюрген аналагъа, юйретиучюлеге, устазлагъа да бек жарайдыла.

Сабийле хар затны да ойнай этедиле, оюнда кёредиле магъананы, сейирни да. Аны себепли сабийлени юйретирге деп, ала нени, кимни сюерге кереклерин, къалай жүрюселе тап боллугъун, берилген жумушну этген бла этмегенни арасын тюзюнлей былай-былайды деп айырыу, акъыл юйретип жазыу – аланы сезимлерине тюшмейди. Тюшмегенни къой, аллай акъыл назмула, насыяхатла аланы окъуудан кёллерин окъуна

чыгъарады. Бек башы – сейир этдириудю. Эсбер затланы сейир бояула бла бояп кёргюзтюудю.

Ёлмез улу сабийлени къуршалагъан бары табийгъат болумланы – жаныуарланы, жолланы, тереклени, сууланы, илляуланы – магъаналарын сейир этерча, сабийле аланы тасхаларын, тюрсюнлерин, къылыкъларын кеслери алларына эслерча суратлайды. Ол шарт аны сабий чыгъармачылыгъыны баш жоругъу болуп, аллындан окъуна алай келеди.

Сёз ючюн, гёбелекни юсюнден назму. Поэт, ол ариу затчыкъды, гюлге ушайды деп, хапар айтмайды, тап, гёбелек болгъанын окъуна жашырып, сурат ишлейди – кырдыкда бир ариу затны эслеп, аны гюл сунган къызчыкъны суратын. Къызчыкъ, ол затны кырдыкдан алып, «чашчыгъына тюйрерге» сюеди. Сабийге (окъуучугъа) зауукълугъу – къызчыкъ аны алыргъа узалгъанлай, гюлчюкню учуп кетгениди. Алай бла, къызчыкъны сейирсинген, терилген халында гёбелек, гюл кирик, ариу зат болгъаны ачыкъланады. Къанатлы гюлчюк – гёбелек – жазгъы кырдыкда ойнагъан къызчыкъ – кесине сейирсиндирген сурат къурайдыла.

«Кишиуум» деген назмуда киштикни бла аны иесини сыфатлары да алай къуралады. Кишиууна сакъ къарагъан къызчыкъ («Къашпакъгъа да къарадым, Чардакъгъа да къарадым»), киштигим ач болур деп, анга аш салыргъа излейди.

*Сют къуйдум къалайчыкъгъа,
Эт салдым алайчыкъгъа
Кыс-кыс-кыс.*

«Къалайчыкъгъа», «алайчыкъгъа» деп, сабийле ойнап айтханча айтадыла, «кыс-кыс-кыс» – аланы кеси тиллериди, аны себепли жылыулуду, киштик кеслериники болгъанын, нёгерлери, зауукълары да болгъанын кёргюзтеди.

Киштик бир жерде да кёрюнмейди. Игиликни билмеген, не бек суйгеннге да бойсунмагъан киштикни ёхтем сыфаты къуралады.

*Тасды, жокъду кишиуум.
Сора токъду кишиуум.
Сора токъду,
Сора токъду,
Сора токъду кишиуум!*

Къайтарыу киштик бла къызчыкъны арасында халны зауукълу оюннга бурады. Къызчыкъны анга сакълыгъы кёрюнеди. Къол жаныуаргъа сакъ болургъа керегини дерси бериледи.

Сабий адабиятда къайтарыу – сёзню, затны, сыфатны гылыуун, агъымын къурайды, анга атлаш береди. «Тайчыкъ» деген къысха назмуда сёз байтал тай тапханыны юсюнден барады. Тайчыкъны къаллай болгъаны сабийни къууанчы бла байламлы суратланады – тири, ойнаукъ. Бош тайчыкъ туююлдо, жоргъачыкъды, бир туягъы да акъчыкъды. Къысха, шатыкъ, толу айтылады. Аллай къууанч сезимни ызындан тайны не да аны анасыны юслеринден бир башха хапар кьошулса, суратны сейир макъамы бузулуп, аны аз да зауукълугъу болмай къалыр эди. Къайтарыу суратны кёрюмдюлю, толу этеди. Тайгъа къууанган жашчыкъны жүрек тебиюуне, сан ойнаууна келишпирча, зауукълу айтылады:

*Жоргъачыкъды,
Жоргъачыкъды,
Бир туякъчыгъы
Акъчыкъды.*

Сюйюнчю айтханча, ойнай, жырлап баргъан жашчыкъны сыфаты къуралады. Къайтарыу кеси аллына зауукълу да, кёп магъаналы да болуп къалады.

Жауун, къар, тюрлю-тюрлю юй жаныуарла Ёлмез улуну сабий назмуларында кёп къайтарыладыла. Алай а хар жолдан хар зат да кесини жангы жаны бла ачылады, жангы къылыкъ, тюрсюн, жагъын не да жагъынсызлыкъ кёрюнеди. Сёз ючюн, жауун хар жангы назмуда жангы сюйюнчюлюк айтады, жангыча жауады. Бирде, къызчыкъ аны жауарыгъын – чашчыгъы терк ёсер ючюн, ол къалын эшмеле эшер ючюн тилейди. Чашчыгъы терк ёссе уа, ол кюзюге къарар эди, чашчыгъын тарар эди. Сабий тилек алай къууанчлы айтылгъандан сора, къайтарыу сабий сезимликни тунгучлугъун кёрюзтеди:

*Къарар эдим,
Къарар эдим,
Чашчыгъымы
Тарар эдим.*

Сабийни кёлюн – аны тил шатыклыгъындан сора да, гылыу тенглиги, къарслыгъы кётюреди. Бир гылыуу бла айтылгъан сёзле учунуудан толудула.

Жаныуарны, болумну, ёсюмлюклени алгъанда да, аланы эсде болмагъан бир сейир жанындан ачыу, эсбер магъананы сурат бла, жаз тил бла айтыу – Ёлмез улуну хат энчилигиди. Ол ёзню неге багъышлап айтса да, эсе да назмуну нени юсюнден жазса да, ол зат сейир жанындан суратланып, сейирсиндирир-

ча, эде къалырча алай бериледи. Эчки, улакъ, киштик, гутчачыкъ да сабийле бла бирге ойнагъан, ёсген, учунган жаныбарладыла, шуёхладыла. Шуёхуну юсюнден назму окъугъанда, сабий анда кесинде болгъан къылыкъланы, илишанланы кёрюп, сейир этеди, сезимни учундурады. Эчкичик – кеси аллына сейир къылыгъы болгъан юй мал, Ёлмез улу суратлагъанда, сабийлеге бютюн да жууукъ болады. Жашчыкъ (огъесе къызчыкъмы?) эчкичикге тюбеп, «Къайданса?» – деп сорады. Аны жууаплары кёп да, сейир да болургъа боллукъдула. Ёлмез улу сайлагъан жууапла эсберликни юй жумушла бла байламлы къурайдыла. Эчки сауулады, сют береди – соргъан жашчыкъ (не уа къызчыкъ) аны биледи. Алай – ма сейир: «Бир къашыкъ сютге, – дейди эчки. – Жашыма сюрме. Келинге ийне, Къызыма тюйме, Кичиме къурмач, Кесиме къумач алгъанма», – дейди. Сёзле ариу тизилгенде, аланы гыллыулары сабийни жүрек учунууна алай келишгенде, назмуда айтылгъан, бир бирге алай ашгъан сёзле рифмаладыла деп эсге да келмейди. Сабий, ойнай, кёп затлагъа тюзюнеди. Эчки да, аны анасыча, жашау къурамына алланып болгъанын ангылайды.

Сабийни ариу, тири, адепли ёсдюрюрге, аны сезимин сезгичли этерге, тенглешидириу хунерлигин туудуругъа, жасаргъа, бегитирге багъышланган назмула къысха, шатык тил бла жазыладыла, айбат суратлагъа табиьгъатны сейир тюрсюнлери тюзедиле. Ёлмез улу сабийни эсинде къалдырыр ючюн, бирде тюзню терс жанын айтады. Болмазлыкъны болдурады. Хал билмеген, балта алып, суугъа барыр. Къанамат деген жашчыкъны билмечи «къылыгъы» алайды. Ол:

*Суу ташыр
Элек бла,
Кюл элер
Челек бла,
Къар кюрер
Сенек бла.
Алааматды Къанамат,
Къанаматды алаамат.*

Не да жаныбарланы къылыкъларын, халларын сабийни оюнуна, жукъсуна, бирде уа жагъынына окъуна «заран» болгъан затлача кёргюзтюп, «жарсытып», юйретиу дерсни алай эслетмей береди, юйретгенин «жашырып» юйретеди. Сёз ючюн, юй малланы «тиллери» къалай болгъанын билмеклик сабийге угъай эсенг, кимге да уллу магъанасы болгъан дерсди. Ёлмез улу ол дерсни сабийни жукъусун бёлген, аны себепли уа урушуп айтыргъа тюзген санауча береди:

Ат кишнейди да,
 Жюжек чюуюлдейди да,
 Ит юреди да,
 Бугъа ёкюреди да,
 Ийнек ынгырдайды да,
 Тауукъ къанкъылдайды да.
 Гура гурулдайды да,
 Хораз къычырады да,
 Киштик макъырады да.
 Бёрю улуйду да, –
 Исламчыкъны къоймайдыла
 Жукъу-жукъу этерге.

Юй жаныуарла саналадыла, аланы тиллери айтылады. Сабий а, Исламны жукъу-жукъу этерге ким къоймагъаны эсинде тура, жарсый, юй жаныбарланы къайсы къалай «сёлешгенин» эшитеди, аланы хар бирини кесини тили болгъанын биледи.

Бютюн да сейирлик – учалмазлыкъ учса, сёлешмезлик сёлешсе, тюйюшмезлик тюйюшсе болады. «Кёрпе тончукъ» алай жазууну, эсе да сабийлеге зауукълу эсбер къурауну юлгюсюдю.

Ой, тамаша,
 Тамаша,
 Кёкге учду
 Алаша!

Алашаны кёкге учханы кеси аллына сейир эсе да, андан ары болгъан ишле алашаны сейирсиндириу къудретин бютюн да учунакъ этедиле. Айхай, уча баргъанлай, налы тюшюп кетмесе аягъындан! Айхай, нал да сау аягъындан тюшсе уа, акъсакъ аягъындан тюшмей! Чабышып барсала уа – алашаны акъсакъ аягъындан тюшген нал – кюбюр! Ичинде уа – бир топчукъ! «Хау санга – кёрпе тончукъ! Ма алай, даулаш чыгъады. Ол – сабийлеге керти даулашды; сейир сейирликни кёре, сабийле чабышадыла, къууа бир бирни. Келедиле да, тонну аппагъа береди, кюбюрню уа – ыннагъа.

Алай бла кёкге учхан алаша, сабийлеге оюн да, тилбилдиргич да болуп, аланы тенгледидириу, оздуруу (гипербола), кёбе-леу (фантазия) сезимлерин ёсдюреди.

Сабий неге тюбесе да, не кёрсе да, не бла, ким бла бирге ойнаса да, ол аны барын да сейир-сейирлик кёрюрге тийишлиди – таш жырлай тургъанын эшитсе, ташмакъа эски кюйюзюн, кийизин да сатып, эки мюйюзюн да къаратып, кесине жангы шуёхла табаргъа, сабан тойлада чаришге чабаргъа баргъанын кёрсе...

Жауун «мен там-тамчыкъма» деп, ташмакъадан юйюне къоярыгъын тилейди. Гылычукъ «жиляйды». Къараса уа – кесине ушаш: «Орамда аямай чапды, жортду, чарыгъын жыртыды». Сора жилиямай не этсин! Кеси уа алай азмы жилияды.

Ёлмез улуну сабий чыгъармачылыгъында къайсы назмуну алсанг да, ол суйюнчю къадарында, жангы тюрсюнню не сезимни ачхан бир тасха къадарында жазылады. Жомакълары да – алай. Аланы атларын окъугъанынглай окъуна, суратлау тюрсюнле сабий жүрекдени къалай учундурургъа боллукъларын кёре. Ма «Багуш ханны киппе-кирли къыралында». Жомакъны кесини аты сезимлени учундурургъа тамамды. Бек алгъа «Багуш» бла «хан» – бир бирге аз да келишмеген эки ангылам биригедиле. Тюз алайда окъуна сабийни сезими соруу бла сейирге алынады. Андан ары – «къырал». Ол, бош, бир кирли къырал болуп къалмай, киппе-кирлиди. Къарс ургъан кирик, сёзю гыллыгуу алай къуралады. Энди сабийни ары барыудан тилесенг да тыяллыкъ туйюлсе. «Киппе-кирли» къыралда багуш хан не этгенин кёрюнчю ол кече да жукъларыкъ туйюлдо...

«Кесине жангы ана излеген Жубуранчыкъ»... Кесини анасындан эсе иги анала бар сунуп, ана излей айланган «тели» Жубуранчыкъны кёре, сабийле аналарына ахыр да башха кёзден къараргъа юйренедиле.

«Курча, Чапий, тёрт Эмеген, Ариу Къыз, Сылыкъ Обур, сора бичакъ кёкюрекли агъач киши...» Ол да – Ёлмез улуну жомакъларындан бири. Аллай жомакъла кеслерини суратлау сыфатлары бла юйретгенден тышында да сабийлени сезимлеринде тенгледирюу (ассоциативный) хунерликни ёсдюредиле.

Ёлмезланы Мурадинни «Кишиучукъ», «Билляча», «Ташмакъа бла жаунчукъ», «Гыллыгу-гыллыгу, гыллыгуча», «Бош, бош, бош алай» деген китаплары таулу сабийлени суйген китаплары болгъандыла. Ана тилде сабий адабиятыбызны чынтты сабий адабиятны кемине келтиргендиле.

* * *

Ёлмез улу – усталыкъ, закийлик да излеген сабий адабиятха, лиро-эпика чыгъармалагъа, драматургиягъа да кесини сабийлигин суратлагъан, Басхан табийгъатыны сейирлерине къаныкыгъан назмулары бла келгенди. Кёчгюнчюлюкде туугъан, сургюн жолланы ачы къумларын жутхан поэт, ал башлагъанда окъуна, кёзбаусузлукъ – поэзияны биринчи илишаны болгъанын ангылагъанды. Ол сезим аны алгъадан окъуна сатырлап, субайлап жазыудан къутхаргъанды.

«Эски тоннга кирип» амалсыз анасына «гыржын бер» деп сынсыгъан сабий кеси болмай, Мурадин артда «Ётмекни багъасы» деген назмуну жазалырмы эди? Бегий улу поэтни

«Акъ жугъутур» деген китабына жазгъан ал сёзюнде ол назмуну макъамгъа салып, жангыдан кеси симфония къурагъанча, алай бошдан суратламагъанды. Кертиси да, «Ётмекни багъасы» – жалан сюрюн къыйынлыгъын угъай, саулай да ачлыкъ кирген заманланы сур бетлерин кёргюзтген классика чыгъарма болгъанды.

Ётмекни багъасын сом бла ёнчелеген къылыкъ поэтни эсине сабийлигини ач, амалсыз кюнлерин тюшюреди. Ол кюнлени сынагъан – ётмекни багъасын ёксюзю анасына сорсун! Поэт: «Не эди ётмекни багъасы?» – деп, анга сора, жюрексинеди:

*Ол къара чачакълы ботанглай,
Тангларынг къаралып атханда?
Кёлюн алыр ючюн балангы,
Отха кзуру къазан асханда?...*

Ол суратны къайсы заманга салыргъа боллукъду? Не уа къайсы халкъны къыйынлыгъына? Ачлыкъны бети къайда да бирчады, аны себепли «биреу ётмек гирях бергенде, кёлю толуп, жилап къалгъанла» ётмек ыспассыз этилген жерде бююн да жунчуйдула, табынадыла.

* * *

Сабийликни суратлары къалай сур, сейир эселе, аланы назмугъа салгъан да алай сейирлик тюрсюнле излейди. Поэтни сёзю халына, сырына, жюрюшюне, макъамына ол формалы сейирсинию бююнлюкде да кетмегени аны лиро-эпика жанрлада жазылгъан чыгъармаларында да кёрюнеди. Ала сан жаны бла кёп туююл эселе да, санат жаны бла кёпню тутадыла, хар биринде поэтни ёз мухурун арсарсыз билирге боллукъду.

Адам кёрген къыйынлыкъларындан алгъан бек уллу дерс – таукелликди дейдиле. Баям, ол адамлыкъны сёнгмез белгиси болур. Къалай-алай эсе да, Ёлмез улу кёп чыгъармаларында таукелликни баш этеди, аны кючюне сейирсинеди. Жашау дингилини тохтамай барышына алгъыш эте, адамны табийгъаты алай болгъанына къууанады, базаынады.

*Жаухарчач кёк, кече тешинип,
Кирсе боз булутну туююне,
Кёл, тебиретмей жулдуз бешигин,
Уюп кзалмайды да, тюнгюлюп.*

*Жабалакъ къарланы жаудуруп.
Боранын бурса къыш ингири,
Танг, къысып кечени жаулугъун,
Атмай кзалмайды да, тюнгюлюп.*

Мурадинни ауазы дуня философиясына алай терен къараучу бирси поэтибиз Бабаланы Ибрагимни ауазы бла биригеди – бири башлагъан уллу жырны бирси андан ары бардыргъанча. Ауазны кертилиги тилни тунгучлугъу бла бегитиледи. Жашау бла ёлюм – къууанч бла бушуу алышына, тенг баргъанча, бири бирин сюре, жашауну ёлюмсюз тирменин алай бурадыла. Мал-къар поэзияны тенглешидириу усталыгъын Мурадин да кесича ёсдюреди.

Бушуу адамны жипсиз асады, жаны саулай жерге кёмеди, аны ючюн а ол жолгъа чыгъады; башлагъан ишин ахырына жетдиреди. Къыйынлыкъ бюкмеген адам, Бабаланы Ибрагимнича, Ёлмезланы Мурадинни да тангсыныуу, излеп, ышанып баргъан бийиклиги. Къыйынлыкъ –

*Арбазында къапхан къурады,
Таша уру къазады ол.
Жюрегинде къама бурады,
Узатмай шуёхунг да къол.*

Аны ючюн а адам жолгъа чыгъады.

Жашау-тиричилик фикирледен миллет сезимликге ёте, Ёлмез улу бу иште уллу инсан тынгысызлыгъын жашырмайды. Кимни да жюрегине жетерча, сагъыш этдирирча, ётлюк, къастлыкъ, туудурурча, соруула салып, алагъа арсарсыз ачыкъ жууапланы да келтиреди. Миллет тенглик излеген, излетген оумла кесаматлы, ачыкъ айтыладыла. Алай дегенде уа, Ёлмез улу тенгликни тахын салыуну, бегитиуню жолун – ёз ичибизде, сезимибизде, къылыгъыбызда кёреди. Ол жаны бла «Азат назму» – ким да окъуп, юйренип, кесини жюрегинде туугъан макъамны анга салып, жырларча, алай жазылгъанды. Ол миллет болургъа юйретеди; жан къайгъысы ючюн хорлукъгъа тёзюп турууну ётсюзлюгюн кёрдюзтеди.

Поэт Минги тау – минарам деп бош айтмайды. Миллетни бийик жеринде ёсген жаш бийикликни магъанасын биледи. Минара кёк бла жерни не да Аллах бла адамны бирикдирген ниет къала болгъанын эсге алсакъ, ол, эпитет къадарында, кёп магъаналы болургъа жетишеди. Анда айтылгъан къызыу сезимлик – сарыу бла умут бирикген тауушду – тюпде къалыуну бушуулугъун, ыспассызлыгъын чертген баян. Поэт, «Жашау намысдан учузду» деп, миллет болууну асыулугъун баш этеди. Окъуучуну алай сагъайтхан сезим «Тюзлюк энгта тузакъда» тургъаны бла байламлыды. «Сабийликден чыкъгъанбыз, ийилгенибиз тамамды», – дейди поэт. Уялыу бла уяныуну тенг салып, миллетни миллет этген аны журтуду да, бирлиги, беклиги да, ёз журтунда ёз оноун ёзю этип жашау – келлик тёлюлени алла-

рында бир жолгъа инсан борч да, адеп-къылыкъ борч да болуп къалады. Инсан сайлаунда поэтни сарыуу аллай бир къызыгъу-ду – албугъарт алтакълагъа айтханы къаргъыш кибик эшитиледи. «Малкъарны сютю урсун», – дейди, жүрексинип. Башына бёрк кийген хар уланнга ол ана сютю урсун деген антха тенгди.

Аны бла бирге, миллетни таулагъа тенг этиу – ёз халкъын чоппахарс этиуге келтирмейди. Чамланыуу чынтты уланлыкъ сезимден чыгъады.

*Жокъду Кавказда бизден
Осал. Энди къул кепдебиз,
Тёбемиз бла кёкдебиз,
Кёлюбюз а – жер бла тенг.*

Халкъын суйген аны, махтап, бирси халкъладан баш этерге кюрешип (бусагъатда аллайланы да кёребиз), миллет менсиниу-люкню жаймай, миллет биргеликни, бирликни жолун сюреди, аны кемликлерине эс буруп, жарты, жарсыулу жерлерине «от» салып, «къамичи жетдирип», жараларын туурагъа салады, аны «тизгинин жыйдырыр» жанындан сёлешеди. Ёз миллетине ол формалы сур аталыкъ, уланлыкъ бла къарагъан закийле, бирде «айыутос патриотланы» чамланыуларына да тюшедиле, халкъын эниш этеди, бирси халкъланы арасында даражасын тюшюреди дегенча, саякъ даулагъа къалып. Алай а, орус поэт Е. Евтушенко айтханлай, жарагъа бал сюртмейдиле, туз саладыла.

«Ёрге тур» деген назмуну оюму да халкъны къадарына аллай жарсыудан чыгъады. Поэт, тап, Минги тауну нек тынгылагъанын окъуна биз кеси къадарыбызны иеси болмай тургъаны-быздан кёреди.

*Минги тауну
аманатын
унутуп кзойгъанбыз да,
андан бери
сёлешмейди ол бизге.*

Миллет болууну илмусу жүрек сезимни теренлиги ишек-сизлиги бла берилгенде, ол инсанлыкъгъа жол салады; адамны жерине, халкъына улан болууну бийиклигине кётюреди.

*Некбиз, некбиз, некбиз, некбиз
Сокъур, тилсиз, ётсюз, ёксюз?*

Аллай соруу салынганда, адам анга кесини жууабын тапхынчы тынчаймаз, кёп ишине, жүрюшюне, ниетине да башха кёзден къарамай болмаз.

Ёлмез улуну инсан ёлчеминде, ёз тёлсюне, ёз адамына артыкъ да къаты болууну иги төрелери къатланадыла. Жалгъан ыспас, гынтты, махтау, къуллугъуна не байлыгъына керпеслениу, менсиниу – адамны не да аны миллетин бет жарыкълы этген шартла туююлдюле. «Энчи адамдан инсан излемлик не къадар къаты болса, миллетни бирлиги, саулугъу да анга кёре боллукъдула», – дейди поэт.

Малкъар адамыны жашауну къыйын жанын кесине, тынчын, женгилин – къоншусуна тежеген къылыгъы – Ёлмез улуну кёп назмуларыны тартыу жиплери, ниет жыялары боладыла. Сюймеклик лирикасында кибик, жашау тиричилик фикирлеринде да поэт уллу иште эрча сюелиуню, кесин аямауну асылугъун жакълайды. Ары жанында жарыкъды, ары къоншум барсын, бери жанында жол къыйынды, ёрдю, мен анда барайым...

*Бирси жаны мени болсун. Анда
Жарсыу, бушу, тырман, чурум, ишеклик да;
Бёрю улуу, кыызгъун кычырыгъы...
Анда – къара кышдан сууукъ сёзле да.*

Кесим деп, бары игиликни кесине сюйген эки бетликни, курсабайлыкъны бетлери Мурадинни тамсиллеринде, тамсил формалы назмуларында бютюн да терен ачыкъланадыла. «Юй ишлеген балталагъа мюйюш табылмай» къалгъанда, жамауатны къаллай тозурау бийлейди? Не уа инсан кертилик, борчуна къатылыкъ къуллукъ не да байлыкъ тейрисине бойсунганда? Жаз тилни къудрети, эсбер магъанасы поэтге эрттеден белгилидиле. Аллай амалла бла ол ич тынгысызлыгъын, инсан ниетлерин толу айтып жетишдирирге онг табады.

Мурадин бирде инсан мёхелликни сёкгенча, хатчорлукъну да кюлкюге алады. Кеслерин ким эсе да бир сунган, ангылаулары, адамлыкълары уа къара сомну да тутмагъан артыкъла бла алтакъла поэтни жауларыдыла. Ала «Ай бла тели» деген элбер назмуда алаамат суратланадыла. Къоз терекни бутагъында айны кёрюп, хууан сунган тели да кесин юй ишлеген балталадан баш кёрген адамды. Ай да, телиге кюлеме деп, тели да, айны ашайма деп, бетден бетге сюелишгенлери – заманны ниет тозурауу бла, инсанлыкъны ыспассыз болууу бла байламлыды. Араны айырыучу да, кертичи угъай, кюлкючю болгъаны аны себеплиди. Сора

*Жетмесе эди хыжы
Таягъы бла хожа,
Уллу, татлы айыбыз
Батып кетмейми эди...*

«Ай бла тели» чам ауаз бла жазылып, анда самаркѳау баш болгѳан эсе, «Кѳумгѳанчы бѳрю», «Жалгѳан насып» дегенча тамсилледе саякѳлыкѳ, кесимчилик, биреуге шапа болууну жийиргенчилиги суратланадыла.

Ёлмез улу неден да бек кесини миллет даражасын унутууну кечмеген поэтди. Ол турмуш кѳууумунда биреуге кѳул болууну, башын кѳтюрмеуну, бѳрк кийгенге саналып, «кѳумгѳанчы», «этекчи» болуп, кесин «базыкѳла» «базла» эслерча жюрютууну дайым жамауат сѳгюмге салады. Бѳрю, Асланга кѳумгѳанчы болургѳа жетишгинчи, «тѳупдегилени» кѳбюсюне кѳумгѳанчы болгѳанды, кеси кибиikle анга кюлселе да, ыйлыкѳмагѳанды. Энди ол Асланны кѳумгѳанчысыды. Аслан анга тѳрт аякѳлан десе, «кѳууанып» аякѳланырыкѳды. Аллайла жамауатны ириатына, ит ылыгѳына тийишлидиле.

Ёлбер тенглешдириу не да жашау тирменинде не тартылгѳанын ахырына дери айтмау – Мурадинни тамсил ниетли назмуларын бирикдирген бегимди. «Эки кѳая» деген назмуда адамны эки кѳая чакѳырады – акѳ кѳая, кѳара кѳая. Эки кѳая да анга тыпыр тежейдиле. Аланы:

*Бири – жаз да, кѳыш да кѳара,
Жаз да, кѳыш да акѳ – бири.*

Акѳ кѳала адамны мермер кѳалада жашатыргѳа айтып, чакѳырады, кѳара кѳаяны алтыны, мермер кѳаласы да жокѳду. Алай ол адамгѳа бийиклик берирге айтады. Адам бийикликни сайлайды.

Мурадинни суратлау баянында, «кѳара» – тюрсюн магѳананы угѳай, жашау магѳананы тутады. «Кѳара» бла «акѳны» символика белгилеринде тохтасакѳ, игилик бла аманлыкѳны арасын чегерикбиз – акѳ кѳая игиликни, кѳара кѳая аманлыкѳны белгиси болургѳа тийишлдиле. Анга кѳере, адамны кѳара кѳаягѳа баргѳаны соруу туудурур эди. «Кѳара» деген ана тилни тамырындан келген, иш ахлулукѳну, адежликни белгилеген сѳз – суратлау сыфат болуп, адамны иш ахлулукѳ жанына ѳтгенин кѳргюзтеди. Акѳ кѳаяны, эсе да мермер кѳалада жашауну сайламай, «алтыны, мермер кѳаласы» да болмагѳан кѳара кѳаяны сайлап, лирика жигит бийикликге кеси кѳыйыны бла жетиширге сѳеди.

Жашауну кѳайсы жанын алып суратлагѳанда да, поэтни поэт бетин ачхан, закийлигин белгилеген – аны суратлау кѳудурети болады: сѳзню кючюн, агѳымын, сыфатлау даражасын, ариулугѳун кѳргюзтген суратла. Мурадинни назмуларын окѳугѳанда, кѳзге бек алгѳа аны тилни ѳз табийгѳатына жууукѳлугѳу, аны сырын, жюрюшюн иги билгени урунады.

*Жангыз ёсген эмен терек
акъды, тирменчи къартлай.*

Жаз жауун: «Шыбырдап айтхан сёзлерим – Суймеклигимди жашаугъа» – дейди. Ол «чыка-чыка эте, чабады бюгюн да элде, къысха кёнчекчигин кийип». Жазгъы ётгюн жауунчукъну сыфаты кёз тууранга келеди, аны кырдык ийиси бурунунга урады, тап, татыуун окъуна сезгенча боласа. «Къысха кёнчекчигин кийип» деген а жауунну кырдыкда ойнагъан сабий кибик этип къояды.

Жауун, къар, жабалакъ, кырдык – поэтни бек суйген суратлау шартларыдыла. Ала дайым къайтарыладыла, жалан да суйюнчюлери, белгилери, сезим къозгъагъан чагъыулары жангыдыла.

*Къар элейди булут, къар элейди,
Ожакъ, къартча, тартады юлле.
Ол ташны, гебенни да бёлейди,
Акъ айыу териге – бюгюнлю.*

«Бюгюнлю» – заманны белгилеген сёз болуп къалмай, къар жаугъан мамыр дунияны чексизлигин, ырахатлыгъын кёргюзтген агъым да болады. Бюгюнлю тохтамай, сабыр тюшген къар – дуния жангырыууду, поэтни сезим тангсыныууду.

*Жауады жаз башы жабалакъ,
Акъ булут жабагъы артханча,
Ай тегейи жулдуз ун тартханча
Жауады жаз башы жабалакъ.
Аппам айтыучу сейир жомакъ
Сабийлик дуниямдан къайтханча,
Жауады жаз башы жабалакъ,
Акъ булут жабагъы артханча.*

«Жабалакъ» – дуния ариулугъуду, анга гъаршдан келип жабылгъан акъ гыранчады. Къар а – аны тазалыгъы! «Ындырчыдан Курму тюзге жашыртын алай энип келиучюдю сюлесин». Къар, жаулукъ къысып, талагъа чыкыгъан тиширчу!

*Аллыма бир шош келесе – къагъаргъа
Къоркъа, ариу акъ тюшлерин талланы...*

Башха суратда тал – уялып, баш ийген къызды. Азчыкъ да сериуюн къакыгъанлай, этегинден-женгинден элгениучю къызчыкылай, ийиледи, буюгъады.

*Сюйгеними ышаргъан
Жарыгъыча, тюз алай
Сюеледи жагъада
Тал –
Уяла-уяла.*

Эстетика зауукълукъгъа кёмюле, сейир этесе: поэт, сёзге кибик, ташха, терекге да жан салыргъа, жан салгъан затын олсагъатдан сени рух байлыгъынг этип къояргъа къалай жетишеди? Эсде болмагъан суратла, сыфатла, тенгleshдириуле поэтге къайдан чыгъадыла? Аллай илхамны жарыгъы къачан, къайда, къалай туады, къалай ёседи? Огъесе, кертиси да, фахму илхамы аланы кырдык ёсгенча, алаймы ёсдюреди?

*Аяз а – чёрчек жашчыкъ –
Жашырын чабып келип,
Талчыкъны жаягъындан
Унна эте да, къача,
Унна эте да къача...*

Жыр болуп да айтылгъан «Той этдик, ойнай кетип» деген назму да чынтты лирика сезимни туугъаныды. Жаз тил бла, аз айтып, кёп ангылатхан метафораны кючю бла Мурадин сюймекликни тынгысыз барыуун, къыйын, сынаулу халын кёрюзтеди. Бир бирге чюйре келген, эсде болмай, тюрленип къалгъан халла, болумла, сезимле, хар бири кеси тюрсюню, дауу бла да бетден бетге сюелгенде, окъуучуну сакълауу – жюрекде эстетика сезимликни, нёгерликни, жандауурлукъну туудурадыла. Бир бирге тартдырыуну, бир бирни излеуню сезим жибин алай къаты тартханда, ким да анга жолдаш болурча, ахыры игилик бла бошалырыгъын сюерча, эстетика болум къуралады. Олду поэтни жетишими, сени да ичингдегин айтхан къудрети. Сюймеклик бош кёзбау-текота биргелик болмагъаны туура кёрюнеди. Ол бар эсе, не тюрлю сур сынауну да хорлайды. Сюймекликни ол ангылашыныусуз кертителиги туююлмюдю зауукълукъ берген – сюйгенлеге да, аланы юслеринден назмуну окъугъанлагъа да.

*Ах, сени сюйсюн къанлым! –
Деп, жюрексинип кгалдынг.*

Башха назмуда насышны къысхалыгъы суратланады. Умут бла кертилик, жюрекини ачыгъаны бла къууаннганы жанаша болуп, нёгерликге чакъырадыла:

*Жайда ингир алада
Сууукъ кёрюне кёолунг,
Кенг дуниямы алайлай
Кёрден тар этип кёойдунг.*

Сюймеклик келгенде, жаш (баям, къарт да – сюймеклик жыл санны сурап келмейди!), – башына кюн таягъы ургъанлай, бара тургъан жолунда дыркъ деп тохтап, дуниягъа жангыдан кёз ачханча болады. Бары тюрленип къалгъанча, алгъындан эсе, ариу, зауукълу кёрюнеди. Ол, къызыны «къууанч берген ышарыуундан толуп», игилик сюйюнчюсюн айтыргъа учунганча, алай.

Не тюрлю кезиуде да къыз дайым бийикде болады... Поэт анга Тейри жарыгъына къарагъанча къарайды. Къыз да, поэтни жүрегин чакъдырып, жарытып, анга илхам къанатларын салады.

*Сен бара эдинг журча, алай,
Аязда къалтырай жыйрыгъынг.*

Бютюн да:

*Бетине саркъгъан чач жаууну
Ах, кимни кёолларын сыйларла.*

Сюймеклик Мурадинни къарамында не уа сынауундамы, дайым жомакъды, сезимни чексиз учундургъан белгиди. Табийгъатны жан кирген не уа жан салгъан ажайыплыгъыды:

*Ма эмен. Жауундан букъгъанынг
Эсимдеди аны тюбюне.
Ол мылы бетинге бутакъла
Ичинден кюн таякъ тийгени.*

Чапырагъы орамгъа тёгюле тургъан эмен, тейри мухуру кибик, жүрекде терен ыз къояды. Биринчи сюймекликни татлылыгъы, кёк жашнагъанлай, къалады эсде. Сюйген къызынгы терезеси да. «Сен ары къарап, чач тарагъан заманынг – кёзюмю тёрюнде». Аны себепли лирика жигит не тюрлю кезиуде да жүрегин чыракъ этип барыргъа кюч табады, таукел баргъан а – жулдуз алып энеди таудан.

Сураглау амаллагъа келгенде, тезис – антитезис – бир бирге чюйре-къаршы келген тюрсюнле, къарамла, болумла сайланадыла: къарангы – жарыкъ, сюйген – сюймеген, жашау бла ёллом, акъ бла къара. «Мени жесир этген – кесинг, Кесинг –

мени патчах этген да». Сюеме дегенде, адамны жаны кёкге учунады – жулдуз сюрюуле аныкыла кибик; суймейме дегенде – кьум тюзде суусуз кьюуча боласа. Жол кесиледи, кёпюрню ырхы элтеди. Умутунга тюшеди жар.

«Ат чанагъа тагъылып барады жол», «Тал къабукъдан жүгенчиги», «Шауданчыкъны бир къаты урады жүрекчиги», «Къадар ... зыккыл къуртха кибик», «Жулдузла жуунган кечеде, бир женгилди айны жарыгъы», «Тал, чыганлы кызычыкълай, аязда тепсей турады», «Къайынла... билгич чыганлы кызычыкъла айланганча, насып юлеше», «Жауады бюгюн, жигит иер къашда аякъ бюкгенча» дегенча, суратлау кесекле, тизгинле поэтика оюмну эсде кълдырадыла, эстетика зауукълукъ береди. Къысха айтып, кёп ангылатыуну жалчытадыла.

«Алты кюй» деген назмуда алты ажымлы къадар суратланады. Алтышар тизгинден, алты тюрлю ёлюмге сын салгъан кибик, къысха баянла. Аллай эпитафияланы ажымлы ёлгенлени сын ташларына арсарсыз жазаргъа боллукъду.

* * *

Озгъан ёмюрню 90-чы жылларында XXI ёмюрню башында Ёлмез улу халкъны къадары бла байламлы бир къауум эпика чыгъарма жазгъанды. Бек алгъа аны «Малкъар поэмасы» деген лиро-эпика поэмасын айтыргъа тийишлиди. Поэманы ал басмаланыуунда аты «Къара сабан» эди. Артда поэт халкъны эм кыйынлы жолун – сюргюн жылларын – суратлагъан чыгъармасын кёп жаны бла кенгертип, анга кырал хукмуну кюйсюз докментлерин, бир бир белгили айбутос адамланы харамлыкъларын кёргюзтген къагъытланы да кшошуп, кюйсюз ишни тагыларын ачыкълагъанды. Аз халкъны деменгили тёзюм кючюн, миллет къудретин кёргюзтген сыфатла къурагъанды.

Мурадин халкъ чыгъармачылыкъдан келген батырлыкъ жырланы, сюжетлени хайырланып, кесини халкъ эпосун да къурайды. Ол жаны бла аны «Батрас» дастаны белгилиди. Ол деменгили нарт таурухда Мурадин халкъны кылыгъын, батырлыкъ ишлерин, кеси кесин сакълай билген къудретин суратлагъанды. Батрас – халкъны адамлыкъ, батырлыкъ даражасын, оюм этиу, жоралау табийгъатын жыйышдыргъанды. Алай бла халкъ жигити болургъа жетишеди.

Дагъыда Ёлмез улуну «Батрас» дастанын Прибалтика миллетледе жүрюген «Лачплесис» не да бирси тюрк учунлада – Якутлада – айтылгъан «Сергюн Боотур» кибик, адабият эпосла бла тенгледирге боллукъду. Ол да Малкъарны да аны эски жырларыны мурдорунда жазылгъан жигитлик эпосу болсун деген инсан ниетликни туугъаныды. Экинчи жанындан, быллай

эпосну къурай, поэтни кесини суратлау усталыгы ёсенди, ол эпика жанрны кыйын илмусун алганды.

«Жугъутур ызла», «Жашырын тала», «Акъ жугъутур» – Мурадинни назму китаплары – бир бири ызындан малкъар лириканы сезим теренлигин къурагъан, анга бахсанчы поэтни энчи къарамын къошхан китапла болгандыла. «Таурух» жашау тиричиликни тёлюден тёлуге ёте келген акъылманлыгы эсе, «Эрирей» таулу сабанчыны монглукъга талпыгъан, дайым иш ахлулукъну юлгюсю бола келген халын, мангылай ачыктылыгын кёргюзте эсе, «Жюзген ташла» жашау агъымыны тохтаусузлукъун кёргюзтюп, басхан табийгъатыны сураты болганды.

* * *

Жазычуну сахнагъа деп жазылгъан, сахнада ойналгъан да этген «Гошаях бийче», «Тахир бла Зухра» деген драмалары да аны чыгъармачылыгында эпика агъымны баргъанды. «Батрасча», «Гошаях бийче», «Тахир бла Зухра» да битеу да тюрк дунияда жюрюген сюжетлеге жазылгъандыла. Алай ала поэтни кесини чыгъармачылыкъ ишлеридиле, жангы суратлау жетишимлеридиле. Былай айтханда, Ёлмез улу эски сюжетлени бююнню суратлау ёлчемле, тюрсюнле бла байыкдыргъанды. Бегирек да «Гошаях бийчесинде» халкъны тауушлукъ жырын жангыртып, анда айтылгъан ёлюмсюз жырланы, суймекликни, ариулукъну, тиширыуну къачыны бийиклигин кёргюзтюп, ким да суйюп къарарча, сахна санатха келтиргенди, ол да чынты таулу жашауну белгилери болурча, алай жазганды. Ала, дагъыда Мурадинни бир къауум башха чыгъармалары француз тилге кёчюрюлюп, энчи китап болуп, озгъан жылны ахырында Парижде чыкыгъандыла. Ол Ёлмез улуну энчи жетишими эсе да, биз аны саулай сёз, ниет байлыгыбызны жетишимине сарнагъа тийишлибиз.

ТЁППЕЛАНЫ Алим,
КЪМР-ни халкъ жазычу

Ёлмезланы Мурадинни юсюнден айтылган сёзле

* * *

Молодой поэт Мурадин Ольмезов, несомненно, является одним из самых талантливых в молодой поросли балкарских литераторов. Нет сомнения в том, что он вырастет в одного из лучших наших поэтов. Думать так дает нам право молодая сила его дарования.

Нальчик, 28.05.1972

Къайсын КУЛИЕВ,
поэт, лауреат Ленинской премии

* * *

Это не так уж часто случается. Но когда я познакомился с некоторыми подстрочниками М. Ольмезова, у меня возникло желание – немедленно перевести эти стихи, что я и сделал.

У М. Ольмезова есть все, что необходимо поэту – знание жизни, острое зрение, мысль, чувство. В стихах его есть и национальный колорит и широта взгляда на мир, лежащий за границами малой родины. Я очень рад, что познакомился с интересным поэтом, работающим серьезно и добротнo.

Москва, 20.10.1985

Н. СТАРШИНОВ,
*поэт, лауреат Государственной премии РСФСР
им. М. Горького*

* * *

Восточная мудрость гласит, что перевод – это изнанка ковра. Во всяком случае, по «изнанке» стихов Ольмезова можно судить, что сам ковер – ручной работы, и соткан при этом щедрой и искусной рукой.

Москва, 11.12.1985

Игорь ВОЛГИН,
*поэт, лауреат премии Правительства РФ, премии «Поэт года»
в основной номинации, и многих престижных премий страны, доктор
филологических наук, профессор МГУ и Литературного института
им. М. Горького*

* * *

Поэзияны тенгизине кёпле киредиле. Алай, Кязим айтханлай, жалан да жюреклерин къайыкъ этип киргенле ётерикдиле ол тенгизден. Мени акъылыма кёре, Мурадин бизни аллай поэтлерибизден бириди – эртте закийлик берилген азмыч назмучуларыбыздан бири...

Нальчик, 1990

БАБАЛАНЫ Ибрахим,
поэт, КъМАСССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты

* * *

Мурадиннге дери Малкъар поэзиягъа алай базыныулу, таукел, «кёкню жашнатып» Баба улу келген эди. Баба улугъа дери алай жалан да Къайсынны кесини юсюнден айтыргъа боллукъду. Андан ары уа – тюзюнлей Шыкъыгъа чыгып кетесе.

Нальчик, 1999

БЕГИЙЛАНЫ Абдуллах,
*поэт, Татарстан Республиканы маданиятыны
сыйлы къуллукъчусу*

* * *

Поэзии Мурадина Ольмезова в большей степени присуще «умение удивлять». Он удивляет, прежде всего, свободой – как мировидения, так и формой выражения. Такая свобода не имеет ничего общего с разнужданностью и вседозволенностью, но зиждется на незамысловатом показе самых простых вещей с детской пристальностью.

«Дар поэта состоит в том, чтобы превращать обыденность в праздник» – таково творческое кредо Мурадина Ольмезова.

Нальчик, 2014

Г. ЯРОПОЛЬСКИЙ,
поэт, кёчюрмечи

* * *

Къарачай-малкъар поэзия ёмюрлени теренинден айный, байыгъа, бирде уа кёп затын да тас эте, алай келеди. Закий назмучулары атлары, аланы чыгъармаларында багъасына бир зат да жетмезча байлыкъ болгъанын ангылап, халкъ эсинде алай сакълагъандыла. Ол байлыкъны бусагъатда айнытханладан бири Ёлмезланы Мурадинди, керти фахмуну, уллу усталыкъны да иеси.

Нальчик, 2009

БИТТИРЛАНЫ Тамара,
филология илмуланы доктору

*Олтургъанла: Мурадин, Хапаланы Исса, Мусса, Мухадин, Хыйса.
Сюелгенле: Захрат, Мурадинни анасы Нафийсат, Курданланы Гану.
Къазахстан. 1953 ж.*

Мурадинни ыннасыны анасы Нана, Мурадинни атасы Мусса

Бабаланы Ибрагим бла Ёлмезланы Мурадин

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин**МИНГИ ТАУ**

Кёк чууакъды, жел урады,
ол кётюрмейди букъу.
Минги тау къалкъып турады,
хорлагъанды да жукъу.

Уяныр, кече таяр да.
Ол бурма булутланы
кёк гелеуюне жаяр да,
жарытыр тау журтланы.

Жылтырай чыран да, къар да,
Ол жарыкъ къошар тангнга
Сора башымы сылар да,
нарт таурух айтыр манга.

* * *

Юркюп-юркюп кетдиле
акъ жалкъалы боранла,
кишиучукъла этдиле
къаракъайынла, талла.

Кёзлеринги къаматады
кёк – чууакъды, бир бийик.
Кюннге тынгылап жатады
жылыннган ташда кийик.

Къарылгъач да чырылдайды,
ишлегенди да уя.
Кёкде булутчукъ отлайды,
кюнден толуду дунья.

САКЪЛАУ

Урушдан къайталмады,
Жигит туугъан улан.
Къан ала ол талмады,
Кёз жумады окъдан.

Арсарсыз отха кирди,
жауну къууа кери.
Тохтаусуз урду, сюрдю
уясына дери.

Къан ала жаудан, ол дерт
Жетдиргенлей баргъан
Таула къушу: – Ой, анам! – деп
Бирде ауду къаргъа...

Ханс басхан жангыз къабыр –
барады ол чёге.
Нёгери, кече сабыр
шыбырдагъан жёге.

Узакъды энтта да тангнга.
Жарыйды ай, толуп,
жарыйды бийикде анга
алтын майдал болуп.

Эсгерирча жокъ сыны,
солдат атсыз къалды...
Бюгюн да анасыны
эки кёзю – жолда.

КУРМУ КЪАЯ

Бийик Курму къая: аны
этеги – жаз, башы – кыш.
юркютеди улакъланы,
гюренлеп уча да къуш.

Къая тикде – жангыз кийик,
жумарукъ ариу жырлай.
Кюн таякъчыкъ, суугъа тийип,
Ууалады, зынгырдай.

Кюн жетмеген чегетде
сууукъ жылтырайды чыкъ.
Тургъанма мен бюгюн эртте –
бузоу къоругъан жашчыкъ.

Кёкде бурма булутчукъ
кетип барады, учуп.
Уятханды бюгюн эртте
мени ма бу назмчукъ.

* * *

Ёле эди кюз акъырын,
алтын къанатларын жайып,
эрттен сайын тауну, къырны
къоя эди къырау къагъып.

Зурнукла да жыйын-жыйын
оа эдиле къыблагъа,
булутла да къалын-къалын
къона эдиле къырлагъа.

Къыш ашыгъып келе эди,
жегип чыммакъ атларын.
Кюз акъырын ёле эди,
жайып алтын къанатларын.

ТУРУКЪ ТЕРЕК

Бийикдеме, къол жетмезча,
къарт келип, отун этмезча.
Кюнлерим былай ётмезча,
таш окъу келип тиймезми?

Чыпчыкъчыкъ, арып къоннганды,
къалкъыгъанды булутчукъ да.
Кюз сайын бетим онгнганды,
жибите жауун да, чыкъ да.

Энди мен турукъ болгъанма,
къаягъа аума атмазча;
аязда шыбырдамазча,
энди мен къуруп къалгъанма.

Кюз арты къалкъыуумда уа
сабийлигиме кёргенме.
Къыш юшюр къоркъууумда уа
акъ къардан мен тон кийгенме.

Энди мен турукъ болгъанма,
кёк жазны, кюзню кёрмезча;
сур боранладан безмезча,
энди мен къуруп къалгъанма.

Бийикдеме, къол жетмезча,
къарт келип, отун этмезча.
Ёмюрюм былай ётмезча,
жел, тюртюп, таудан атмазмы?

САБИЙЛИГИМИ ЖЫРЫ

Жылы жауун, бухчакъдан
къуйгъан кибики, ингирде
сакъ жауа эди, чакъгъан
баллилени жибите.

Мен а – гитче сабийчик,
жауунну жаугъанына
къарай эдим. Тар юйчюк
алай бек акъгъанына

анабыз, шургу эте,
юй туюбуне эскирген
адырла сала эди:
себеп болур дегенден.

Андан бери ненча жай
жангыртханды жерими.
Жылы жауун, энтта жау,
жыры сабийлигими.

ЁТМЕКНИ БАГЪАСЫ

I
Бармыды ётмекни багъасы?
«Апасымы, – дединг, – апасы?!
Айтчы бир, ёксюзле анасы,
не эди ётмекни багъасы, –

душман огъу жигит эринги
ахшы умутларын юзгенде?
Журтунга – Беш да Тау Элинге –
термиле жашаргъа тюшгенде?

Бушуу этегинге туюрелип,
балаларынг ачлай жатханда?
Къямарынгы, алтын туюменги
ётмек багъасына сатханда?

Аллахдан болушлукъ тилегинг
себеп болмай, ауруу тапханда?
Адыргы арпангы тирменде,
уууч берип, алай тартханда?

Тангларынг ол къара ботангы
тюрсюнюча мудах атханда?
Кёлюн ала юч да балангы,
отха къуру къазан асханда?..

Бармыды ётмекни багъасы?

II

Бармыды ётмекни багъасы?
 «Апасымы, жангыз апасы?!»
 Да бир сорчу чалбаш къоншумдан:
 «Неди, – деп, – ётмекни багъасы?»

Аны кёз аллында ётерле
 журтуну оюлгъан эллери,
 гыржынны шо уппа этерге
 окъуна термилген кюнлери.

Эсгерир бирде окъ жыкыгъанын,
 эс жыйгъанын душман тузакъда.
 Къалауур итлеге бакыгъанын,
 жекирле кырыла тургъанда.

Эсгерир, кёз жашын жашыра,
 ол кюйсюз ишлерин къанлыны.
 О, тили тутулгъан жашчыкыны
 «Гыржын!» – деп кычыргъан кьоллары!

Эсгерир къачханын да бирде,
 эсгерир сибирлик болгъанын да.
 биреу ётмек гирях бергенде,
 кёлю толуп, жияп къалгъанын да.

Бармыды ётмекни багъасы?

* * *

Нексе, жюрегим, мудах,
 сёз салгъан жаранг кюйгенча?
 Умутунг къара кийгенча,
 нексе, жюрегим, мудах?

Нексе, жюрегим, мудах,
 къум тюзде жансыз куююча?
 Ашхамдан, тангдан куюруча,
 нексе, жюрегим, мудах?

Нексе, жюрегим, мудах,
 къанаты сыннган зурнукча?
 Къуш да къонмагъан турукъча,
 нексе, жюрегим, мудах?

Бюгече таулада кёк
 бир жулдузгъа къарангыды,
 эл тюбю тар къабырла уа –
 бир ауур сын ташха кёп.

УНУТУРМА

Къолунгу ууа, олтурма,
бош кыйнама кечени.
Унутурма, унутурма
бюгюнден башлап сени.

Бошду ол: букъдур, букъдурма
ол уллу кезлеринги.
Умутурма, унутурма
бал киби кезлеринги.

Къолунгу ууа олтурма,
эририк тыйюлме мен.
Унутурма, унутурма
суу сурат эсенг да сен.

Бош тилеме, бош кутурма,
бош кыйнама кечени.
Унутурма, унутурма
тамбладан башлап сени.

* * *

Жауун жауады бюгюн да; аны
сюеме мен сабий кюнлеримден.
Манга алай кьюуанчды жаугъаны,
жауун кюн дайым тышындама мен.

Жерге жангы кьюуат бере тымы,
жауса уа, кек бутакъ-бутакъ чагъа,
бютюн разы этеди жанымы,
чорбатладан халы-халы агъа.

Жашлыгъымдан келгенча, бир иги
жауады, жел да хыныла уруп,
жаланлыгъын сатып кийгенчиги,
озады кыыз, кезюн да букъдуруп.

Санга да бир жауун кюн тубеген
эдим, мени жарыкъ суймеклигим.
Алай сейирди бу жашау деген:
кьюуанч, насып да – бош, кезбау тигим.

Ол сен ышарыгучу терезеден
кюледи бир кыызчыкъ, мени керюп.
Къуру орам бла барама мен,
барама, жагъамы да кетюрюп.

* * *

Жаз жауун суху жетип, чыгъама
 назмуму жарты кьоюп столда.
 Ашыгъыш баргъанлагъа жолда,
 биягъы жарсып, мудах багъама.

Жаз жауун а шууулдайды хаман,
 шахаргъа сыйынмай къууанчы.
 Кёк чагъады, кюкюрей ачы,
 мен а жибигинчи айланама.

Элия кёкню эки жарады,
 ачыуун къая жухха чанчып.
 Кенг чайыр орам кёчюп барады,
 машина сюрюулери жунчуп.

Кёг да, тынмай, Акъ-Суу башында
 кюкюрейди, къарыуун салып,
 мен а, айланама тышында,
 эсгериулерим бла къалып.

Экибиз алай суйген жауун
 бюгюн да жауду кечге дери.
 Жол сени алып кетди кери...
 Да этип кимге этгин дауун?

Мен да кёп кёрдюм – атым жоргъа, –
 багъалы сыфатынгы унутмай.
 Бу жауун да насыбымы тутмай,
 шууулдап жауду чайыр жолгъа?

КЕЧЕ ЖАЗЫЛГЪАН НАЗМУ

Башха къызгъа этерме мен саугъа
 Къара къашларынгы, ала кёзлеринги да,
 Азат жүрегиме кишен салгъан,
 Кюн таякълача, кирпичлеринги да.

Башха къызгъа саугъа этерме мен
 Жаягъында гитче батыучукъну да,
 Кюнден жарыкъ эринлеринг этген
 Кызыл бишген балли татыучукъну да.

Башха къызгъа саугъа этерме мен
 Сыбызгъыдан субай санларынгы да.
 Тауда учхур суулача тёгюлген
 Чачларынгы, женгил кьолларынгы да.

Башха къызгъа берип сыфатынгы,
Аны сенден да бек сюерме сора,
Анга атап айтырма атынгы:
«Айдан эннген нанымса», – дерме сора.

Жюрегинги къоярма кесинге,
Ол кёрмейди, эшитмейди архыр да.
Сабийлиги да тюшмей эсине,
Ийнар эталмай, кюй, жомакъ да, жыр да.

Ол от бла тепсеялмайды, угъай!
Кюйюп къалалмайды гебенекчикча...
Булут тенгизинде уа чайкъалады ай,
Толкъун алып баргъан юзгелечикча.

ТАЛПЫУ

Къызны да, шо туу толкъунну да
жырлылла назик санлары.
Жыра тенгизни да, къумну да,
умут талпытхан жоллары
сынау болдула эрлеге,
элте къууатсыз жерлеге.

Къаргъа къаманы да, къынны да
чанча, чыкъдыла ёрлеге.
Жыра тенгизни да, къумну да,
бирле тюшдюле кёрлеге,
бирле кёлсюзлюк этдиле:
артха айланып кетдиле.

Бирле уа къызны, толкъунну да –
алгъа талпыта жолларын –
жыра тенгизни да, къумну да,
жулдуз макъамлы жырларын
табып, махтаулу къайтдыла,
къызны да, шо туу толкъунну да
тасха жырларын айтдыла.

КЕЧИКГЕН СЮЙМЕКЛИК

Ёзбек жыр

Арабызда жылла аулагъы,
сел болмайды, жаным, кюйгеним.
Сен бир ариу туудунг таулагъа,
суйгеним, кечикген суйгеним.

Сен ариуса, жетмезча багъа.
 Атынгы жазгъанма дууагъа.
 Мен эрттеми келдим дуньягъа,
 суюгеним, кечикген суюгеним?

Дуньяда къууанч, бушуу да бар.
 Сенсиз – манга жер да, кёк да тар.
 Аллах бизге этмезми къадар,
 сен мени кечикген суюгеним?

Сен кёкден эннген къызмы эдинг,
 мен излеген жангызмы эдинг,
 къолум жетмез жулдузму эдинг,
 суюгеним, кечикген суюгеним.

Татымайды бу дунья сенсиз,
 жаным, мен сени суюдюм кемсиз,
 жокъду амалым: жаша менсиз,
 суюгеним, кечикген суюгеним.

Дуньяда къууанч, бушуу да бар,
 Сен барда жюрек асыу да бар.
 Аллах бизге этмезми къадар,
 сен мени кечикген суюгеним?

ЭКИ НАМАЗЛЫКЪ

Эгечим Зухрагъа

Къабыргъа чюйге эки тери
 намазлыкъ турады тагъылып,
 къарт атам ахыр намаз къылып,
 этгенли ахыр тилеклерин.

Атам, сен кетгенсе деп къалай
 ийнаннгын: кюз сауду, сауду жай.
 Жер жарылмай, кёгере сабан да,
 биягъы зауукъ чабады тай.

Атам, сен кетгенсе. Отуннга
 барыргъа чыкъгъан кибик алай
 энди шош къайтмазса, атынга
 ариула айта, башын сылай.

Анам, сен кетгенсе деп къалай
 ийнаннгын: кюз сауду, сауду ай.

Кёк ууалмай, тау бетде суучукъ да
биягъы барады зынгырдай.

Анам, сен кетгенсе. Сен ийнек
сауаргъа чыкъгъан кибики, алай
шош кирмезсе; от жакъмазса, не
уятмазса, башымы сылай.

Къабыргъа чюйге эки тери
намазлыкъ турады тагъылып,
къарт анам ахыр намаз къылып,
этгенли ахыр тилеклерин.

* * *

Жарыкъ эди юй да, ол къыз да
алай къууанчлы эди жазча.
Таша келиучю эди жаш а,
къызны атасы чамланмазча.

Гъашик къанатлы эди, ол да
тангдан ингирни сайлагъанды.
Толгъан айны сыр жарыгъы уа,
хыйныча, жүрек байлагъанды.

Жашау огъурлу кёрюне да,
этеди кюйсюз ишин таймай:
Къартлыкъ ызынгдан сюркеледи
дертлингча къажымай, тынчаймай.

Жашны да жетгенди, аны да
кесин танымазча бузгъанды.
Орам тюрленгенди, ол юй да,
ол жаш суюген юй да тозгъанды,

Жазла да, жайла да, кюзле да
озалла, озалла къышла да,
мутхуз бет алалла кёзле да,
онгалла айлы сагъышла да.

Жетгенди да жаз, биягъыча
жашнайды, чагъады, жырлайды,
мудах терезе кёзюнден а
бир къарт къатын, тепмей, къарайды.

Къарайды, алай а сансызды
аны къарамы да, эси да.
Суюген, суююлген да этгенме
деп билмейди энди кеси да.

Жангы эди юй да, ол къыз да
ариу эди – акъ да, субай да...
Барады ол къарт, таягъы да
аны жанында сынчыкълайды.

Алданма, жашау тѣбеннгиди, –
кѣз кѣрмейди, къалмайды ыз да.
Хар не да тюшюнгча кетеди...
Элес¹ эди ай да, ол къыз да.

АЛАН ХАЛКЪ

Минги тау Кавказ тѣрюнде –
алан халкъымы сыфаты.
Жанымча кѣрген жеримде
манга да къууанчды аты.

Ушайды агъач журуна
къызы, жашы нартды аны.
Ол сакъды Ата журтуна,
туугъан ташы – дайым жаны.

Оспар эсе, ким да болсун,
шухъча, къонакъча кѣрмем,
жарыкъ жарыгъан жулдузун
угъай, ташчыгъын да бермем.

Къаным, ниетим да – таулу,
ѣхтемме аны бла мен,
бийик, къудретли, махтаулу
Минги тау кеси ѣсдюрген.

Ата журтум, бар къурала,
хорлатмай жалгъан даулагъа.
Ийнан: аланла къырала,
алыкъа къайтыр таулагъа.

МИНГИ ТАУ. ЭРТТЕН

Ассаламу алейкум,
шат, ѣхтем да тауум!
Сен барда ѣчюлмез
ѣмюрде жашауум!
Ассаламу алейкум!

¹ Элес – серан, къумлада кѣз кѣрюнюу, мираж.

Мен Курму ичиндеча –
Маммашны кьошунда –
насыплы сюелеме
Чегет башында
сабийлик кюнюмдеча.

Мен жангыз сюелеме
чаууллу бийикде.
Тогъайбаш жугъутур
сагъайгъанды тикде,
ол гуждарды, билеме.

Кёзюнгю къаматырча,
кёк чууакъды алай.
Тенгизде акъжелкен
къайыкъчыкъчады ай,
умутлу къаратырча.

Зауалгъа¹ узаяды
къуш, гюрен айлана.
Киришде булутчукъ да,
алтынча жана,
жукъудан уянады.

Хар сууну да, танырча,
кесини тауушу.
Бир мамыр кёрюнеди
Азау ауушу,
бир жууаш – алданырча.

Къанымда, санымда да –
деулюгю журтуму.
Ышырама нартла
тиргизген отуму
тыпымда², жанымда да.

Мурсасы да, тузу да
манга балча татлы.
Чал Минги тау халкъым,
миллетим сыфатлы,
байкама³ – бурхусу да.

¹ Зауал – зенит.

² Тып – тыпыр.

³ Байкама – священный.

Сюелеме жанымча
багъалы ташымда.
Жокъду жер бу уллу
дуньяны башында
буруннгу Аланымча.

Энди окъ да, алтын да
айырмаз жеримден!
Къуранны аятынча,
эки эрнимден,
кетермезме атын да!

* * *

Мен Курму тюзню кетип барама,
къасмакъла салкъын аяз эте.
Хар жолданча, сюрдюнюк жарам а
ашланады, Къызгеннге жете.

Атамы элин, боран ётгенча,
сюрдюнюк ёртте ётгенди шау.
Журтунга къарачы, таулу, ненча
ёл тура эсе да ёнди сау.

Тар орамчыкъла, ныгъыш да жокъду,
межгитни да мурдору къалып,
от чагъып ургъан шибляча, окъ да
ташына ачыкъ жара салып.

Юй орунларын чырпы алгъанды,
чыгъана да басынып ары.
Энди Къызгенде бир зат къалгъанды,
ол да – атала къабырлары.

Кюн Азау тауларына ёнеди,
жилтинле чартлай аууш куртдан...
Жашауну бузу-тузу да неди,
ажыратмаса¹ Ата журтдан?

* * *

Минги тау, кёзбаусуз жашынгма,
керти улунгма, чал Кавказ.
Курму тюзде бир жол ташынгма,
чатда бир чыкъ тамчынгма жаз.

¹ *Ажырау* – зор бла айырылыу.

Мен тау жухда ёсген назынгма,
къушунгма, гюренлеп учхан.
Кийик ызны баргъан назмунгма,
кюнню къабакъларын ачхан.

Атам да аллынгда ёсгенди,
мени да башымы сылай
тургъанса; жашымы алай
чынтты адам этерсе энди.

Азау тала, Чегет, Къызген да,
жаным кирген ата жерим.
Жашайма бир жашынгча мен да,
чексизди дайым хатерим.

Сюймеклигим аллай уллуду,
андады эм кючлю эрлик.
Муну жазгъан да бир улунгду,
сени ючюн жанын берлик!

ТАУЛА ЖАШЫ

Къайтаргъанлай тура эсе,
Алып кете да жол,
Таула жашы, баш ур анга, –
Ата юйюнгдю ол.

Жюрегине къыса эсе,
Сылай, эки да къол,
Баш ур анга, таула жашы, –
Туугъан анангды ол.

Тартдыргъанлай тура эсе
Артха, къайда да бол,
Таула жашы, баш ур анга, –
Туугъан атангды ол.

Атанг, ананг, юйюнг, эллинг,
Жеринг, тыпыр отунг –
Была бары, таула жашы, –
Сени Ата журтунг!

Андан багъа, андан сыйлы
Бир зат да жокъ санга.
Жигит, ётгюр таула жашы,
Сакъ бол, жакъ бол анга!

КЪАЗАХ ЭПОСЛА

Къазахстан дунияны бек уллу къыралларындан бириди, деменгиллиги бла ол жер жүзюнде тогъузунчу жерни алады. Жюрегинги кенглиги бла уа, жалан да бизге угъай, битеу кёчгюнчюлюкню, сюргюнню, адам улу ёмюрде сынамагъан сыйсызлыкъны кёрген, азап сынагъан халкъланы, энчи инсанланы барына да биринчи жердеди. Кёчгюнчюлеге аталыкъ этип, ана жылыу берген къазахлыла бюгюн да, сексен жыл озгъандан сора да, эсибизден, жүрегибизден кетмейдиле. Кеслерини да жашау турмушлары алай иги болмай тургъанлай, урушну къыстау баргъан кезиуонде, ахыр къабынларын бизни бла тенг этип, юслерине тюшген таулу халкъны жашауун сакълагъанлагъа не уллу ыспас да азлыкъ этеди.

Къазах халкъны адамлыгъы, биреуню жарсыуун тюз да кесини жарсыууна санагъан келбетлиги, айтхылыкъ жигитлиги къайдан башланады, къайдан келеди? Аны ётгюрлюгюню юсюнден жангыз эки шарт келтирип къояргъа сюеме: 1812 жылда Москваны Наполеонну аскерлеринден азатлагъан кезиуу бла 1941 жылда уа биягъы Москваны немецли ууучлаучуладан къутхаргъан Панфиловчуланы. Жигитликни юсюнден быллай шартла айтмаймыдыла да?! Къайдан келеди бу жигитликни, адамлыкъны, огъурлулукъну, келбетликни да шауданы? Ол аны санатындан, халкъ чыгъармачылыгъындан, эм башы уа аны ёмюрлени теренинден келген жигитлик эпосларынданды.

«Батыр Кобланды», «Алпамыс батыр», «Камбар батыр», «Эртаргын», «Коркыт» дагъыда, анга кёре, кёп айтыула бар-

дыла. «Шора батыр» эпос а жалан да къзахлылада угъай, башкирлиледе, ногъайлылада, къаракъалпакълылада, Къырымда эм Итил боюнунда жашагъан татарылылада да барды. Ол а нени юсюнден айтады – къзахлылагъа къзах атлары кеч аталгъанды, 1936 жылда Къзах Совет Социалист Республика къуралгъанда. Ары дери къаллай бир тюрк каганат болгъанды! Эм артда уа – Алтын Орда къыпчакълыла бла. Бююнлюкде къзахлыла, къзакъла да ол къыпчакъладандыла. Мамлюкланы тиллери да къыпчакъ (куман) тил болгъанына даулашчыла алай кёп чыкъмайдыла. Орус алимледен бири былай айтхан эди, оруслула бла къыпчакълыланы терен байламлылыкъларын патыуагъа ала, мамлюклада бизни орус къаныбыз болгъанына ёхтемленеме деп. Наполеонму не да аны генералларындан бирими айтхан эди («Поскреби русского – найдешь татарина» деген айтыуну А. С.Пушкин не да Н. М. Карамзин айтханды да дейдиле) къайсы оруслуну да къарма, андан татарлы чыгъар дегенни! Къобан, терк, дон къзакъланы да юлеринде сёлешген тиллери къыпчакъ тил болгъанына уллу ишек жокъду.

Белгили орус поэт Валерий Латынин (терк къзакъладанды) былай жазады:

*Махтау ала келген русла, къыпчакъ,
Алан халкъла бизге – ата-баба,
Азатлыкъсыз жашамадыкъ бир чакъ,
Ёмюрлюкге элтген жолну таба...*

Аны барын айта келгеним, къачан эсе да уллу тюрк къырал чачылгъанда, гитче ханлыкъллагъа юлешинедила. Бир къауум эпосланы башха халкълада тюбегенлери да, эшта да, андан болур.

«Къобланды батыр» къзахлыланы эм иги, эм терен, эм белгили эпосларындан бириди. Ол назму бла жазылгъанды, мында он мингден артыкъ тизгин барды. Аны баш магъанасы – азатлыкъ ючюн, адалат ючюн, таза суймеклик ючюн кюрешди, андан сора мында «Къобланды батырны», Къзанны, Алшагирни ханларына жортуууларыны юслеринден айтылады.

«Алпамыс батыр» эпос экиге бёлунеди. Биринчи кесегинде Алпамысны келин келтирирге баргъаны бла хан къызын тилерге келгенлени барысын да хорлагъаны, экинчиси уа – Алпамысны огъурсуз, кюйсюз къалмукъ ханнга – Тайчаханнга – уруш бла баргъаны, жети жыл зинданда тургъаны, эм ахырында уа аны хорлам бла къайтханы айтылады.

«Камбар батыр» эпосну да сейир къадары барды. Бююнлюкде ол он тогъуз тюрлю айтыуу бла белгиледи. «Кисса бла Камбар» деген ат бла биринчи кере Къзанда 1888 жылда бас-

маланады. Мында да баш магъана миллет намысны, туугъан жерни сакълагъанды, эпосну бу жиби, алдан башлап, ахырына дери юзюлмей барады.

«Коркыт» не да «Китаби деде Коркуд» эпос а «Коркут ап-памы китабы» деген магъанада жалан да къзазахлылада угъай, битеу огъуз, къыпчакъ халкъладан чыкыгъан миллетледе да белгиледи. Бу чыгъарма, 2018 жылдан бери ЮНЕСКО-ну алтын хазнасына кшошулуп, адам улуну жетишимлеринден бирине саналады.

Къзазахлыла эпосха жыр деп да айтып къядыла. «Эр Таргын» деп аллай бир жыр айтылады. Мында да сёз къзазахлыланы эртте озуп кетген жашауларыны юсюнден барады. «Эр Таргын-да» да эм башы – ол игиликди, огъурлулукъду, адамлыкъды, Ата журтду. Не заманда да аланы сакъларгъа, кборууларгъа жигитлик керекди. Жигитлик эпос не да жырла деп да андан айтыла болур.

Энтта да бир затны айтыргъа тийишли кёреме. 1937 жылда бир къяуум жазычу, аланы араларында эм айтхылыкъ Магжан Жумабаев (анга бюгюнлюкде къзазах Пушкин дейдиле) бир болуп, болмагъан терсликни боюнларына алып, адабият ючюн, Къзазахстанны келир кюню ючюн деп, Мухтар Ауэзовну къутхарадыла. Къзазахстанны жети белгили жазычулары жарыкълеслери бла, ойлагъан англары бла бир жаш адам ючюн, миллет-лерини тамбласыны кюнюн ойлай, ёлюмге атланадыла.

Бизде билген а – чакъанла билген – жыйын болуп, биреу бла кюрешген, аны къяядан энишге салындыргъан.

Болмагъанча, уллу къыйынлыкъгъа тюшюп турабыз бюгюн биз: бек къыйынды бир бирин кёрюп болгъан, бир бирни къяуанчына къяуаннган экеуно тапхан, аны къой, анга тёзгенле окъяуна азыракъл табылгъанча кёрюнедиле. Ол сен тюрлендир-мезлик затла бла кюрешип, кесинги, кълалгъанланы да къыйнап тургъан артыкъл огъурлу ишлеге саналмайдыла.

Ма бу сиз бусагъатда кълугъузда тутхан китап къзазах халкъны юч эпосундан къяуралгъанды. Бир сёз бла айтханда, юч бёлумден жаратылгъанды, адамлыкъны, жигитликни, адатны ал магъанасына къяйтарып деген мурат бла. Баш башы уа – айтхылыкъл Мусукаланы Сакинат, алгъаракълда чыкыгъан къяргъызыланы «Манасларын» эм да къзазахлыланы эпосларын кёчгюнчюлюкде къыйынлыкъгъа, азапха тюшгенлени къяутхаргъан къзазахлыла бла къяргъызызлылагъа, жюрегинден ыспас этип, къяарачай-малкъяр халкъны атындан басмалайды. Инша Аллах, игилик унутулмайды.

*ДОДУЛАНЫ Аскер,
КъЧР-ни халкъ поэти*

КЪОБЛАНДЫ БАТЫР

I

Эртте-эртте заманлада
Бурунгулу Къараспанда,
Тауну этегинде анда
Къаракъыпчакъ къауумлада
Жашап болгъан эди бир бай –
Берекетли хан, Токтарбай.
Саны сансыз къыпчакълыла,
Кийиз юйле тизип анда,
Жашап тургъандыла мамыр
Сансыз жылла, ийип тамыр.
Бары да ол къыпчакълыла
Болгъандыла махтаулула,
Халал къыйын ашагъанла,
Тюзлюк тутуп жашагъанла.
Токтарбайгъа сексен толду,
Алай зат жокъ, чирчик болуп.
Ачыу этип ол къарт анга,
Текгенди кеп жилямукъла.
Бирде, ауур сагъыш алып,
Айтханды: «Кёрмедим насып,
Жашап турсам да бу жерде,
Ата болалмай сабийге,
Алай кетди ёмюр менде».
Жюрюп шыйых къабырлагъа,
Этек жырта чыгъанала,
Болуп жети файгъамбарда,
Тилек этгендиле ала,
Атла кесип къурманлыкъгъа,
Къойла кесип сыйлаулукъгъа.
Артда толгъанды умуту –
Байбийчени ауурлугъу
Къууандыргъанды ол байны –
Ол балала сакълагъанны.
Алай бла Аналыкъ бийче
Ана болгъанды сабийге –
Эгизлеге – кызгъа, жашха,
Насып жашау къурап, башлап.
Къурманлыкъла этип, ала
Атадыла ариу атла:
Жаш Къобланды болду ханда,
Къыз Къарылгъач болду анда.

Батыр Къоблан женгил ёсдю,
Алты жылда болду кючлю,
Атны тутуп, иер салды,
Минип, жылкыылагъа барды.

Анда жылкыы таматагъа
Тюбеп, хапар айтды анга.
Къарт Эстемес Къобландыны
Юйретиуню къолгъа алды:
Уугъа кийик эчкилеге
Жюрюп тургъандыла бирге;
Киргенинде уа жау элге,
Анга къажау сюелдиле.

Бирде экеу болуп, ала
Къараспанда жайлыкълада
Этекледе жатып тура,
Къобландыны къулагъына
Бир дауурла чалындыла.
Бийиклеге къарагъанда,
Тауну ары жанларында
Кётюрюле эди букъу,
Дауур бола бютюн уллу,
Алай эшитилгенлей турду.

Эстемесге сорду Къоблан:
– Келеди бу дауур къайдан? –
Къарт Эстемес айтды анга:
– Тауну ма ол жанларына
Барсанг, башха къыралына
Тюшюп къаллыкъса, Къобланды.
Коктым Аймакъ – аны ханы,
Мингле бла барды адамы.

Халкыы жашай азатлыкъда,
Берекетде, къыйматлыкъда.
Кортка деп бар кызы аны.
Киши селешмеген, базып.
Бир сюйдюмлю, ариу, субай.
Анга жашау негер сайлай,
Сынау этеди бай анда.
Бийиклиги жете айгъа,
Чыпын салгъанды къалада
Алтын ахча бла башында.
Турады ол кюнде жана.

Садакъ огъу тийген анга –
Киеу боллукъду Коктымгъа.

Аны эшитип, батыр Къоблан
Кесин болду жолгъа салгъан.
Этсе да къарт иймез умут,
Къарамады, башын буруп.
Чабып атха иер салып,
Сынау болгъан жерге барып,
Садакъ огъун атханында,
Тийгенди ол алтын шайгъа.
Хорлам алгъанды ол анда,
Халкъ къарс уруп Къобландыгъа!

Коктым Аймакъ, сёзден тайып
Болмазлыгъын билди – айып
Сакълай эди аны анда,
Алай ушамайды ханнга.
Андан сора саулай айны
Тоюн этгенди Кортканы.

Хапар чыкъгъанында Кортка –
Ариулугъу Къараспанда
Таурухлагъа кирген Кортка
Барады деп Къобландыгъа,
Аны эшитип, къыркъ аршинли
Батыр, Къызыл деген киши,
Былай айтханды:
– Киеулюк
Манга да кёргюзтсюн деулюк.
Ол хорласа мени, анда
Боллукъду аныкъы Кортка.
Ие боллукъду ариугъа,
Чыкъса менден къарыулугъа.

Юсюндеги кийимлери
Жылтырырла, келсе бери.
Миннген аты саулай къалмаз...
Хорламаса, къызны алмаз.
Ол жаш жанын сакълаялса,
Юйге саулай къайталалса,
Тамам боллукъду ол анга! –

Аякъ битеди хапаргъа,
Эр Къобланды, эшитип аны –

Ол узакъда махтанганны,
Айтханды: – Сау къоймам аны! –
Сора, къоннганды атына –
Женгилаякъ тарпанына.

Къызылерге келип, Къоблан
Тохтагъанда, арбазындан
Анга айтханды, кычырып,
Ол тийреге да эшитдирип:
– Къызыл! Келгенди Къобланды,
Къонакъ эте эсенг аны! –

Алай а болмады белги,
Юйге Къоблан кеси кирди.
Алай кирип баргъанында
Кёргенди Къобланды анда,
Жатып тура эди батыр.
Ол келгеннге былай айтды:
– Кюреш муну бла алгъа,
Кючюнг жетерми хорларгъа?! –

Ол аягъын узатханда,
Ачыу тийип Къобландыгъа,
Аркъан кёрюп алайлада –
Алты кюлач болгъан аркъан –
Аны сермеп алды Къоблан.

Илиндирип ол аркъанны
Аягъына махтанганны,
Атха къонуп, алай тартды,
Къызылерни женгил атды
Жатып тургъан тахтасындан,
Дертин ала ол ассыдан.

Ол харипни алай созду,
Къычырыгъы барын озду,
Шинжи кире санларына,
Ёпкесине, баууруна.
Ёхтем сёзлю Къызылерге
Тюшдю алай дерс берирге.
– Сыйсыз болуп ёлсюн! – деди,
Сора ташха уруп ийди.
Чыкъды тёммегинден жаны,
Тёнгереди башы аны.
Атасына, ахлусуна

Сау къалыгъыз деп ол Кортка,
Жолгъа чыкъгъандыла ала,
Къоблан артха жолла сала.

Узакъ, узун жолда келе,
Ала кёргендиле бирде
Жолну эки жанларында
Анда-мында да, жылкыла
Тургъанларын сабыр отлай,
Кёксюл къыртишледе атлай.

Ариу Кортка арбасындан
Къарай эди, атла сынай.
Алай къарай келгенинде,
Чубар байтал кёргенинде,
Ол тохтатханды арбасын
Эм чакъырып юйюр башын,
Алай айтханды Къобланнга:
– Мени бийим, ол жылкыда
Эс бур, – дегенди, – чубаргъа.
Алсанг да алышып манга,
Керек боллукъду ол санга. –
Жарыкъ кюлгенди Къобланды,
Чамгъа буруп сёзюн аны:
– Эришледе аямай жан,
Болсам сени алай алгъан,
Берирме байталгъа къалай,
Сенден эсе аны сайлай?!

– Былай бир кел да, тынгыла, –
Дегенди къыз батырына. –
Сени къараторунг, къара,
Иер салып, чыкъсанг жаугъа,
Болур сени онгдурмазгъа.
Бу байталны къарынында
Кёксюл тайчыкъ жарар санга.
Ол нёгеринг болур сени,
Тут эсингде аны, – деди. –
Айтханларым – бары керти.

Алай айтып, ариу Кортка,
Арбасындан тюшюп жолгъа,
Ол бууурул тутулгъанда,
Аны барып уппа этди,
Жюгенинден тутуп кетди.

Заман жетди да, желини
Толу болду, сютю келди.
Кючюннгенден къарыны буруп,
Кесин ары-бери уруп,
Ол къыйналды, ауур солуп.
Тулпар тайны къыйын тапхан,
Къайда анга жууукъ баргъан?
Жалан Кортка болду базгъан.

Байтал, тые туякъларын,
Ауузлугъу жаякъларын
Жара, кючюннгенде, сылай,
Ариу айта эди алай.
Тайны башы къарагъанда,
Бала орунун жыртып, Кортка
Солуу бергенди ол тайгъа.
Ол Тайбурул туугъанында,
Жерге тюшмез ючюн, тайгъа,
Сыйлы ариу тонун тешип,
Аны анга тешек этип,
Онгла этген эди Кортка
Тайгъа эм тай тапхан атха.
Тоннга чулгъап алып, тайгъа
Ачыкъ солуу алдыргъанда,
Мангылайын эте уппа,
Ыспас этди Жаратханнга.
Тайны башы – аршин тенгли,
Къанатлары ала кенгни:
«Бийимикисе сен!» – деди.

II

Ата юйню тюз къатында,
Токтарбайны арбазында,
Кийиз юйню салып анга,
Ариу айтып Корткасына,
Къоблан кетген эди таугъа,
Эстемезге, жылкыылагъа.

Ариу Кортка тарпан тайны
Ёсдюрюрге къыйын салды,
Юйретирге сюйдю аны.
Къобландыгъа сауут-саба
Хазыр эте, барса жаугъа.

Алай жашап турду анда.
Биле эди Кортка алдан
Жууукъ къоншу тайпаладан
Чабарыгъын бири ары,
Къыпчакъ журтун тонай, жаный.

Къызылбашла къыралындан
Къазан батыр болду чапхан.
Алай келди, ногъай халкъны
Таргъа тыя, кесе аллын.
Анга баш урмагъан жанны
Ол сууура эди жанын.

Ол, ууатып халкъны барын,
Сюрюп кетди жылкъыларын.
Жерни саулай бийлеп алды,
Халкъгъа ауур азап салды.
Чачылдыла ногъай халкъы,
Мюлкю, малы жаугъа къалды.

Къырлы-Къала, Сырлы-Къала –
Къазанныкъы болуп ала,
Ол жомакъдача сахарла,
Айта эди Къазан алай:
– Къарачыгъыз, Къырлы-Къала –
Бир жанында черек бара,
Бирси жаны уру бола –
Алты къатлы эм теренле,
Къабакълары – темирлиле,
Къалауурла – алтмыш батыр,
Къорууланыу бара сатыр.
Къырлы-Къала болду дагъан,
Болмаз душман анга базгъан! –
Ол Къазанны этгенинден
Ары хапар жетгенинде,
Тюзде тургъан къыятлыла –
Къыркъ минг адам къууатлыла –
Жарсыу этгендиле анга.
Анда къыятлыла ханы
Сейил улу Къараманны
Кюйюп, бушуу этди жаны.

– Туугъан эсек аталагъа
Биз эр болуп бир заманда,
Айып бизге, турсакъ къарап,

Къызылбашла, тюйюп-тонап,
Оноу этген кюнде халкъгъа,
Ногъай журтха ие бола! –
Алай айтып, ол Къараман
Чыкъды, ашыкъдыра заман.

Къыркъ минг адам санлы халкъдан
Аскер жыйып ол сагъатдан,
Къара байракъ тутуп ёрге,
Къызылбашла тургъан жерге
Жолла сала, айтханды ол:
«Къыстарма мен артха аны –
Къызылбашчы Къараманны!»

Алай айтып, тебирегенде,
Къыятлыла, батыр эрле
Чыкъгъандыла, болуп алгъа:
Бири болгъанды Къаракъоз,
Бирси болгъан эди Акъкъоз,
Къосдаулети Къаражанны –
Атасыны жигит жашы,
Къарабукан да бар анда –
Бары эрле эм батырла,
Бир айтылгъан багъатырла,
Къоркъуп, кез къакъмай турлукъла
Кече-кюндюз, биле алда
Сакълап тургъанларын жаула.

Къараманны къашларында
Къатхандыла сууукъ къарла,
Сюнгю бузла кирпичлерин
Къоюп, кеталмайын эрип.
Этгенлерин ол Къазанны
Эшитгенинде, кюйюп жаны,
Жукъу къойгъан эди аны:

– Ногъай халкъны хорлап, Къазан
Болду бизге айып салгъан!
Ёлюр эдик, жашау – татлы,
Жатар эдик, къабыр – къаты, –
Дегенди ол ол сагъатда,
Уллу къазауатха чыгъа.
Къыркъ минг башлы аскер жыйып,
Эр Къараман айтды, тыйып:
– Этегинде Къараспанны

Жашайды, – деп, – кыпчакъ халкы.
Анда Къоблан деп бар батыр,
Иги бла айтылгъан аты.

Жолда тюербиз кыошуна,
Махтау алырбыз, кыошулса.
Ол хау десе, биргебизге
Аны боллукъбуз элтирге.
Баралмаса, алгъыш этер,
Айтхан сёзю кёкге жетер.

Жылы, мени кибик, алай,
Келди, бизге ушап, сынай
Кыууанч-бушуу да жашауда.
Кыайта барыр эдик жолда
Ол орналып тургъан кыошха.
Кыалай кыарайсыз сиз анга? –
Дегенди ол аскерине,
Кыулакъ сала эшитирине.

Кенгеш кыурап, кыыятлыла
Тебиредиле Кыобландыгъа.
Кыараспанны этегинде
Тохтагъанда аскерчиле,
Кыоблан тургъан кыошха жетип,
Эр Кыобланды, сейир этип,
Эстемесни алгъа ийип,
Келсин деп ол, хапар билип,
Кеси баргъанды ызындан,
Эркин болуп жумушладан,
Тёзюп туралмайын кыарап,
Мингли аскерлени санап,
Кимледиле деп келгенле –
Ол багъатыр аскерчиле.

Эр Эстемес, билип барын,
Кёрюп анда шуёх халны,
Атын бургъанды Кыобланнга,
Хапар берир ючюн анга.
Кыоблан батыр алларына
Келгенди ол заманлада.

Ол жыйыннга салам берди:
– Кыалай арысыз сиз? – деди,
Кыарамандан хапар ала.

Батыр айтды барын анга:
– Барабыз биз, – деп, – Къазаннга –
Сени элтирме биргеме,
Къошул, суйсенг, аскериме.
Жарсыу, ачыу да – бир бизде:
Сенде, менде – тенгшиледе. –

Анда айтханды Къобланды:
– Кортка бийчем айтсын аны:
Тайбурулум хазыр эсе,
Къазауатха барлыкъ эсе,
Бийчем анга базгъын эсе. –
Эстемесни ийип ары –
Кортка бийче болгъан жары –
Хапар берди Къоблан анга,
Айтырына къулакъ сала,
Акъыл-оюн эсге ала.

Жаратмады аны Кортка –
Тенгши адам аны жолгъа
Чакъыргъанлай, чыкъса эри.
Къобландыгъа былай деди:
– Тайбурулунг туююл хазыр.
Къыркъ юч кюню этер азлыкъ.
Урушлагъа чыгъар ючюн,
Ол жыяргъа керек кючюн. –
Ол жууапны алып, артха
Баргъанды Эстемес анда.

Бийче айтханча, Къобланды
Жолгъа чыгъалмазын айтды.
Эр Къараман кюлдю анга:
– Къатын сёзге тынгылагъан,
Айт, ненг башхады къатындан?! –
Аны эшитген батыр жашны
Сакъал тубюн тери басды.
Къол тюклери кётюрюлюп,
Ол сюелди, жанып-кюйюп.

Ачыу тийип Къараманны
Ол масхара айтханлары,
Мыйысына жетди аны.
Ол, секирип къараторгъа,
Къылыч алды да къолуна,
Къамичиси тие атха,

Кесин алай атды алгъа.
Жюрегине алай жетди,
Ол кыгчырды, дауур этди,
Кёз башындан къары кетди,
Кирпиклери болуп бузла,
Эти-саны бирден кыза,
Боран кибик, женгил болду,
Ачыу алып аны толу.

III

Туякъ тауушлары атны
Эшитилгенде, Кортка аны
Таныш кыойду – Къобландыны.
Кийиз юйню эшигинден
Къарап, аны кёргенинде –
Ачыу алгъан Къобландыны,
Бети кетген эди аны:
«Болдумму терс, – деп, – аллынгда,
Мени бийим?» – деп оюмлай,
Жюгенинден тутуп аны,
Ол чыгъарды тарпан тайны.

Тайбурулну кёргенинлей,
Анга кёзю илиннгенлей,
Ачыу кыойгъанды Къобланны.
Жаны суууй келип аны,
Алай айтханды алайда:
– Ушайма мен кёлде кыазгъа.
Балалары чыгъар жазда,
Уя этедиле ала
Топуракълы жагъалада.
Науруз кетсе, келеди жай.
Телиме мен, тели алай!
Тайгъа былай бакъгъан бийчем
Ёллоук эди, кылыч тийсе. –

Чолпан жулдуз батханында,
Кызыл тангы атханында,
Билип, тыяр кибик аны –
Баш иеси Къобландыны –
Къарыу не кюч табылмазын,
Аны жолу жабылмазын,
Кортка атха иер салды.
Кереклери – алтын бары.

Хазыр этди ашын-сууун,
Атны элтди юйге жууукъ –
Эри Къоблан чатырында
Солуй, жукълап тургъанында.

Тайбурулну кёрюп, батыр,
Къобуп, кесин анга атды.
Ол чатырны къатларында
Жыйылдыла да, ахлула:
«Къоблан барады урушха!» –
Деп, бар этген да гурушха.
Бар жилигъан, сейир этген,
Къыйын эди ары ийген
Батыр эм жаш Къобландыны,
Къадар сакълармы деп аны.

Ол, кийинип, чатырындан
Чыкыгъанынлай, ол сагъатдан
Төгерегин халкъы алды.
Саламлашды да, Къобланды
Кийди да акъ кюбе алып,
Белге жютю кылыч тагып,

Ногъай бёркню терен кийип,
Тайбурулгъа чартлап минип,
Къараспандан женгил чыкъды,
Къалтырата эрттен чыкъны,
Жетерча кыятлыланы –
Алгъа озгъан атлыланы.

Ашырыргъа чыгып аны,
Арытханла бар атланы:
Токъсан жылгъа чыкыгъан ата –
Ол Токтарбай аппа, алда,
Ана – алтмыш жылы толгъан,
Аты да Аналыкъ болгъан,
Эгешчиги да бу жашны –
Ариу, сабыр Къарыргъачы,
Андан сора да бийчеси –
Ариу Кортка чыкъды кеси.

Ала, тилек эте, жилий,
Барып тургъандыла алай
Кюн жарымы, жолла элте,
Къобландыгъа алгыш эте.

Заман тюште тохтагъанда,
Эгеч айтды къарындашха:
– Сен – жангызым, балхам манга,
Тебирединг уруш жолгъа.
Акъ лячиним бийик учар,
Къанатлары баргъа ушар.

Къолда ёсген чёбюнгме мен,
Малахайда тюгюнгме мен.
Къурман болсун жаным санга!
Мудах сагъыш къойдунг манга.
Эки кёзюм санга жилай,
Турлукъма, аллынга къарай,
Минип кетип тулпар атха,
Къайтхынчыгъа, кокем¹, артха.

Мен, насыпсыз, къалсам сенсиз,
Мени Аллах къурман этсин!
Алтын тюгюсе бёркюмю,
Келсе сени кёрмез кюнюм,
Бар дуниям болур къара –
Тургъанча мен отда бара.
Сени марлап тургъан ол окъ
Тийсин манга, этерча жокъ.

Сен – биргеме ёсген тайым,
Сен – дагъаным, сен – бусагъым,
Эгиз нёгер – бирге туугъан,
Манга дайым билек болгъан,
Къамишсе сен, суудан чыкъгъан,
Тарпанса сен, алгъа баргъан.
Санга буюрулгъан ачыу
Манга келсин, сенден къачып.

Эгиз тенгим, къозумса сен,
Бирге туууп, бирге ёсген.
Эки баппушбуз экибиз,
Къыйынлыкъда биргебиз биз.
Ыстауатынг – къойдан толу,
Анга ие киминг болур?
Айтырча, кёпдю атларынг,
Кимге къояса аланы?

Токъсан жылы Токтарбайны –
Кимге къояса атангы?

¹ Коке – къарындаш.

Алтмыш жылы уа анангы,
Кимге къояса сен аны?
Тайлача, биз ойнап турдукъ,
Къайда да биз бирге болдукъ,
Кимге къояса сен мени?
Кимге къояса келинни –
Кортка атлы суйгенинги? –

Эгеч сёзю къайгъы салды,
Къобландыны сагъыш алды.
Ол, таянып сюнгюсюне,
Жилияп ийди да, кючсюне:
– Къазла, артха къайтып келип,
Эски уяларын кёрюп,
Анда къаладыла уюп,

Къууанч, насып сынай анда,
Нёгер, шуёх, тенгле барда, –
Деди Къоблан. Аны айта,
Ол, таянып сюнгюсюне,
Болалмайын кёргюзтюрге,
Жилиямугъун таша сюрте,
Жангы сёзюн айтды анда:

– Ала ташла аслам тауда,
Жилиямукъла уа – жилияуда.
Садакъ огъу тийсе келип,
Билек болур тенгинг, жетип.
Табылмай къалгъанда уа ол,
Юзюлюрге боллукъду жол...

Чачынг – кече кибик, къара,
Тёгюлгенде, къарай санга,
Айтама мен, Къарылгъачым,
Къайталмайын къалсам, ачып,
Халкъым къоймаз къыйынлыкъда:
Осуятымды ол анга.

Эгешчигим, Къарылгъачым,
Жилияма сен, сауда башым.
Жаухар – жилиямугъунг сени,
Аны тёкген кёзлеринги
Уппа этеме мен, кете,
Жангыз къарнашма мен сенде.
Жангыз уланма атама,
Къажау чыкъдым жауларыма.

Жолгъа чыгъа, тапхын къайда
Боллукъ затны билген алда?
Тиширыулай туусанг да, сен
Къайда эслисе кёпледен.
Былай бир кел, Къарылгъачым,
Уппа этсин къарындашынг
Эки жаягъынга бирден,
Боллукъду тынч артда кетген. –
Кортка, келди да къатына,
Алай айтды Къобландыгъа:
– Бюгюлмеген кюмюшсе сен,
Манга насып юлюшсе сен!
Сен – къууанчым, мени тауум,
Сен – насыбым, ышарыуум.

Биз байламлы болгъан кюнден
Алам жарыкъ болду бирден.
Алтын – аслам дунияда,
Жаннет кесисе сен манга,
Сууумса – Каусардан чыкъгъан,
Кёгет – жаннет бахчаладан.

Сен – арсланым, алай айлан,
Саулугъунга дайым къууан.
Сен – жылкыны сайлам аты:
Кеси – къара, тюгю – къаты.
Атанг-ананг къалып мында,
Чыгъа эсенг къайгъы жолгъа,
Тынгыларыкъ тюйюлсе сен
Бир кишиге. Бол сау-эсен.

Сау бар, жолунг болсун сени.
Болса да тау уллу, бийик,
Ётерсе сен, атха минип.
Тайбурулунг элтир алгъа,
Жолла, суула артда къала.
Жетип, озарса аланы –
Ол къыятлы батырланы.

Сау он эки кюнню артда
Къоярса аланы атда.
Къазан алгъан шахарладан
Бирин алырса сен алдан:
Болур сени Къырлы-Къала.

Минерсе жанында таугъа –
Ол айтхылыкъ Къашгарлыкъгъа.

Атны бошларса отларгъа,
Кесинг солурса сагъатха,
Хазыр бола къазауатха.
Сени тенгинг а – Къараман,
Къырлы-Къала таба баргъан,
Журтла алмаз, жаула – къаты,
Арыкъланы ётмез аты –
Алты боладыла ала.
Анга ачылмай къабакъла,
Хорлам хапар айтмаз санга.
Ол болушлукъ излей кетер,
Санга алай болуп жетер.

Айып этерсе сен анга –
Санга «къатын» деп айтханнга.
Кобиктини эки аты,
Тайбурулдан болуп къаты,
Къошулурла жылкъылагъа.
Келирсе сен ол акъылгъа:
Сакъланмады деп къыркъ юч кюн
Тайбурулунг, онглар ючюн
Ол экисин да атланы,
Кортка билгенди деп аны.
Къайтырса сен бери, артха,
Токъсанжыллыкъ атанг-къартха,
Ол жаланнгач болгъанында,
Табанларын къанатханда,
Чаба-жорта жумушлагъа
Къызылбашла тургъан журтда.

Къайтырса сен артха, бери,
Алтмышжыллыкъ ананг сени
Жюню тите, аркъан эше,
Эчки сютден бишлакъ эте,
Къанлы жилямукъла теге
Тургъанында, къайтырса сен,
Кёрюрюнгю кёрюп, эсен.

Къараспаннга къайтырса сен,
Кёрюрсе сен, къайтып келсенг,
Эгечинги, Бикешжанны,
Кийип ол къул ал ботаны,

Чай къайнатыш, сыйлагъанын
Къызылбашны адамларын.

Къайтырса сен, бийим мени,
Мен, ашырып узакъ сени,
Жангыз болуп къалгъанымда,
Бек кючлюсю душманынгдан,
Сени керти жауларынгдан,
Мени алама деп, алай
Тургъанында къарай, сайлай,
Сора алып атханында
Къара, сууукъ зинданына.
Бийченг алай къалгъанында,
Аны ачыу алгъанында,
Къайтырса сен, мени бийим,
Бери, артха, атха минип.

Женгилаякъ ат – тюбюнде,
Сен – махтаулу батыр кюйде.
Сынайды хар адам аны –
Жазыуунда болгъан затны.
Бараса сен къазауатха,
Сау бар! Аллах болсун санга
Негер баргъан жолларында. –

Къобландыгъа жууукъ келип,
Баласына къучакъ керип,
Айтханды Аналыкъ анга,
Жилямукъла бетин жууа:
– Сау он сегиз дунияны
Кючю болуп жаратханны
Мен баш урама аллында!
Айтама сёзюмю Анга:

Мени къалдырма жиляугъа!
Тилейме, файгъамбар Кияс,
Тилейме, файгъамбар Ильяс,
Биринг – кёкде, биринг – жерде,
Ким онг этер сизсиз бизге?
Къурман этерме мен сизге
Балам ючюн, къозу кесе.
Ата-баба руху, сизден
Тилейбиз, сиз – умут берген!
Бир ат да озалмаз аны –
Келинибиз бакъгъан тайны,

Дауут этген кюбе – къаты,
Бир окъ да тешалмаз аны.
О, Жаратхан, жашым, кългъа
Алтын саплы кылыч ала,
Чыгъады къазауат жолгъа.
Ол аманат болсун санга!

Не махтанса да, акъ лячин,
Бирде ол, тас этип кючюн,
Тюшюп къалады тузакъгъа.
Сен баламы андан сакъла!
Не махтанса да, терк тарпан
Къутулмайды жыгъылырдан
Ол къазылгъан урулагъа.
О, Жаратхан, болуш анга!

Сыйлы Ильяс, Шашты-Азиз!
Сизде билек табабыз биз –
Береме къозуму сизге,
Чыкыгъанды ол серемеширге.
Сакълагъыз сиз жыгъылырдан,
Ол алдаулу уруладан,
Къайгъы кетерча жолундан!

Къазауатдан къайтып келсе
Балам, этип сиз сау-эсен,
Эки эгиз къойну сизге
Кесерме мен экигизге!

Эки эгиз тые къурман
Боллукъдула, о, Жаратхан!
О, къллеге ие Камбар!
О, тюзлеге ие Камбар!
Санга береме баламы,
Сен жолунда сакъла аны.
Мени къозумду ол, арслан!
Анга сен бер сакълыкъ чарсда.

Сууукъ кюнде ийнакълалдым,
Туман кюнде къучакълалдым,
Бешигине да къапландым,
Жилияп эшитсем да, уяндым.
Бешик этгенме алтындан,
Быстырларын – къанауатдан.
Сакълап тургъанма кълп заман,

Тууар деп бу къозум, балам.
Бешигинден алгъанымда,
Саулай аркъам кынгыр бола,
Бармакъларым да бююле,
Алай тургъанма, тьююле.

Къаз баласыча, ызымдан
Ол айланганды, кызына.
Алсам, къолум къурушханлай,
Мен ёсдюрдюм аны алай.
Хазрет, сыйлы кешенеде
Эс бур мени тилегиме!
О, Жаратхан, къору аны,
Санга береме баламы
Аманатын, сакъла аны.
О, Мухаммат файгъамбарым,
Ал Аллахны да саламын,
Болуш, жангызды бу менде! –
Ана алай дегенинде,
Айтханды Къобланды анга:
– Жияяма, анам, тынгыла,
Къайтхынчы мен жортууулдан,
Тилек этеме Аллахдан,
Сизни сакъларча палахдан.
Атам, анам, ахлуларым,
Сау-саламат болуп барынг,
Алай тубербиз биз артда, –
Деп сёлешгенди ол атда.

Къобландыны къуршап бары,
Айырыла, адамлары
Тилек, алгъыш да этдиле,
Жияямукъла да тёкдюле.
Токтарбайны сызлы бетин
Жияягъаны ызлыкъ этип,
Эки кёзю терен кетип,
Тобукълары да къалтырай,
Атлам эталмайын, алай
Къалды жолда, узакъ къарай.

Тилек этгендиле ала,
Къайтып айта Жаратханнга,
Болуш деп сен Къобландыгъа.
Тейриледен тиледиле,
Ёлгенледен тиледиле.

Ата-ана да суюлип,
Къарадыла, кюйюп, эрип,
Тилек эте, жашларына,
Ол Бурулгъа олтургъанда.
Атха минип, учуп кетди,
Къарамандан алгъа ётдю,
Аты, кеси да къууула,
Къоблан батыр – жортуулда.
Къыятлыла жетмез чакълы,
Тулпар аты алай чапды.
Аны ызы бла къаз учуп
Келе эди, къалды жунчуп, –
Жолну барын букъу алып,
Къалгъанды ол андан тайып.

Адам чыкъмаз тау башлада
Барады ат, учуп, алгъа.
Боран кибик, хыны алай,
Киши жеталмай, чапханлай.
Бирде жортуу этип барды,
Артда къоя аууш-тарны.
Кёкге жете букъулары,
Жолну къаза туякълары,
Ол ат, алгъа атлагъанда,
Беш жюз шажна къоша жолгъа.

Ол Тайбурул, секиргенде,
Кёкню къатысына жете,
Кёкюреги кёмюк эте.
Окъла учханча душмандан,
Ташла уча туягъындан,
Барып тургъанды ол алай,
Бёркден женгил болгъанынлай
Атлы – Къоблан батыр анга.
Ауузун ачады ат кенгнге,
Туякълары жерни тые.
Жерден кёкге бара букъу,
Дуппурлагъа жая къумну,
Алай баргъанды Тайбурул,
Жинле ургъан кибик болуп.

Ётюп баргъанды къолланы,
Кесип баргъанды жолларын
Кийик къойну – ирекдени,
Куланланы – эшекдени,

Эзип баргъанды кёллени
Жагъасында кёрюннгенни:
Чиллеаякъ тюбеп къалса,
Не да лелек чыгъып къалса,
Барын эзгенди аланы –
Ма ол учалмай къалгъанны.
Къыртчыгъала бла лячинле
Тойгъандыла анда чийден.

Жанны кёрмезча къумлада,
Чыпчыкъ учмаз къургъакълада,
Адам жетмез къыйырлада,
Мутхуз кёллю батмакълада,
Жете бийик ауушлагъа,
Батыр барып турду алгъа.
Къазан алгъан Сырлы-Къала
Кёрюннгенде уа аллында,
Учуп ётдю къабакъладан,
Буюкъмайын жауларындан.
Ол, ууатды да аланы,
Азат этди ол шахарны.

Къырлы-Къала деген шахар –
Алты къатлы уру салгъан
Тёгерегин бегитирге.
Ары келгендиле бирде
Ол къыятлы аскерчиле,
Бары болуп къыркъ минг бирге.
Бурул чапханды боранлай,
Кёмюклері да – жауунлай,
Тёгерекге алай агъа,
Барып тургъанды ол алгъа.

Алты уру къалып артда,
Киргенди ол ол шахаргъа.
Къырлы-Къала орталада
Ол сюелип тохтагъанда,
Тёреледе болгъан халда,
Келгенди аллына аны
Къазан кеси, ура атны.

Къараторну мангылайы
Чыгыр болуп, алай халы,
Жалкъа, къуйрукъ эшмелери
Желде ойнай ары-бери,

Къазан ханы келди алай,
Къобландыгъа жууукъ жанлай.

Алай келди, киши малын
Зорлукъ этип сыйыргъаны
Анга къошханча даража:
«Ма мен былайма! Кёр, къара!»
Алай келди, къашларында
Къарла эрий, бузлай ала,
Кирпиклери сюнгю бола.

Хар он эки кюнден бир кюн,
Жукълай эди, сакълай кючюн,
Сау он юч кюн ётюп, алай
Тура эди бир зат ашай
Ма ол Къазан – къызылбашчы,
Миллетине болгъан башчы,
Аты чыгъып батырлагъа,
Боран болгъан душманлагъа,
Уруш излеп келген жерде.
Душман табалмайын бирде,
Бети мудах, къансыз болуп,
Боран желлей, турду улуп.

Жангыз тюйюл эди кеси –
Кеси жангыз къалай келсин?!
Жашы да бар, Къарауулу,
Биргесине, юйде уллу.
Бекни жашы да – Бегаул,
Сора бир ненча есаул,
Жумушчула, къулла анда.
Ушкоклары – къолларында,
Жанларында – лячинлери,
Алай эди келгенлери.
Ючлю атла кибик, алай,
Чаришледе хорлагъанлай, –
Бары да – бирча жигитле,
Аскерлени элтирикле,
Къобландыгъа сюелликле –
Къыркъ минг болуп, ол жау аскер,
Къазан ханы оноу этген.

Чыкъгъанды хан Къазан алгъа,
Жууукъ келе Къобландыгъа.
Хорламазын кёрюп аны,

Ауузлугъун тарта атны.
Былай айтды Къазан анга,
Кёзбау, алдау сёзле тагъа:

– Ала таудан келген батыр,
Арыкъ этгенсе атынгы.
Баям, ол кёп жолла кёрдю –
Жалкъасында тюгю онгду.
Къандан толуду кёзлеринг –
Сен жукъунгдан ёнгелединг.
Къайсы жерге бараса сен?
Кече къайда къаласа сен?
Атынг да бууурул сени,
Женгилди бек тюбюнгдеги.

Кимни жашыса? Айт манга,
Жууукъ жанла да къатыма.
Атанг, ананг кимле сени?
Къазан батыр атым мени.

Кесинг барын да оюмла –
Этсенг тёмезме оюнла.
Сен, сынагъынчы эбими,
Санга азап беририми,
Къалкъанынгы узат бери!
Бууурулунг болсун мени,
Алгъынчы сыйырып кесим.
Анга жетер эсе эсинг! –

Анда айтханды Къобланды:
– Мен атымы берсем санга –
Сенича ыспассыз жаннга,
Айып боллукъду бетиме,
Эс бур къазах адетине.
Алама дей эсенг атны,
Сен ашыкъдырма ол затны,
Манга солуу алдыр алда.
Болалмасанг, атла манга,
Тюберме тийишли санга.

Баям, итден туугъанса сен,
Не зийнадан туугъанса сен,
Не акъмакъдан туугъанса сен!
Хапар сораса атамдан,
Хапар сораса анамдан.

Неге керекди ол санга?
Аны бир айтчы сен манга.
Бийик тауда ауушса сен,
Къызылбашла къанданса сен!
Гынттынг уллуду, мен аны
Этерме жокъ, сауда жанынг.
Бери келгенсе махтана.
Тенг жокъ сунаса да санга,
Жылы къанынг болур суусап,
Жараларынг турур къыйнап.
Алай... кючюнг болса анга.
Жашау – къыйын эссиз жаннга!
Жигит, чаба туруп жаугъа,
Аны тутмаз оноулагъа!
Алай къайнайды ачыуум,
Аны болалмай къачырып:
Къарлы желлей, ура, улуй
Тургъан кибик, алай уллу.

Къызылбашла бла тюберге
Излеп тургъанма бир кюнде.
Урсам, къылыч сермеп, сени,
«Туурап къойгъанса, – деп, – мени!» –
Сен къычырлыкъса алайда.
Сюнгю чанчсам санга, анда:
«Тешдинг!» – дериксе сен манга.
Садакъ огъу тийсе барып,
«Сойдунг, – дериксе сен жарлы, –
Мен билмей тургъанлай аны!»

Тюбюндеги атынг – къула¹,
Сен ышанып чыкъдынг анга,
Жангызма мен, аскер – сени.
Сен – къарт, мен – жаш, онгла мени.

Не этала эсенг да, эт:
Жаугъа жаулукъ этген – адет. –

Сермешдиле ол батырла,
Тюз къозутханча шайтанла.
Гебохлары алай къаты,
Нартюзюкден болгъан сабы.
Ала бла чапдыла ала,
Сюнгю да чанчдыла ала
Бир бирине, чаба-жорта.

¹ Къула – сары-къызыл ат.

Бир кесекни тохтап къарап,
Бир бирлерин къайтып марап,
Къанлы сермеш барып турду,
Сюнгюлери къынгыр болду.
Тобукъланып тарпанлары,
Къызып ауур къылычлары,
Алай барды урушлары.

Къамалары да сындыла,
Сырпынлары гумух бола,
Кюбелери да седирей,
Тогъайлары да себиле,
Алай урушдула ала.
Батыр Къоблан ахырында
Этип жангы оюн анга,
Сюнгю бла Къазанны атда
Тюртгенди иерден артха.
Сора чанчанды сюнгюсюн,
Жерге атханды ёлюсюн.

Къаны бара, чыгъып жаны,
Алай кёрюп таматаны,
Бар аскери да талашып,
Дауур этип, къычырышып,
Хапар бергендиле ары,
Эшитирча шахарчылары,
Ёлюп къалгъанды деп башчы.
Къыркъ минг атлы къызылбашчы,
Къой сюрюулей, тала толуп,
Сюелдиле, армау болуп.

Къымылдаргъа къоркъуп, ала,
Къайтырча болмай шахаргъа.
Жанларча болмай къабакъгъа,
Ма алайда, дуппур башда,
Сюелдиле къызылбашла.
Артда, аман акъыл келип,
Батыр кесиди деп, кёрюп,
Тёгерекден алып аны,
Жаныдыла Къобландыны.

Мудах болду анда батыр:
«Жангызма мен, жангыз атлы.
Таянчагъым да жокъ мында,
Болса да кёп Къараспанда.

Андан манга себеп къайда?
Мен хорласам, жауум къачып,
Ким кертисин айтыр ачыкъ
Бу мен этген жигитликни,
Бу мен этген эрликлени,

Узакъ таугъа, Къараспаннга,
Жетип, эшитирча адамла?
Мен жыгъылсам а былайда,
Жютю сюнгю кирип манга,
Ким тешерикди юсюмден
Бу кубеми биреуледен?

Тайбурулну – тарпанымы,
Мени къанлы къалкъанымы
Ким элтирикди юйюме?
Ким билдирликди, кюйюне,
Къарт атама бла анама,
Ким айтырыкъды халкъыма,
Былай болду деп Къобланнга,
Тюз болгъаныча хапарла?

Мени темирди къалкъаным,
Аны кыызартырыкъ – къаным.
Жауну керюп, ачыуландым.
Келирми да къачарыгъым?!
Мени агъач саплы сюнгюм,
Агъачында болуп белгим,
Кирликди бюгюн жауума,
Сюелгенде душманыма,
Къандан керекди тояргъа!

Булгар садагъымда огъум,
Хазыр тургъан бухар огъум,
Атар кюнюм жетди сени!
Атарма, ол – антым мени!

«Чыдарма!» – дечи, садагъым,
«Сынмазма!» – дечи, садагъым,
Ант эт алай болуруна –
Сен бетими къорурунга!
Дауут этген темир кубем!
Сен: «Тешиллик туююлма!» – де,
Ант эт, къаты болурма де,
Санга къылыч тийгенинде.

Атам, анам ийнакълагъан
Саным туруп турсун акълай...» –
Алай айта тургъанында,
Къоблан билгенди аллындан,
Къыйын боллукъду деп анга,
Аны женгил тарпанына.
Тайбурулу, хонку туруп,
Таукел этгенди, бурулуп.

Батыр туугъан ол Къобланды
Анда кесин къолгъа алды,
Санын жыйып, ол сагъатда
Хазыр болду къазауатха.
Аллах берсин анга хорлам!

Махтау алсын, жауну онглап.
Алтын бёркюн энишге тартып,
Кёзлерине ауун атып,
Ол башлагъанды кюрешни,
Ол башлагъанды сермешни.
Къыркъ минг атлы къызылбашны
Хорлар, къыркъны киби ма ол –
Батырлагъа махтауду жол!
Жууукъчукъдан атханланы
Шинжи кибики окълары –
Батыр Къобландыны бетин
Тешалмайды бири, жетип.
Къашларындан агъа къарла,
Кирпикледе тохтап бузла,
Къазауатда кеси къала,
Ол батырны ачыу ала,
Алай чапды, жауну къыра –
Бёрю къыргъанча къойланы,
Алай къыргъанды жауланы.

Къызылбашла, къоркъуп андан,
Къачхандыла къазауатдан.
Кулан барсдан къачханынлай.
Эки къолу ачий-къанай,
Санын арыу-талыу къыйнай,
Ол кършоудан алай чыкъды,
Кючюн туура эте, жыкъды
Мингле бла саналгъан жауну,
Тенгле сакъларча, жокъ онгу.

Жаны – къадар къолларында
Къазауатлы жолларында.
Къандан ауур болгъан байракъ
Аны къолларында жашнап,
Къыркъ минг санлы кызылбашла
Ары-бери чабышдыла.
Ёлген – аслам, азы – саула,
Къоркъуп къачхандыла жаула.
Алай къачар онг да къайда?
Къоблан батыр, тыйып жолну,
Къыра эди онгну-солну,
Сюнгю ойнай къолларында,
Туруп къачар жолларында.
Сюнгю къандан кызыл болду.
Анга жангы аскер турду
Ол сахарда солугъандан.
Андан да къутулду Къоблан.

Барып тургъанды ол сермеш,
Барып тургъанды ол демлеш
Жети кюнню бла кечени,
Алай болду сермешгени –
Аслам жауну жойду Къоблан:
Бир кёп болду башсыз къалгъан
Тиширыудан ол сахарда,
Ёксюз да кёп болду анда.
Алай солуу алыр онгну
Киши бералмады толугу
Ол батыргъа – Къобландыгъа,
Атын бурду ол Къырлыгъа.

Лячин кибик кирди ары,
Ашыкъдыра миннген аты.
Ол къоймады бугъар онгла,
Къолгъа, таугъа къачар онгла,
Малны да иймеди тюзге,
Ол сахарда къанла тёге.
Букъу жете эди кёкге.
Ол къыркъ къабакъ ачхан сахар,
Къазан ие болгъан сахар,
Сау он сегиз кюнню турду...
Ууатылды да, жокъ болду...

МУСУК АЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди.

**ТЕАТРАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ
В ЛИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ
КАЙСЫНА КУЛИЕВА**

*О, юный Гамлет, о мой кровный брат,
Вот и сейчас, как в дни твои, бывало,
В крови ещё дымящейся блестят
Полотнища отравленных кинжалов.*

Театральная метафора стихотворения «Гамлет» ложится абсолютной калькой на жизнь поэта Кайсына Шуваевича Кулиева.

В его жизни было всё: и мор, и война, и изгнание целого народа, и кровавые раны от клинка подлого недруга. Кайсын называет себя кровным братом изгнанного из родного дома Гамлета, следуя логическому ряду ассоциаций с его собственной незаурядной судьбой, с его мучительными поисками правды:

*До сей поры унижен тот, кто прав,
Не все спокойно в датском королевстве.
И свежий снег ложится, почерневший,
Свой белый цвет в дороге потеряв.*

Его народ унижен депортацией, но его народ прав. Белый цвет снега почернел от следов его соплеменников, прошедших по ссыльным дорогам чужбины, а светлую веру в чистые помыслы вождя и отца народов накрыло черное крыло всенародной печали. И эту боль, как кровоточащую рану, носит поэт в своем сердце:

*Все было в мире: мор, война, изгнание,
Людские раны все ещё болят.
Я, может, сам бывал так часто ранен,
Чтоб не забыть тебя, мой кровный брат.*

Однако эта печаль и эта боль ещё не конец истории. Ведь «вновь клинок отравленный сверкает и жаждет крови...». «Ты пережил ту же боль, ты испытал те же унижения, что и я», – заявляет поэт. «Ты и я одной крови». И разве ты, читатель, не чувствуешь, о чём говорит тебе Кайсын Кулиев: «Я плоть от плоти, я кровь от крови своего народа...»

Фигура Гамлета давно стала символом борьбы за справедливость в мировой культуре, поэтому логика выбора героя стихо-

творения очевидна, как очевидно и то обстоятельство, что Кайсыну была близка именно эта фигура по причине его личного погружения в мир театра.

«Мне не было и 18 лет, когда я приехал в Москву и поступил в Театральный институт имени Луначарского ГИТИС», – пишет поэт в своей автобиографии «Дом и мир. Страницы автобиографии».

К актёрской профессии Кайсын никогда не стремился, он всегда хотел стать поэтом. Однако актёрскими качествами обладал в полной мере. Жанром художественного чтения, одним из наиболее сложных жанров театрального искусства, Кайсын сумел овладеть, что даётся далеко не каждому поэту. Как известно, существуют два основных чтецких стиля: авторское и актёрское чтение. Авторы читают свои стихи, опираясь на рифму, акцентируя мелодику стиха, актёры читают по смыслу, опираясь на логику, выделяя в потоке речи логические ударения. Примером мелодического, авторского чтения может служить чтение Беллы Ахмадулиной, Игоря Северянина, Андрея Белого.

Примером актёрского, логического чтения можно назвать чтецкое искусство Евгения Евтушенко, Расула Гамзатова, Давида Кугультинова и, конечно же, Кайсына Кулиева.

Мне посчастливилось наблюдать за своеобразными поэтическими турнирами между Расулом и Кайсыном, которые, как всегда, заканчивались дружеской ничьей и братскими объятиями. В чтении Кайсына смысловая составляющая всегда перевешивала мелодическую, что вовсе не случайно, принимая во внимание его театральное образование.

Между тем мелодика стихов Кайсына очевидна. Она проявляется в многочисленных стихотворениях, ставших популярными песнями: «Женщина, которую люблю», «Черный конь умирает на белом снегу», «Ах, мой Чегем» и во многих, многих других его произведениях.

Театральный компонент в творчестве поэта обусловлен и его театральным образованием, и его театральным окружением. Сам поэт утверждал: «Мое поступление в ГИТИС было удачей. По своим склонностям я мог учиться только в гуманитарном учебном заведении. А другого института с таким широким профилем, где бы изучались все области искусства и культуры, не было. Там, например, я прошел курс истории мировой музыки и живописи. Для меня это было откровением».

Благоговейное отношение к театру Кайсын сохранил на всю свою жизнь и отразил это трепетное, ни с чем не сравнимое чувство во многих своих стихотворениях, в многочисленных ассоциациях и реминисценциях, поднимая в них явления и судьбы

своих литературных героев до высоких мировых символов. Его глазами смотрит легендарный Орфей на освобождённый от фашистов Освенцим, а простого солдата он наделяет правом спасителя Эвридики:

*И мы, Орфей, не в розах райский сад,
Освенцим видели и Хиросиму,
Живыми мы, как ты, входили в ад
И не могли найти своих любимых.*

С особым трепетом прикасался Кайсын к искусству музыки. Всю свою жизнь он боготворил Баха и Бетховена, восхищался Равелем и Свиридовым, Хачатуряном и Шопеном, но, преклоняясь перед гениями, на одну высоту с ними он возносил искусство своего безвестного земляка-горца, певца родимого края:

*Учись у Баха, что в былые годы
Боль изливал в прелюд или хорал,
У горского певца, что все невзгоды
В бесхитростную песню превращал.*

Известно, что в киргизской ссылке в изголовье его кровати висел портрет Бетховена, который, по словам Кайсына, помог ему выжить в лихолетье. Достаточно много стихов поэта прославляют творчество композиторов: «Играют Шопена», «Мы слушали музыку», посвящённое Георгию Свиридову, «Возвращение», посвящённое Араму Хачатуряну, «Музыка в храме», «Болеро», «Бетховен».

*Печальна и чиста,
Как жизнь, людьми любима,
Как жизнь, ты непроста,
Как жизнь, непостижима,
Музыка!*

Однако музыка великих композиторов не заглушала в его сердце музыки гор, музыки скромного ручейка, песни пастушеской свирели, голоса женщины, склонённой над колыбелью младенца.

*Ты тихо поешь колыбельную песню опять
И стала красивой, как прежде. Глаза потеплели.
Луна колыбель освещает. Ты глаз оторвать
Не можешь от этой залитой луной колыбели.*

С не меньшим уважением относится поэт и к искусству танца, ведь танец и ритм в крови настоящего горца:

*Пол гудит в просторной сакле,
Стук подошв, свирели звон,
Все мелькает, словно сабли,
Вырванные из ножен.
Танец гор хмельной и сладкий,
Как, в какой далёкий год
Выдумал тебя не падкий
На веселье мой народ?*

В стихотворении «Бубен», написанном Кайсыном в духе своего любимого испанского поэта Гарсии Лорки, слились воедино «безудержная пляска огня» испанского фламенко с ритмом знакомого сердцу горского барабана:

*Сильнее ударьте в меня,
Не очень приучен я к ласке.
Я – жаркая песня огня,
Огонь незатейливой пляски.*

Одним из наиболее ярких стихотворений этого ряда является семичастная поэтическая сага «Половецкая луна», в которой переплелись театральные ассоциации поэта с его собственными мыслями и чувствами. И вновь рядом с классическими образами мировой истории и театральной культуры возникают личные метафоры и сравнения:

*Половецкие девушки –
Юность и стать.
Мне сегодня опять
Этой ночью не спать.
Белый ханский шатёр,
И туман пеленой,
И зелёная степь
Под кровавой луной.*

Не знаю, что именно послужило предлогом к написанию столь яркого и талантливое произведения: музыка ли Александра Бородина к опере «Князь Игорь» или более древняя основа сюжета бесславного похода русского князя, описанная в «Слове о полку Игореве». Не знаю, слушал ли поэт эту музыку в тишине своего кабинета или смотрел спектакль в оперном театре, перечитывал ли главы бессмертного памятника литера-

туры, но совершенно уверен в том, что образы древней истории отразились в его поэзии на генетическом уровне:

*И, может быть, в том танце непрерывном
Кружилась всех свободней и смелей,
Красивей всех лицом своим и станом
Прабабушка прабабушки моей.*

Но вернёмся к истокам творчества поэта. «Учась в ГИТИСе, я смотрел все лучшие спектакли московских театров, посещал концерты, выставки живописи», – пишет он в своей автобиографии.

Театральная среда столицы, безусловно, повлияла на формирование личности и поэтическое творчество Кулиева. Общие с педагогами ГИТИСа, ведущими актёрами и режиссёрами столичных театров воспитали вкус и общую культуру поэта. «В годы занятий в Москве я перевел на балкарский язык три пьесы – «Фуэнте Овехуна» Лопе де Вега, «Проделки Скапена» Мольера, «Бронепоезд» Вс. Иванова. Их с успехом ставил наш театр, хотя, мне думается, переводы мои были далеко не совершенны. Недавно я перевёл «Отелло». Это, наверное, сделано уже лучше», – пишет Кайсын в своей автобиографии.

В 1940 году после окончания учёбы в ГИТИСе его курс вернулся на родину. И уже в октябре того же года профессиональная труппа балкарского театра впервые открыла занавес спектаклем «Фуэнте Овехуна» Лопе де Вега в постановке Ильи Яковлевича Судакова в переводе на балкарский язык Кайсына Кулиева. Все другие пьесы в его переводе тоже были поставлены на сцене Балкарского драматического театра. На той же сцене с неизменным успехом шла его собственная пьеса «Есть на свете любовь».

Артистом он не стал, но в его жизни случился такой эпизод, в котором он не только проявил свои актёрские качества, но и заслужил похвалу своего фронтового командования. В Донбассе его батальон, в который его командировали как репортёра фронтовой газеты, попал в окружение. Кайсын вернулся в редакцию газеты «Сын Отечества» с большим опозданием, что грозило ему суровым наказанием. Однако наказание не последовало, так как при нем был приказ командира дивизии, в котором Кайсыну Кулиеву объявлялась благодарность за то, что в трудные дни боевой обстановки он «искусным чтением стихов воодушевлял бойцов». Эту историю рассказала нам директор музея Кайсына Кулиева в городе Чегеме Фатима Кулиева, которая ведёт большую и кропотливую работу по сохранению творчества великого поэта и мыслителя.

Знаменательно, что сегодня творчество Кайсына воплощает на своей сцене Русский драматический театр города Нальчика. Дрaму о жизни поэта написал заслуженный деятель искусств КБР, народный поэт Карачаево-Черкессии Салих Гуртуев. География творчества говорит сама за себя, утверждая, что Кайсын Кулиев – поэт международного и наднационального масштаба, вселенский гражданин, хотя сам автор постоянно указывает на своё кавказское происхождение и в названии сборника стихов, и в одноимённой драме Гуртуева «Раненый камень».

Театральный компонент в лирической поэзии Кайсына Кулиева прослеживается даже в тех стихах, которые, казалось бы, очень личные, далёкие от театральных подмостков и публичности:

*Когда умру, ты мне своей рукою
Клинок и розу положи на грудь.*

В одних стихах театральный компонент завуалирован скрытой метафорой, в других лежит на поверхности, не говоря уже о тех театральных образах, которые связаны с Кавказом легендарными авторами, как, к примеру, знаменитый Прометей из трагедии Эсхила «Прометей прикованный»:

*Прометей, прикованный к скале,
Как сама скала, велик и вечен.
До сих пор кружит орёл во мгле
И клюёт кровавым клювом печень.*

Смею утверждать, что по атмосфере стихотворения «Вишнёвый сад» догадаться о чеховском характере ассоциаций Кайсына не может только человек очень далекий от литературы. Ведь образ вишнёвого сада, над которым нависла гроза, в современном сознании уже давно слился с чеховским гибнущим и дорогим прошлым:

*Вишнёвым цветом вишня расцвела,
Но небо над садами брови хмурит.
Кто будет ей спасением от зла,
Кто сможет защитить её от бури?*

Любовь к театру Кайсын передал и своему старшему сыну Эльдару, известному прекрасными сценариями для кинофильмов, которые ещё при жизни были одобрены отцом. Средний сын Алим, проживающий сегодня в Лос-Анджелесе и работающий в знаменитом Голливуде после окончания того же

ГИТИСа, который окончил его отец, трудится над созданием фильма «Мастер и Маргарита», а младший Азамат, проживающий в Турции, пишет прекрасные холсты, будучи профессиональным художником. Интеллектуальная и артистичная семья Кулиевых является не только сияющим бриллиантом в балкарской национальной культуре, но и органично интегрирована в современную мировую культуру.

Великий поэт, каким и предстаёт перед нами Кайсын Кулиев, ещё и режиссёр своих произведений. Он строит диалог, владеет живой разговорной речью, использует театральную метафору, подсказывает исполнителю его стихов логический ход, постановочный вариант. Особенно хорошо воспринимаются слушателями его многочисленные анафоры и эпифоры, которые дают возможность разыгаться актёрскому воображению и подарить публике потрясающие впечатления. Таковы его стихи: «Снег идёт», «Ты распустила волосы свои», «Лунный свет», «Покуда стоят эти горы».

Мне лишь остается завершить свою статью словами Кайсына Шуваевича Кулиева:

*Я вдосталь важных слов сказал и праздных
По мере мудрости своей и сил,
Вы потому умней меня гораздо,
Что слушали, а я лишь говорил.*

Николай ПРОКОПЕЦ,
лауреат премии Союза писателей России,
лауреат премии Союза журналистов России,
заслуженный деятель искусств Республики Карелия,
лауреат многочисленных Российских
и Международных премий
в области театра и кино

БЕККИЛАНЫ Омар

ЖАБОЛАНЫ ЭЛНИ ЖИГЕР КЪЫЗЫ

Быллым элде Гестенти сууну боюнунда жашагъан Жаболаны Кизиканы юйюне биз кѣп кере баргъанбыз. Ол бизге бири биринден сейир хапарланы айтханды. Жарсыугъа, ол кѣп болмай дуниясын алышханды. Аллах жаннетли этсин. Кизиканы хапарларындан бирин, кеси къалай айтхан эсе да, алай къоюп, сизге билдирирге сюеме.

Жаболаны Тенгизни къызы Кизика 1926 жылда Холам-Бызынгы районда Жаболаны элде туугъанды. Бу юйюрге дагъыда эки жаш бла юч къыз болгъандыла. Кизика барысындан да кичи эди. Аталары Тенгиз эртте ѳлгенди. Юйде битеу иш жашланы боюнларына тюшгенди. Кизиканы анасы Гемуланы Апу битеу Кавказгъа аты айтылгъан Гемуланы Ако бла экиге айланып эди.

Кизика айтханнга кѳре, элде жашла, къызла, таматаладан артха къалмай, иш кѳллю болуп, хар жерде урунуп тургъандыла: бирлери – маллада, башхалары – сабанлада, къалгъанлары къурулуш иште. Тап жерледе жарагъан къошла къурап, малланы жайып, жер-жерлеге барып, бичен чалып, андан сора эл-элге болушуп айлангандыла.

Жаш тѳлю, социалист эришиуде районну Къызыл байрагъын башха элге бермейбиз деп, заманларын, къарыуларын аямай, хар иште да тынгылы кюрешгендиле. Аны себепли бичен, мирзеу эркин эди, малла да кѳп. «Бир ананы къарынында кибик, колхозда ишлеп, ашап-жашап тургъанбыз», – дейди Кизика. Ишден сора къайгъылары болмай, халкъ тынч, ырахат жашагъанды.

Алай къыстау ишлей тургъанлай, Ата журт уруш башланды. Эр кишиле урушха кетедиле. Хар зат да оюлады. Къошла, малла жокъ. Элдеде, эки-юч къарт кишиден сора, эркегырыу къалмагъанды. Жаш келинле башсыз, къарт анала жашсыз къалдыла, сабийле мудах бет алдыла. Жашлары урушха кетген анала орамдан юйге жыйылмайдыла, асыры жилигъандан кѳз жашларын тауусхандыла. Урушдан юйлеге ѳлгенлени юслеринден къагъытла да келе башлайдыла. Таулада алгъын жашау бла берекет кетгенди. Къолларына жугар алалгъанланы битеу Прохладный районнга, Терк сууну боюнуна, окопла къазаргъа ѳлтедиле. Ала бла бирге Кизика да барады.

Бир кѡауум солдат уруш баргѡан жерден, башха тюрлю амал болмагѡаны себепли, кеслери алларына юйлерине кѡайтып келгендиле. Аланы ичлеринде Кизиканы кѡарындашы Магомет да болгѡанды. Бу юйюне келип кѡрюннгенден сора, агѡачха чыгѡып, башхала бла бирге анда кечинип тургѡанды. Элде кѡуллукѡчула, ол затны билгенден сора, аланы тутаргѡа оноу этедиле. Алай не бек кюрешселе да, была алагѡа кеслерин тутдурмайдыла. Битеу амалларын тауусуп, ала Кизиканы бла кѡарындашлары агѡачда букѡгѡан кѡызланы аманатха аладыла. «Бизни бек кѡынагѡан эдиле», – дегенди Кизика. Алай бу жол да жашла бла кѡызла алагѡа бойсунмайдыла. Былайда бола тургѡан ишле бютюн да бек тапсызына бурулгѡунчу деп, Кизиканы Аушигерде кѡабарты жууукѡларына жашыртын элтедиле.

Малкѡар халкѡны кѡчюргенден сора, бир-эки ай ѡтгенлей, Кизика кѡабартылыладан Совет властѡа кѡажау сюелген бир кѡауум адамны кѡчюрген поезд бла Джамбул областѡа, андан а Кѡыргѡызстаннга ѡтеди. Ол баргѡан вагонда таулула да бар эдиле. «Жаболаны келинни – Аналаны Айшатны – ѡлюгюн вагондан чыгѡаргѡанларын кѡзюм бла кѡргенме, – дегенди Кизика”. Бу кѡарт кѡатынны эки жашы ол заманда урушда эдиле. Орта Азиягѡа кѡчгенден сора, ким эсе да тил этип, кѡарындашы Магометге он жыл берип, тюрѡмеге олтуртадыла. Андан чыкѡгѡанда, башхала бла бирге ол Ата журтуна кѡайтады. Магомет юйдегили да болады, алай сабийи жокѡ эди. Бир кесек заман ѡтгенлей, ол, ауруп, дуниясын алышады.

Бу кѡыйынлыкѡлагѡа кѡчгюнчюлюк да кѡошулады. Танг аласында, таулу элдеде солдатла: «Биз сизни кѡчюрген этебиз!» – деп, кѡычырып, ушкок таууш ѡтдирип айланнгандыла. Адамланы жунчутуп, кѡолларына тынгылы бир зат алыргѡа да кѡоймай, ашыкѡдырып, машиналагѡа миндирип, алып кетгендиле. Кѡчюп бара туруп да, таулу халкѡ тынчлыкѡ кѡрмегенди: аш-суу жетмей, сабийле ауруп, тарлыкѡ кѡысып. Ёлген адамланы, адети бла асыраргѡа амал болмай, кѡайда болса станциялада кѡоюп кетерге тѡшгенди. Жетгенде да, халкѡны Орта Азияны кѡум ѡзенлерине, урлукѡну чачханча, чачдыла. Мындагѡы хауа жарашмай, ауруп, анга ачлыкѡ-жаланнгачлыкѡ да кѡошулуп, кѡп адам ѡлгенди.

Кизиканы юйюрю Кыргызстанда Кант сахаргѡа тѡшеди. Юч ѡгечи, туугѡан жерлеринден кѡчгюнчю окѡуна, юйдегили болгѡандыла. Аланы бирси кѡарындашлары Таусолтан ол кезиуде урушда эди. Баракла да бар эдиле, алай быланы орус юйюрге саладыла. Кизика айтханнга кѡере, ала Украинадан кулакга айырылып кѡысталгѡан, тукѡуму да Склярлов деп бир кѡарт кишини юйюне тѡшедиле. Ол а былагѡа: «Эки ийнегим

барды, аланы сауугъуз да, хайырын кёрюгюз», – деп къойгъан эди. Кизика Кантда «Киргизшөлк» деген чилле ийирген фабрикада ишлеп тебирейди.

Бери келген жылны кюз артында Кизиканы эгечи Радым ёледі. Аны эри ол заманда урушда болгъанды. Аны бла бирге ол кюн Жаболаны Юсюпню къызларын Шерийпаны бла Бакъыятны, дагъыда Жаболаны Шамайылны жашларын Байдуллахны, Алисолтанны, кызы Зухраны асыраргъа тюшеди. Жылны сууукъ заманы. Эркегырыуладан бир адам да жокъ алайда. Аланы асыраргъа къабыр къангала да табылмайдыла. Энди уа адам не хадагъа этсин деп тургъанлай, Кизика, къолуна балта алып, алайда сюелген акътерекледен бирин кеседи. Тюз олсагъат алайгъа комендант шырт деп жетеди. «Бу терекни нек кесгенсе?» – деп, юсуне сюеледи. Кизика анга эгечини эки къагъанакъ жашчыгъын кёргюзтеди. Аны къайгъысы ала туююл эдиле, ол терекни сыйырыргъа умутда болгъанды. Кизика да анга женгдирмейди. Алай эте, даулаша келедиле да, комендант, Кизиканы хорлаялмазлыгъын ангылап, алайдан, келгенича, думп болуп кетеди. Эгечини эки жашчыгъын Кизика кеси аякъ юслерине салгъанды. Андан сора, кёп да турмай, Кизикалары чюгондюр ёсдюрген «Фрунзе» атлы совхозгъа кёчедиле.

Тиширыула элден базаргъа бара туруп, аланы комендант, пропускугъуз жокъду деп, юч-тёрт сагъатны ишлетип тургъанды. Ишни тынчы жокъду. Бютюн да бек а Орта Азияны къуургъан кызылулгъунда, хар кюн сайын эрттелликден ингирге дери. Алай таулу тиширыула къайсы иште да кеслерине берилген планны башы бла окъуна толтуруп тургъандыла.

Бир талай заман да ётеди, кёп зат да тюрленеди. Алгъын таулу халкыгъа аман кёзден къарагъанлыкыгъа, энди была ишчи, жарашыулу, тюз ниетли халкыды деп, не жаны бла да онг берип тебирегендиле. «Энди иги жашап башлагъанбыз», – дейди Кизика. Ол ишлеген совхозда адамлагъа хазыр юйле да бергендиле. Колхозчулагъа иш хакъларына къуру балтуз бергенликге, совхозда ишчилеге хар айдан ахча төлеп тургъандыла.

Кёп терсликге да тёзюп, бир бири ызындан келген кыйынлыкъланы да сынагъанлыкыгъа, Кизика кесин алагъа хорлатмагъанды. Бютюн да бек ишлеген жеринде кесин иги жаны бла кёргюзтүп тургъанды, аны себепли Кизиканы звеногъа таматалыкъ этерге саладыла. Социалист эришиуде бийик жетишимлеге жетгени ючюн, звенону кёп кере саугъалайдыла.

Битеусоюз эл мюлк выставкагъа 1956 жылда Кизика да къатышады. Анда уа, выставкагъа къатышханы ючюн, майдал бередила.

Кизика 1956 жылда Татталаны Атабийни жашы Магомет бла юйдегили болады, алагъа жаш бла къыз тууадыла. Ала Ата журтха 1966 жылда къайтып келедиле. «Аллахны ахшылыгъындан, туудукъла бардыла. Алай Жаболаны элден менден сора, бир адам да къалмагъанды», – дейди Кизика.

Кёчгюнчюлюкге жоралап, Кизика назмула къурагъанды. Аланы бир юзюгю бла окъуучуланы шагъырей этерге сюеме.

*Кюнлюм ёзенинде –
Кёп машинала.
Мен сейир этип къарадым.
Бызынгыгъа урдула
Быланы алларын,
Бир деп, жюзге дери санадым.*

*Адамла бир бирге
Алай сорадыла:
– Не ди бу сейир-аламат?
Къыбыладан чыккъан
Акъ булутла
Холамны башында къаралад.*

*Эрттенликде, сагъат сегизге,
Элге солдатла кирдиле,
Сизни мындан кёчюребиз деп,
Бир аман аз заман бердиле.*

*Элге солдатла кирген заманда
Итле бек аман улуйдула.
Ай, мени кюнюм,
Ариу элибиз,
Къаллай толу юйле къуруйдула!*

*Орамгъа чыгъаргъа къоймайдыла бизни,
Брбынлагъа тыйдыла.
Ёмюрден бери къол къыйыныбыз,
Энди аны кимле жыярла.*

*Жашлары урушха кетген къартла,
Къычырыкъ этип жилийдыла.
Кимге не хатабыз тийген эди?
Не бек къыйынлыкъ сынатдыла!*

*Юч-Ташы башында, бодуркзуну
Адам сунуп марайдыла.*

Тюбюнден атсала, башына жетмей,
Илишаннга атханча атадыла.

Сабийчиклени кѳолларындан тутуп,
Жиляп жолгѳа чыгѳып барабыз.
Мудах болгѳанча кѳрюндю
Бизни дуниягѳа айтылгѳан кѳалабыз.

Машиналагѳа олтуртадыла бизни,
Баш токѳмакѳларыбыз кѳрюне.
Киштикле макѳыра,
Итле улуй, кѳалдыла ийнекле ѳкюре.

Тар тауладан таусулмай эди
Студебеккерлени артлары.
Ызыбыздан кѳарап, бек жиляй эдиле
Уллу Кѳабартыны кѳартлары.

Туугѳан жерибизден чыгѳарып барадыла,
Артыбызгѳа кѳарай кѳзюбюз.
Мал вагонлагѳа кѳуядыла бизни,
Ауузубуздан чыкѳмай сѳзюбюз.

Биз вагонлада олтурабыз, жиляп,
Ойнамайбыз, кюлмейбиз.
Сорсакѳ, бизге жууап бермей эдиле,
Кѳайры элтгенлерин билмейбиз.

Сабийчикле, вагонлада
Жиляйдыла, адамланы эритип.
Нальчикден вагонла тебип башладыла,
Темир эшиклерин бегитип.

Сабийчикле вагонлада жиляйдыла,
Бир бирден гыржынчыкѳ алабыз.
Жаратхан жанынга эркинсе,
Ахшы Аллах, биз ѳлюмге кетип барабыз.

Биз вагонлада алай барабыз,
Ауузубузгѳа гыржын кѳапмайбыз.
Кѳычырып, жиляу болуп тѳгюлдюк,
Бир бирибизни тапмайбыз.

Санларыбыз кѳыйылып тюшген эди,
Кавказны чегинден ѳтгенлей.

*Орта Азиягъа элтип чачдыла,
Сабанлагъа урлукъ чачханлай.*

*Бу артыкълыкъны кётюралмай,
Таралады жүреклерибиз.
Къазахстан дейдиле, Къыргъызстан дейдиле,
Бизни танымагъан жерибиз.*

*Бизге бир ауруу тийип башлагъанды,
Санларыбыздан къатылып.
Адамларыбызны биз табалмайбыз,
Жер-жерлеге атылып.*

*Бизге эркинлик чыгъарыкъ болурму,
Бу къыйынлыкъдан ычхынып?
Атала, анала жанла бередиле,
Урушда жашларына къычырып.*

*Бизге эркинлик жокъду
Жарым километр атларгъа.
Ахшы Аллах, кесинг оноу эт,
Чечен, Ингуш, Къарачай, Малкъаргъа.*

КЪАСЫМЛАНЫ Аминат

ХЫЙНЫ

Саниятха отоугъа апсыны Зухра аш алып кирди.

– Ол бек кюйсюз адамды. Сен аны къаллай болгъанын билмейсе. Ол сабийни сылтау этип, арагъызгъа кирирге излегенлей турлукъду. Не да этип, Къайсынны жибермезге кюреш алагъа. Гюльзира бир заманда бир затдан артха турлукъ жан туююдю. Ахмат, сабийге окъуна къарамай, къарындашын андан бошданмы айыргъан сунаса? Угъай, Гюльзира къара ниетли, хыйлачы тиширыуду. Къайсыннга да ол заманда алай бла баргъан эди, – деп, Зухра жаш келинни аллына келтирген ашарыгъын салды.

– Да мен анга сабийинги кёрме деп къалай айтырма? – деди Саният.

– Мен санга айтырыкъ – телефоннга окъуна чакъырма, сёлешсе. Кесинге алай иги боллукъду, ийнан. Суююп айтама, – деп, Зухра отодан чыкъды.

...Къайсын бла Саният къадарларын бир этерге 1955 жылда таукел болгъан эдиле. Экиси да – билимлиле, къолайлы, уллу юйюрледен. Къыз битеу жашауу насыплы ётеригине аз да ишек-ли туююл эди.

Ала кёчгюнчюлюкте танышхан тёлюден эдиле. Къайсыннга тубегинчи, Саният бир заманда да эрге барыр мурат этмеген эди. Болса да, аны биринчи кере кёрген кюнюнден экинчи кереге дери жаш юйдегили болуп айырылгъан эди. Къазахлы къыз Гюльзира бла ол төрт жыл чакълы жашагъанды. Алагъа жашчыкъ да туугъанды. Алай тиширыу Къайсынны, анасындан, къарындашларындан да айырып, биреу бла да сёлеширге, тубеширге кыймай эди. Аны таныгъанла хыйныгъа усталыгъын терк-терк айтып тебирегенде, жашны ортанчы къарындашы Ахмат, не да этип, къарындашын азатлау жолуна турады. Жашын кёрюрге термилген анасыны жилимукълары уа анга кюч бере эдиле. Алай бла, ол муратына жетеди. Болса да Гюльзира уа эрин къайтарлыгъына аз да ишексиз эди...

Къайсын, бир къауум заманнга илму ишине берилип, бир затны юсюнден да сагъыш этмезге кюрешеди. Таулу жаш Алма-Атаны бийик билим берген окъуу юйлеринден бирини аспиранты эди. Жашауун да ол ызда къурау муратлы эди. Саният бла уа ол къызгъа жуукъ жетген тенгини туугъан кюнюнде танышхан эди. Къыз да аны эсине тюшюрдю...

Ол кюн таулу къыз, дерсге кечирек болуп келип, устаздан уялгъандан кирмей, коридорда къалады. Сора эшикни жепи ачып, лекциядан эшитгенин алайда сумкасы юсюнде жазаргъа кюрешеди. Бир такъыйкъагъа кёзюн ёрге кётюргенде, кёзлук-

леде аны таба бир жаш келгенин эследи. Ол Саниятны жанына башын окъуна бурмады. Къыз ол кезиуде аны миллети ким болгъанын билген окъуна этмей эди. Алай къара бурма чачлы бийик жаш аны жүрегине түйрелди. Сора бир такъыйкъадан Саниятны бир сейир сезим бийлейди: «Мени къадарым муну бла байламлды», – дейди ол кеси кесине.

Бираздан эс жыйып, кесине да тели акъыллары ючюн айып этип, ол лекцияны андан ары жазаргъа хазырланады. Андан сора жашха институтда бир да тюбемеген эди. Сора жууугъуну туугъан кюнюнде кёргенинде уа, сейирсинген, къууанган да этди. Ол кюнден башлап, аланы араларында шуёхлукъну суймекликге ётген оту жанды. Жарым жылдан а Къайсын анга тойгъа хазырланганын билдирди. Саниятны юйюрю да ыразылыгъын билдирип, ол къууанчха хазырланыу башланды...

Той да бошалып, ала кеслерини фатарларына кёчдюле. Тёгерекдегиле алагъа сукъланып къарай эдиле. Нек дегенде эки юйюр да бирден жаш юйюрге саугъагъа төрт отоулу уллу фатар сатып алдыла. Саният бла Къайсын да – бирча ариула, омакъла. Алай бир айдан аланы тынч жашауларын Гульзираны телефон бла сёлешулерини бузуп тебиредиле. Алгъадан Саният алагъа артыкъ уллу эс бёлмей эди. Алай тиширыу кесин уятсыз жүрютүп тебирейди. Сабийни сылтауу бла Къайсынны терк-терк юйюне чакъыра башлайды. Бир къауум замандан жашны хали осал бола, жууаплары да ачыта башлагъанлары аны харкюнюк жашауун къарангы эте тебиредиле. Ауурлугъу болгъан Саният къайгъы этмегге кюреше эди. Жарсыуларыны юсюнден а не эгечине, не анасына сёз ычхындырмагъанды. Аланы жүреклери къыйналырларын аз да суймей эди.

Къайсын ишинден келип, ушхууур да ашап, диваннга тыянганынлай, телефон сёлешеди. Ол, къыстау кийинип, сёз да айтмай, чыгъып кетеди. Саният ким сёлешгенин ангылай эди. Сагъатха къарагъанлай, танг атхынчы жилияп чыкъды. Сора бир кесекден халин тап кёрмей, апсынына сёлешди. Ол жетип эшикни ачханында, полда аууп тургъан Саниятны кёрдю. Зухра терк окъуна скорыйни чакъырып, аны больницагъа элтеди. Анда сабий заманындан алгъа туууп ёледи...

Жарсыулу хапар төгерекге терк жайылады. Экинчи кюн къарындашлары киеулерине тюбеп, хапар айтыргъа келгенде, ол кеф болуп тургъанын кёредиле. Эсирген адам бла ушакъ кереклисича бармазын ангылап, ала артха айланып кетедиле. Алай сёлеширге керек боллугъун а ангылатадыла. Саниятны анасы къызын больницадан кеси юйлерине элтирге сюеди. Болса да тиширыу, унамай, кеси фатарына къайтады. Ол кюн Къайсын андан кечгинлик тилеп, халин тюрлендирирге сёз бередити. Жашау къуралгъаннга ушап башлайды. Телефон зынгырдагъан тауушла да иги кесекге дери тохтаидыла. Юйюрге жашчыкъ

да туады. Саниятны кеси юйюрю башха шахарда жашагъаны себепли, къайын анасы терк-терк келип, сабийге къараргъа болушады. Аланы аралары бек иги эди. Къызы болмагъан Ариужан келинлерин суйгенди. Керек болгъанда, хар бирине да эс тапдыра билгенди. Болса да ана жюреги Гюльзираны биринчи кюнден да сюялмагъан эди. Ким биледи, башха миллетни адамы болгъаны ючюнмю – ол тиширыу Ариужанны кёп жиямугъун тёкдюргенди. Бююнлюкде уа суйген Къайсыны Саният бла юйюрю къурагъанына бек къууанады.

Таулулагъа туугъан жерлерине къайтыргъа эркин этилгенде, Саниятны атасы артха кёчерге деп таукел болады. Алай жаш адамла Къазахстанда къалыргъа дейдиле. Анда аланы юйюрте энтта къызчыкъ туады. Кёпле сукъланнган да эте эдиле аланы жашауларына. Нек дегенде «Волга» машиналары, сабийлеге къарагъан болушлукъчусу, театрлагъа, къонакъгъа жюрюу – алай онглары жалан да къуллукъчуланы къатынларыны бар эди.

Бир кюн Къайсыны ишчи нёгери кесине къонакъгъа чакъырады. Ары ала Саният бла тебирейдиле. Ол баш иеси бек суйген къара жыйрыгъын киеди. Сора ала эшикден тышына чыгъаргъа тебирегенлеринде, босагъа аллында хантуз тёгюлюп тургъанын кёредиле. Ала экиси да сейирге къаладыла, алай артыкъ уллу эс бёлмей, юсю бла атлап кетедиле. Къууанчлы жыйылыуда олтуруп тургъанлай, ол жыйрыгъыны женгини бир жеринден къумачы кесилип алыннганын ангылап, Саният сау ингирни алайын къолу бла жабаргъа кюрешип турады. Ол анга бек сейир кёрюнеди. Сагъыш эте кетип, хыйлалыкъны гитче Лейлячыкъ этген сунуп, андан сорду. Алай къызчыкъ затха тиймегенин айтды.

Жай айлада Саният, сабийлерин да алып, Кавказгъа кетеди. Ата юйюнде ол эки ай чакълы туруп къайтады. Бир ненча кюнден жашчыгъы Ислам бир сейирлик сёлешип башлагъынын сезди. Алай сабий садда юйретиучюле уа ол, алгъынча, тюрленуисюз сёлешгенин айтханларында, ана сейирге къалды. Сора, сюзе кетип, сабий ол халда юйде болгъан кезиуюнде сёлешгенин ангылады. Бир кесекден а аны кесини хали да бир сейирлик болуп, юсю кичип тебиреди.

Ыйыкъны ичинде докторла анга бир жукъ бла да болушалмадыла. Биргесине ишлеген тиширыу Тамара сёлешгенде, Саният юйюрюнде бола тургъан затланы юсюнден айтды.

– Сен айып этме, алай мен сизге хыйны этилген сунама. Кел, мен бир устаны таныйма. Ол болушурукъду, – деди ол.

Къарыуу тауусулгъан тиширыу къайры барыргъа да хазыр эди. Биргесине эрин да алыргъа керек эди. Къайсын угъай демеди. Юйюрюн да, Тамараны да алып, ол уста жашагъан элге тебиреди. Бир сагъат чакълы барылгъан жол Саниятха ёмюрлюкча кёрюндю. Уста киши алагъа жарыкъ тюбеп, олтуртду.

Кёпню кёрген къарт Саниятдан аны юйюнде болуучу адамланы тизмесин жарашдырырын тиледи. Тизмени ортасына ол Гюльзираны атын да жазды. Анга жетгенлей, устаны санлары къурушуп тебиредиле, терлегени сууча барып, сёзлери ауузундан кючден чыгъа, ол:

– Бу адам жиннге къуллукъ этеди. Къара кючю уллуду. Юйюнге къойма, мындан арысында къойма босагъангдан ары! Ол энтта бир кере хыйны этсе санга, ёллюксе. Мени кючюм анга жетерик туйюлдю. Аны себепли кесинг сагъыш эт, – деп, уста, кючден къарыу ала, шинтикге олтурду. Саният эрине тюрслеп къарады. Ол кёзюн кётюрмей, жерге къарап эди. Уста Исламчыкыгъа бла анасына болушурча жумушларын тамамлагъандан сора, ала артха жолгъа тебиредиле. Тыш адамны къатында сёз да айтмай келген Саният, юйге киргенлей, айтырыгъын артха салмады.

– Бизни юйге ол тиширыуну не бетинг бла келтиргенсе, мен мында болмагъанны марлап? Сени хатангдан жашыбыз тилкъау болургъа аздан къалгъанды. Аны хыйнычы болгъанын энтта ангыламагъанмыса? Нечик тели эдим мен, Зухра айтханда, къулакъ салмай, сени сабийингден айырыргъа болмай, эркинлик берип. Алай мындан ары быллай жашау манга керекмейди. Сени уа бир заманда да кечмем. Тамбладан къалмай, Кавказгъа кетиуню юсюнден сагъыш этип тебирерикме, – деп, тиширыу айталгъанын айтды.

Сау кече устаны айтханы аны башындан чыкъмай эди. Бек биринчиден, ол эки сабийини юсюнден сагъыш этгенди. Ол ёлсе, аланы къаадарлары къалай къуралыр? Сора неге керекди анга аллай жашау?

Эрттенликде тургъанлай, ол самолётха билетле излеу къайгыгъа кирди. Къайсын да, отоудан кеф халда чыгъып:

– Бар, къайры бара эсенг да. Сабийлеринги да ала бар, – деген ачы сёзлени айтды.

Сабийлери ючюн жанын берирге хазыр болуучу эринден аллай сёзлени эшитген анга бек къыйын тийди. Алай ол ангылай эди хыйныны кючю уллу болгъанын...

Къайсыннга кетерик кюнюн окъуна билдирмей, жалан да сабийлерини кийимлерин эм кесини эки жыйрыгъын чемоданнга атып, Саният Алма-Атаны аэропорту таба тебиреди. Самолётха минерден алгъа, ол эрини кафедрасына сёлешип, юйлеринден ачхычла къоншуларында болгъанларын анга билдирилерин тилеп, телефон чолгуну салды...

Андан сора ала бир заманда да тюбешмегендиле. Къайсын ючюнчю кере да юйюрлю болгъан эди. Дуниясын алышханлы он жыл ётгенди. Саният а бюгюн да сауду, туудукъларына къууана жашайды.

АТТЯМЫ КЕРТМЕ ТЕРЕГИ

Мени аттям, Кючмезланы Ибрахим, дунияда эм халал, огъурлу, терен акъыллы, сабыр адам болгъанды. Аны бюгюн да кёпле уллу хурмет бла эсгередиле. Ол бахчасында кёп сейир терекле, тахта кёгетле ёсдюргенди. Аланы барындан да бек агъач кертме терегин багъалагъанды. Аны кертмелери сап-сарылай жерге тюшедиле, бир кесекден ала къаралып башлайдыла. Мен биринчи кезиуде ала чирип башлагъан сунуучу эдим. Ол аланы бишген сыфатлары болгъанын кеч ангылагъанма.

Аття мени атама: «Бу терек бизни атауулубузну тыпыр ташыны къалауурду. Мен ёлсем да, бу терек кеси аллына къуругъунчу, кесме», – деучюсю эсимдеди. Аття айтханнга кёре, аны атасы Кючмезланы Аслангерий Яникой элде сегизинчи юй болуп орналгъанды, бу кертме терек озгъан ёмюрню 20-чы жылларындан бери ёседи. Анга жюз жылдан артыкъ болады. Бюгюнлюкде да Яникойда андан бийик, баям, бийиклиги къыркъ метрден артыкъ болур, терек болмаз.

Мени аттям дуниясын алышханлы, бир ауукъ заман болады. Биз ол агъач кертме терекни аттяны кёзюнден кёребиз, аны тансыкълагъанча, тансыкълайбыз, жаз къызыуда терек тюбюнде зауукълана, салкъынында олтуруп, татыулу кёгетлерин ашайбыз, жууукъ-тенгнге, къоншу-тийреге да юлюш чыгъарабыз.

Быллай кертме терекле Яникойда угъай, республикада да кёп болмазла. Терекни уллулугъуна, бийиклигине кёпле сейир этедиле. Аны кёгетлери татыулудула. Аття айтханнга кёре, аны анасы агъач кертмеледен кертме суусап этгенди; туурап, халыгъа тизип, къургъакъсытып, къышха къатханла хазырлагъанды; къургъакъсытып, къууут этип да сакълагъанды. Аття бизге агъач кертме терекни юсюнден хапар айтса, аны бетин бир ариу жарыкъ нюр жарытханын, ол жарыкъда уа аттямы анасы къарт амманы сыфаты бизге аймёлекча кёрюнюучюсю, сора аттябыз бизге бурун замандан сейир хапарла айтыгучусу бюгюнча эсибиздеди.

Бизни аны хапарларына суйюп тынгылагъаныбыз аттягъа, дуния мюлкюнден эсе, хычыуун кёрюнюучю эди. Сора ол кесини сабийлигинден, миллетни жашауундан да керти хапарланы, барыбызны да агъач кертме терекни тюбюне жыйып, айтыгучу эди. «Бу терек, бизни кёчюргенлеринде, ызыбыздан шургулу, тарыгъулу къарай, тыпыр ташда къалауурча сюелип къалгъан эди. Биз 13 жылдан сора жерибизге къайтып келгенде, мен бек биринчи чабып, аны къатына баргъан эдим.

Терек, къучагъын жайып, бизни къайтханыбызгъа къууанч этгеннге ушагъанын ким да эслерча эди», – деп, жилимукъдан толгъан кёзлерин бизден жашырыргъа кюреше, хапарлай эди. Аття айтханнга кёре, ол жыл терек сыйынып-сыйынмазча битгенди. Ол болум кёплени эслеринде къалгъан да болур. Белгилисича, ол заманлада кёгет терекле аз болгъандыла, кёгет алай элпек туююл эди, ол себепден биз бу кертмеледен жууукъ-тенгни барына да ююш чыгъарыучу эдик. Кертме терек а: «Барыгъызгъа да чексиз ыразыма, мен сизге алай тансыкъ болуп тургъанма. Ашагъыз татыулу кёгетлеримден. Сиз кеси журтугъузгъа, жеригизге сынауладан ётюп къайтхансыз. Энди хар не да тап болур!» – дегенча, бишген кертмелерин эркин къуя эди. Бу сёзлени айта, аття жилимукъла жылтырагъан кёзлерин бизден букъдура эди.

Мени огъурлу аттячыгъым, жаннетли болсун, дуниясын алышханлы талай заман озгъанды, болса да агъач кертме терек, уллу дуниягъа къучакъ жайгъанлай, ариу чакъгъанлай, битгенлей турады. Аттямы терегини ариулугъун, бийиклигин, кёгетлерини татыулукъларын кёрюрге суйгенлени мен Яникой элге Кючмезланы Аслангерийни тыпырына къонакъгъа чакъырама.

ЖАУХАР МИЯЛАДАН¹ ЧУРУКЪЧУКЪЛА

2005 жыл. Манга төрт жыл толгъан кюн. Кюлкъызчыкъ², патчахны чырайлы жашындан къача, кесини чурукъчукъларын тас этеди. Энтта да бир кере фаэтон хыяр болуп къалды, сарычакъ къызчыкъ эски жыйрыкъчыгъында юю таба барады. Анда аны кюйсюз эгечлери бла ёге анасы сакълайдыла. Бу жол аны къайгыларын «Рафаэлла» конфетлени жарыкъ рекламасы бёлдю. Эшикни къагъылгъаны бюгюн патчахны жашы Кюлкъызчыкъны менден болушлукъ излемей табарыгъына туюшюндюрдю.

Анам фатарчыгъыбызны гитче отоучугъуна барып, эшикни ачарыгъын мен ашыгъып сакълайма. Биз жашагъан мекам нек эсе да эски больницагъа ушагъанча кёрюреди: узун тар коридор, гитче отоучукъла, акъ эшикле, халатла кийген тиширыула... Кертиди, аланы халатлары акъ тюрсюнлю туююдюле. Сора, коридорда тохтаусуз сабийлени кычыргъан тауушлары. Биягъы не зат эсе да юлешедиле...

Босагъада къаралдым тюрсюнлю кийимле кьерге бек суююучю, бизге къаршы жууукъ болгъан тиширыу сюеледи.

¹ *Жаухар мияла* – сыйлы мияла, хрусталь.

² *Кюлкъызчыкъ* – Золушка.

Бюгюн да аны кийимлери ол узун тар коридорну къаралдым-кёк бла боялгъан къабыргъаларына тамам келишгенча кёрюнедиде. Мени эсим аны къолундагъы саугъаладан толу жарыкъ хуржуннга бёлюндю.

Саламлашып, барыбыз да уллуракъ отоуда гитче столчукъну къатына ётдюк. Анам бла къонакъ тиширыу энчи ушакъгъа кириширикдиле. Мен а, татлы саугъаладан кёбюрёк алып, коридорда ойнай тургъан нёгер къызчыкъларыма хазырланама. Ала хар заманда да бизге къонакъ келиригин ашыгъып, суйюп сакълаучудула. Нек дегенде къарындашым бла мен къонакъла келтирген саугъаладан алагъа берирге, аланы къууанчлы бетлерин кёрюрге бек суйюучюбюз. Мени юйренчек, сынаулу умугум, анам жылтырауукъ хуржундан акъ бла кёксюл бояулу, юсюнде да жаухар мияладан чурукъчукъланы сураты болгъан кюбюрчекчикни чыгъаргъанынлай, тюрленеди. Къалай, къайдан... Кюлкъызчыкъны жаухар мияладан чурукъчукъу!

Олсагъат чурукъчукълары бла кюбюрчекчикни сермеп, арсарсыз бирси отоугъа къачама. Къоркъуусуз, ташаракъ жер къайда болур? Айхай да, узун жабыу салыннган стол тюрюнде.

Кюбюрчекчикни ачып, ичинден ариу чурукъчукъланы чыгъарама. Дунияда болмагъанча чурукъчукъла!

Гитче къызчыкъны кёз аллына жууукъ заманда боллукъ той келеди: наныкъ бетли узун жыйрыкъда тепсерге чыкъгъаны, патчахны жашыны анга ышаргъаны, жаухар мияладан чурукъланы той макъамлагъа кёре полгъа тийген тауушлары. Бу такъыйкъада ала барысы да къызчыкъны тюшюнде угъай, тюшюнде болгъанча кёрюнедиде. Къолунда – ол сейирлик жомакъда хур къызны сейирлик саугъасы – жаухар чурукъчукъ болгъанда, сейирмиди... Бу тамаша такъыйкъада къонакъ тиширыуну мутхуз кийимлери кёзюме от жаннганча жарыкъ кёрюндюле, аны юсюндеги жюн ёрге жаныны аркъасында суратлары къанатлагъа ушадыла. Мени кёз аллымда бизни къонагъыбыз сюелмей эди... Угъай, кесини жомакъда айтылгъан сейирлик хунерин букъдуруп тургъан хур къыз сюеле эди.

Эсим биягъы жаухар мияладан чурукъчукълагъа кетип, аланы кийип кёрмегениме кетди. Сагъышларымда уа вальс тепсейме – бир, эки, юч... Вальс тепсей билмегеними уа унутдум! Патчахны жашы мени тепсерге чакъырса, мен эталлыкъ – аны аякъларын малтарыкъма. Ой, ол аллай Кюлкъызны сюлмаз... Алай Кюлкъыз, жомакъда хазырланмай да, сейир уста тепсей эди. Огъесе жомакъ тамашалыкъны бир кесеги болурму? Бу чурукъланы киялсам, ала мени кеслери учурлукъ болурламы?

Ол сагъышда мен терк окъуна шакъы бетли жюн чындайларымы тешип, онг аягъыма чурукъчукъну киерге ашыкъдым. Бир такъыйкъа, сора... Болмады. Патчахны жашы бла тепсе-

рик ахшы умутларым арталлы да чачылдыла. Онг чурукъчукъну ичине, эки бармагъым бла кюрешгенден сора, табанымы къыйыры сыйынды... Мен дагъыда чурукъчукъгъа аягъымы сугъаргъа кюрешдим – болалмадым. Ызы бла сол аякъны чурукъчукъун алдым. Не медет, анга да аягъымы кийиралмадым. Кёзлерим жилимукъдан толдула.

Мен кесими Кюлкъызчыкъгъа угъай, жаухар мияладан чурукъчукъланы киерге кюрешген огъурсуз эгечледен бирине ушагъанымы ангыладым. Ала, баям, башхагъа буюрулгъан болурла... Мен патчахны келинлиги болалмаймы къалама? Къолумда жомакъны тамашалыгъы, чачылып, болмаймы къалады?

Тохта. Мен, къобуп, къолума чурукъчукъланы, кюбюрчекчикни да таукел алып, ол сейир-тамаша затланы манга саугъагъа келтирген хур къызгъа чабып чыкъдым.

Ол, жарыкъ ышара, анам бла ушакъ эте эди. Атам бла анам мени таматала сёлеше туруп сёзге къатышыргъа, ауузларына чабаргъа, хапарларына тынгыларгъа, къошулургъа жарамайды деп юйретгенлери себепли, ала ушакъларын бошарны ашыгъып сакъладым. Айып алыргъа чырт да суймей эдим, алай манга хар бир такъыйкъа да бир бек багъалы эди. Сакъларча амал жокъча кёрюнюп:

– Кечгинлик беригиз, – деп, бираз иймене, аланы эслерин кесиме бёлдюм. Ала мени бетимде жилимукъ ызлагъа бла къолумда чурукъчукълагъа кезиу-кезиу къарай, бираз сейирсинип къарадыла. – Кечгинлик, мен бу чурукъчукъланы аягъыма келишмеген сунама! Быланы аз уллуракъларына алышыргъа жарарыкъ туюлюмюдо?..

Ызы бла бир ауукъ заманны бизни гитче отоучугъубузну анамы бла ол къонакъ тиширыуну кюлген тауушлары зынгырдатханлай турдула. Мен аланы неге кюлгелерин ангылаялмадым. Чурукъчукъла, керти да, мени аякъларыма гитче бола эдиле!

Ала чурукъчукълагъа, ызы бла манга, дагъыда бир бирге къарап, тохтай да кюле, жангыдан отоуну зынгырдата эдиле. Мени уа жүрегиме кирген жомакълы ийнаныуум жарны къыйырына жууукълашып башлайды. Ол кюлююню хар такъыйкъасы мени сабий умутларымы къурута барадыла. Алай ахыр чакъда ол жаухар мияладан чурукъчукъланы, патчахны жашыны, жомакълы дуняны, къууанч тойну юсюнден сакълашыларымы терен букъдуруп, умутларымы ичиме жыйып, къачдым. Мен ол кюн аланы чачаргъа къоймай, билгенимча сакъладым.

Андан бери талай жыл озду. Алай бюгюн да ол чурукъчукъла мени аягъыма, жарамай угъай, жарамазча тапсыз ишленген сунама...

«КЪАЙДА БОЛСАМ ДА, КЪАДАРЫМ ТЕПСЕУЛЕГЕ КЪАЙТАРГЪАНДЫ»

2023 жылны ахыр кюнлеринде республикабызны маданият жашауунда кыуанчлы иш болгъанды – Дагъыстанны ара шахары Махачкъалада «Magic Universe» деген халкъла аралы уллу конкурсда Эльбрус районну Кенделен элини «Таулары жарыгъы» миллет тепсеу кыаууму, «Кавказ тепсеу», «Жаш бла кызыны лирика тепсеулер», «Таулу кызычыкъ» эм «Тау гюл» тепсеулерин кӛргюзтӛп, биринчи эм экинчи даражалы лауреатланы дипломларын, Гран-прини да алып кыайтханды. Кыауумну Темуккуланы-Байзуллаланы Элла хазырлагъанды. Бизни бла ушагъында ол тепсеуле бла кюрешип башлагъаныны, элдеде сабийлени юйретирге кыалай келленгенени юсюнден айтханды.

– Элла, ушагъыбызны башлай, бек биринчи, окъуучуларыбызны сени бла шагъырей этерге сюе эдим, кыайда туугъанынгы, окъугъанынгы, юйюрюнгю юсюнден, жашауунгу санат бла нек байлагъанынгы юсюнден айтсанг эди.

– Мен Темуккуланы Орусбийни бла Зафураны юйюрлеринде туугъанма, Хасанияны 16-чы номерли школунда окъугъанма. Гитчелигимден бери тепсегенме, эгечим Бэлла уа жырлагъанды. Атабыз кеси музыка бла кюрешмеген эсе да, бизни уа жыр бла тепсеуню сюерге юйретгенди. Эм алгъа тепсерге школубузда юйретгендиле, дерс эрттенликде алтыда башланганды. Алай бла, бешледе кыобуп, алгъа тепсерге баргъанма, ызы бла уа –

окъуугъа. Тепсерге республикабызны сыйлы артисти Апполаны Альберт юйретгенди. Къыш суукъла да тюзюп, кюн да къысха болгъаны бла танг кеч атып, ол къыйыныракъ эди, аны ючюн тепсеулени къояргъа тюзгенди, алай бу жаны бла уста болургъа муратым а къалады. Бир кесекден а Хасанияда маданият юй ачылады, ол бизге уллу байрам эди, анда жырларгъа юйренирге жазылама, ол сейир кёрюннген эди.

– **Сора тепсерге жангыдан къалай къайтханса?**

– Жырларгъа бара тургъанлай, хореограф сабийлени залгъа кийиргенин эслейме да, жюрегим жангыдан тепсерге жанады. Атам былай айта эди: «Адам эки жерге да бёлюналмайды, не жырлагъан, не да тепсеген эт». Мени уа жырларыгъым, тепсеригим да келе эди. Жыр санатха музыка театрны солисти Гергъокъаланы Халимат юйретгенди, ол бу жаны бла фахмум болгъанын сезип, манга къыйын салгъанды. Болса да жюрегим а тепсерге тартханды. Хореография курслагъа кечюп, Анахаланы Муратда беш жылны юйренип, айырмалы бошاپ, диплом алама.

– **Атангы айтханына тынгылагъанынга артда сокъуранганмыса?**

– Угъай, заман ётгенде, аны бу сёзлерини кертилигине, тюзлюгюне толусунлай тюзюннгенме. Хау, алгъа терс сайлау а этген болурмамы, жыр жаны бла барсам, жашау къалай къуралыр эди дегенча сагъышла келгендиле. Мурат Ахматович да былай айтычу эди: «Тепсеуледен сора да, артда жашауугъузда жарарча дагъыда бир башха усталыкъны сайлагъыз». Школ-

ну бошагъандан сора, тепсеулени да къюуп, дизайн колледжге киргенме, стилистни усталыгъын сайлагъанма – бу иш манга къачан да сейир кёрюнгенди, сора ол да чыгъармачылыкъ бла байламлыды.

– Санатда жолунгу юсюнден айтсанг эди, устазларынг кимле болгъандыла, къайда тепсегенсе?

– Къайсы жолда болсам да, къадар мени тепсеулеге къайтаргъанлай тургъанды. Бир кюн эрттенликде анам телевизорда «Балкария» ансамбль тепсеучюле излегинин эшитип чакъырады, нёгерлерим да бар да бир кёр деп къаты боладыла. Сыфатым, ёсюмюм бла излемлеге келишип, юйрениулеге да жюригенме. Алай кёпге мычымагъанма, профессионал даражада тепсерге да ол кезиуде артыкъ итинмей эдим. Бир жылдан а анда нёгерлеримден бири, кыз тепсеу къауумда адам жетмегинин айтып, ансамбльны студиясына чакъырады, анда юйреннгенден сора, баш къауумгъа кечерге онг бар эди. Ол кезиуде студент эдим, аны айтханына женгдирип, колледжде дерслени да къюуп, репетициялагъа жюриуп тебирейме. Кесиме энтта да бу ишни тутуп, ахырына жетдирмесем, энди санатха къайтырыкъ туююлме деп, сёз береме, ол антыма кертичи да болама. Юйюр къурагъынчыгъа дери алты жылгъа жууукъну ансамбльны баш къауумунда тепсегенме, кёп гастрольлагъа да баргъанма.

– Артистни иши сейирди, кёп адамла бла тубешеди, кёп жерледе болады.

– Ол кертиди, мен ансамблибизге бек ыразыма, анда ишлей, кёп сынам да жыйгъанма. Гастрольлада айла бла тура эдик, атам бла анам хар заманда да болушхандыла. Италияда, Францияда, Бельгияда дагъыда кёп жерде болгъанбыз, алада къараучула бек жарыкъ да тюбегендиле, бизге къарап, гинжиле дегендиле. Тепсесенг а, роликледемисиз деп, аякъларыбызгъа къарагъандыла. Концертледе, фестивальлада бизни программаны ахырына салыучу эдиле, аны да эм иги номер эм артда кёргюзтюледе деген хыйсапдан. Адамла, бизни чыгъарыгъыбызны сакълап, къаллай къарсла бла тюбегенлерин айтып берген къыйынды, зал атылыпмы къалады дер эдинг. Ала ариу кийимлерибизге, тепсеулирибизге да къарап, сейирге къалгъандыла. Ол заманладан кёп жылы эсгериуле къалгъандыла.

Болгъан жерлерибизден бери саугъала келтире да тургъанбыз, ары да элтгенбиз. Тыш жерледе парча, жюн жаулукъларыбызны бек жаратхандыла.

– Санат бла кюрешген, аны суйген адамла жашауну башхаракъ кёредиле, сезедиле. Сора санатсыз жашау къалай эсе да толу боллукъ эди деп сунмайма.

– Хау, санат адамланы араларында чеклени кетереди, ариулукъну ангыларгъа, багъаларгъа юйретеди. Бир узакъ жерде Кавказдан ансамбльлени кёрсек, биз алагъа, ала да бизге болушургъа кюрешебиз. Сора, гастрольлада болгъан жерлерибизде, ол санда тыш къыраллада къонакъ юйледе тургъан кезиулирибиз бек аз болгъандыла, алада жашагъан таулула бла къабартылыла тюбеп, кеслеринде къонакъбайлыкъ этгендиле. Алай, билемисиз, къайда болсакъ да, жюрегибиз артха, туугъан республикабызгъа, юйюбюзге тартханлай тургъанды.

Мен оюм этгенден, къайсы усталыкъда да инсанны ич дуниясын санатча, юлгюге сурат ишлеу, музыка, жырлау, адабият болсун, бир зат да ачыкълаяллыкъ, айныталлыкъ да туююлдю. Ол жашауну къайсы жанында да барды, аны эслей билирге керекди.

– Сабийлени юйретип къалай башлагъанса?

– Уллубашланы Мутай, Къудайланы Мухтар, алача башха белгили усталарыбыз, элlege барып, сабийлени юйретгенлерин билгенимде, алагъа бютюн уллу хурмет этип башлайма. Къайсы элге да барсам да: "Бизге Мухтар келиучю эди", – дей эдиле. Жангыз бир адам анча жерге барыргъа, тепсеу санатыбыз сакъланыр ючюн, аллай бир къыйын салыргъа къарыу, заман да къалай таба болур эди?! Аланы бу огъурлу юлгюлерин ала: "Мен дамы кёрюр эдим", – деп, сагъышланып тебирейме.

Соруп башлайма къайда не болгъанын, хар ким да Кёнденни юсюнден айтадыла. Ол манга узагъыракъ кёрюнесе да, атланама. Анда тёртюнчю школну директору Атмырзаланы

Мухтар бек жарыкъ тюбейди. «Бери кёпле келгендиле, алай кёп заманга мычымагъандыла», – дейди. «Мен турлукъма, ма кёрюрсюз», – деп жууаплайма. Юйретиуню бардырыгъа спортзалны береди, сабийле къууанып келип тебирейдиле, аланы саны ол кезиуде къыркъгъа жете эди. Физкультура-саулукъ кючлеу комплексини башчысы Эфендиланы Муслим, биринчи кюнден окъуна бу башламчылыгъымы жаратып, бюгюн-бюгече да себеплик этгенлей турады. Ол кеси да сабийлени айныуларына къыйын салгъан, ала спорт, маданият, къайсы жаны бла ёсерлерине къайгъыргъан инсанды.

– **Санга юйренирге хар суйген да келаллыкъмыды огъесе къауумгъа алгъан адамлагъа излемле саламыса?**

– Сабийлеге излемле салмагъанма, тепсерге юйренирге суйген хар бири да келирге эркиндиле. Жангыз да ала, кеслери суймегенлей, ата-аналарына бой салып жюрюселе, унамайма. Адам тепсерге жюреги тартып, кеси суйюп келирге керекди. Ол музыканы эшитмей эсе да, аны ариу тепсерге юйреталлыкъса.

Шахарда кёп студия, кружок барды, аны ючюн, мен сунгандан, мында сабийле аланы магъанасын, алагъа къаллай бир онгла берилгенин багъаламайдыла. Элдеде бу жаны бла хал башхады, къаллай бир къууанч кёrese анда окъуучулары кёзлеринде. Ала битеу айтханынгы терк ангылайдыла, халатсыз этерге кюрешеди.

– **Жетишимлеригизни юслеринден толуракъ айтсанг эди.**

– Бу ишни кёолгъа алгъанда, фестивальлагъа къатышыргъа умут этмегенме. Алай бир кесек замандан сабий элде къалып турса, тышында не болгъанын кёралмазлыгъына тюшюнгенме. Биринчи эришиуюбюз Кисловодскда болгъан эди, анда 6–7 эм 10–11-жыллыкъ сабийле «Абезехни» бла «Тюз тепсеуню» кёргюзтгендиле. Сахнагъа чыкъгъынчы, башха къауумланы кёре, бу атламгъа таукел болгъаныбыз ючюн окъуна, кёлюбюз толгъан эди. «Мен сизни ючюн кёолумдан келгенни аямагъанма, энди уа мен сизни бла ёхтемленирча тепсегиз», – деген эдим, ала да мени мудах этмегендиле. Андан биринчи эм экинчи даражалы лауреатла болуп къайтханбыз. Экинчи кере Железноводскда фестивальда лауреатны биринчи даражалы дипломун алгъанбыз.

– **Дагъыстанда хорламыгъыз барыбызны да ёхтемлендиргенди. Анга къалай хазырлангансыз?**

– Анда фестивальны юсюнден билгенимде: «Жол узакъды, сабийлени алып къалай чыгъайым», – деп сагъышланганма, алай баш ием Байзуллаланы Марат: «Сен аны акъылынга алгъан эсенг, толтургъунчугъа тынчлыкъ биллик туйюлсе деп», – кёл этдиргенди. Ата-анала да ыразылыкъларын билдирип, эки ыйыкъны ичинде хазыр болабыз. Аллай къысха заманны

ичинде төрт тепсеу салабыз, кече-кюн да ишлеген эдик. Сабий-леге да айтама: «Лауреатла болургъа бармайбыз, бизге Гран-при керекди», – деп.

Тепсеуле бошалып, хорлагъанланы чакъыргъан кезиуню сакълайбыз, ол такъыйкъала кёп кёрюнюп, атыбызны айтырларына ийнанмай эдик. «Тауланы жарыгъы» дегенлеринде, сабийле да чабып мени къучакълагъанларында, кёз жашларым тегюлген эдиле – ол къадар къыйыныбыз зырафина кетмегенди. Юйге кече белинде къайтхан эдик. Кёндеденге бурулгъан жерде, кече сууукъ болгъанына да къарамай, бизге саулай эл тубегенди, ол чакъда жюреклерибиз къууанчдан, ёхтемликден толгъанды.

– **Сабийлени жангыз да Кёндеденге юйретесе?**

– Бир кезиуде Лашкутада да юйретип тургъанма, бюгюнлюкде андан сабийлени Кёндеденге келтиредиле. Бусагъатда менде Бедикден сабийле да юйренедиле, анда къауум уллу туююлдю, алай мен алагъа муратларына жетерге болушаллыкъ эсем, артха турлукъ туююлме. Юйренирге келген сабийле бек кёпдюле. Барысы да сыйыныр ючюн, Маданият юйню ючюнчю къатысында уллу тепсеу зал жарашдырыргъа айтхандыла да, аны сакълайбыз. Хунерли, умутландыргъан сабийле уа элдеде кёпдюле. Алагъа дайым да айтама: «Манга сизден зат керек туююлдю, жангыз да он жылмы, андан азмы-кёпмю озады, мен бу адамда юйренген эдим деп, атымы сагъынсагъыз, олду эм уллу саугъа».

– **Ансамблигиз, мен билгенден, тойлада да тепсейди.**

– Шахарда концертлеге, тойлагъа да баргъанлай турабыз, сабий ансамбль болуп, адамла къууанчларына биринчи бизни чакъыргъандыла. Былайда бир шартны белгилерге сюеме: алай жерледе төленген ахчаны сабийле керексиз затлагъа, сёз ючюн, татлы ашарыкълагъа жоймай, анга сахна кийимле, бёркле тикдиредиле. Ол аланы итиниулюклерин, гитче болсала да, абаданча сагъыш эте билгенлерин, эслиликлерин кёргюзтеди.

– **Тепсеу адамны санын-чархын, жүрюююн ариу этеди. Алай женгил, ариу тепсер ючюн, кёп къыйын салыргъа керекди.**

– Кертиди, бир жанындан женгил кёрюнген къымылдау, тебиу уллу къыйын салыуну эсебиди. Мында чыныгъыугъа, тёзюмлюкге уллу эс бёлунеди, сагъат бла жарымны баргъан концертде тепсер ючюн, къарыулу да болургъа керексе. Жараула бла спортдан эсе, кёп окъуна кюрешесе. Юйретю зарядкадан, адамны чархын ишге хазырлаудан башланады. Ызы бла чабабыз, секиребиз, санларыбызны создурабыз, андан сора уа тепсерге киришебиз. Ол окъуучуланы саулуқъларына да хайырлыды. Бусагъатда сабийле телефонла бла жубана, кереклисича

бирни тепмейдиле. Залда ала, кёз кёре, субай, назик да боладыла. Мен сагъыш этгенден, ата-анала сабийге бир низам къурагъа, аны тюрлю-тюрлю кружоклагъа, секциялагъа жюрютюрге керекдиле, ол артда анга абадан жашауунда жарарыкъды.

Инсанны тепсеуле бла кюрешгенин жюрюгенинден, олтургъанындан, сюелгенинден кёrese, ол назикди, субайды, хар къымылдауу кёзге айбат кёрюнеди. Саулукъгъа да игиди, юлгюге сколиоздан къыйналгъанланы окъуна бир кесекден бу диагнозларын кетерген этедиле, ДЦП ауруулары болгъанла да тепсеуледен хайыр кёрлюкдюле. Тин-ниет жаны бла да ол инсанны кесине базыныргъа, юсюнде-башында чурумла излемей, таукел болургъа, артыкъ уялчакълыкъдан къутулургъа болушады, низамгъа юйретеди.

– Сен юч сабийни анасыса, заман къалай жетеди? Юйюр жашауунгу юсюнден да айтсанг эди.

– Кёндеденге Байзуллаланы Заурбекни бла Мадинаны юйюрлерине келин болуп келгенме, эгиз къызчыкъла бла жашчыкъ бардыла. Алай баш ием ишим бла байламлы танышмагъанбыз, болса да ол мен санат бла кюрешгениме ыразыды, керек заманда билеклик эте да биледи. Къайынларым огъурлу адамладыла, болушханлай турадыла, кюрешген ишим бла ёхтемленедиле. Аладан быллай себеплик таба, юйде, иште да жумушларымы эталама, аны ючюн алагъа жүрекден ыразыма.

Къызчыкъла да тепсерге сюедиле, аланы да къауумгъа къошуп юйретеме. Тепсеучюле болургъа сюебиз деселе, арсарлы да болама, ол тынч жол туююлду, алай ала жашауларын бу усталыкъда кёре эселе, угъай дерик туююлма. Кесими насыплы инсанга санайма, ишиме сюйюп барама, юйге да ингирде ишимден сюйюп къайтама.

«ЮЙЮРНИЮ БЕКЛИГИ БИР БИРНИ ЭШИТЕ, БИЛЕКЛИК ЭТЕ БИЛИУДЕДИ»

Юйюр къурау, сабийни къурманлыгъын этиу хар адамны да жашауунда эм уллу къууанчладан бириди. Бусагъатда халкъыбызда тойла аруу ётгенлерин белгилерчады, анга уа фахмулу артистлерибиз да къыйын саладыла, жырлары-тепсеулеру бла кёнакъланы кёллерин аладыла, адетлерибизни бардырыугъа да къарайдыла. Аллай адамларыбыздан бири музыка театрны солисти, жырчы, актриса, церемонимейстер Гергёкгаланы Халиматды. Ол аруу ауазы, жүрекке жетген жырлары бла белгиледи, сора республикабызда тиширыуладан биринчи болуп, тойланы бардырып башлагъанды. Бизни бла ушагъында Халимат ишини, кесини энчи жашаууну юсюнден да айтханды.

– Халимат, тойланы эм кърманлыкъланы бардырыу бла къллай бир заманны кюрешесе, сора бу ишни кългъа алыргъа не къллендиргенди?

– Алгъадан тойланы бардырыгъа умут этмегенме, ол оюм артда келгенди. Бериулени бардырып музыка театрда башлагъанма, бу жаны бла усталыгъымы анда республиканы маданиятыны сыйлы къллукъчусу Тамара Сафарованы башчылыгъында ёсдюргенме. Ол кезиуде концертлени, правительстволу, министерстволу жыйылыулары, тюрлю-тюрлю байрамланы ётдюрюп тургъанма, алай бла къараучула бла байламлыкъ тохташдырыуда, ушакъ бардырыуда сынам жыйгъанма. Биринчи жууукъларымы байрамларын, туугъан кюнлерин къурагъанма, алай эте, акъырын-акъырын тойланы бардырыгъа да кълленгенме.

– Биринчи кезиуде кыйыныракъ болур эди?

– Бу ишни башлагъан заманда жашыракъ эдим, инсанны эм кълуанчлы, насыплы кюнюн тийишлисича кълурау а уллу жууаплылыкъды. Сора, бизни миллетледе кълыз байрамны хазырлагъанына бир кесек терс да кълараргъа боладыла. Кесим да, ол затланы эсге ала, алгъа арсарлы бола да тургъанма, нек дегенде тюрлю-тюрлю болумла чыгъадыла, кълп тюрлю адамгъа тюбейсе. Аны ючюн, алгъа бу иште чакъырса, ишекли бола баргъанма, алай артда жаратып башлагъанма. Былайда мени тойда жырларгъа Атталаны Азнокъ биринчи болуп ча-

къыргъанын эсгерирге сую эдим, аны ючюн анга бек ыразыма. Ол ингир киеуню атасы бла анасы манга, хурмет этип, кёп ариу сёз айтхандыла – ол бир бек хычыуун кёрюннген эди. Ол чакъда инсан кесин къалай жюрютсе, тегерекде адамла да анга кёре къарарыкъларын толу сезген эдим. Таулу миллетде тиширыу тойну бардырмайды деген оюмну бузгъаныма да къууанама. Бу жаны бла ишлеген кезиумю ичинде тойдан, къурманлыкъдан сора адамла келип, ыразылыкъларын айтмай, бир кере да къалмагъанма. Бир кере, тойдан сора тукъум тамата: «Манга тойну элтирик тиширыу боллугъун билдиргенлеринде, алгъа ыразы болмагъан эдим, алай сизни ишигизни кёргенден сора, ашыгъып, терс оюм этгеними ангылагъанма», – деген эди.

– **Санга той къайда бардырылса ариу кёрюнеди: юйдеми, ресторандамы? Аланы хар бирини да кесини ахшы, къыйыныракъ жерлери барды, сен аланы неде кёресе?**

– Мен той юйде ётсе, бегирек жаратама. Баям, ол гитче заманымда атамы-анамы эгечлерини, къарындашларыны къууанчлары юйде ётгенлери бла байламлыды. Тиширыула аш эте, хант столланы жарашдыра, эр кишиле къазан тегерегинде кюреше, сабийле да арбазда ойнай – аны барысында да берекет бар эди, къартларыбыз айтханларыча, ол юйге келген берекет, алгъышла, огъурлу тилекле арбазда къаладыла. Хау, къонакълагъа тюбей, аланы сыйлай, арыгъан да этесе, алай анда энчи жылыуну да сезесе. Юйде кеч болабыз, бусагъат хар не жабылады деп къоркъмай, жумушунгу, адетинги ашыгъыусуз этесе, ресторанда уа киеуню, келинни чыгъарыу, ата-аналары танышдырыу, баш ау алыу эм башха терелени беш-алты сагъатны ичинде тамамларгъа керекди. Алай жашауда болумлагъа кёре, инсанны къууанчын юйюнде ётдюрюрге амалы болмай да къалады. Аллай кезиуде ресторанны хайырланыргъа жарарыкъды. Бирле аны: «Мен адамларым келип, солуп кетселе суюме», – деп сайлайдыла, алагъа да терссиз дерге жарамас.

– **Жамауатны кёбюсю, бютюн да уа абадан тёлю, киеу бла келин тойда торт кеседиле, гюл къысымны атадыла, бир бири къатларында олтурадыла дегенча жангы терелеге ыразы болмагъанларын жашырмайдыла. Сени анга кёз къарамынгъа къалайды?**

– Жырыбыз да жашауубузгъа кёреди деп, аллай сёз барды таулулада. Суйсек-суймесек да, заман тюрлене баргъаны бла адамланы жашауларына бир жангылыкъ къошулмай къалмайды, андан къутулур амал жокъду. Алай, турмушубузгъа ол жангы затланы кийирселе да, ариу адетлерибизни унутургъа жарамайды, аланы къаллай терен магъаналары барды. Терелерибиз – алтын хазнабыздыла, бизни борчубуз аланы, биринчиден, сакъларгъады, экинчиден а, ёсе келген тёлюлеге

ётдюрюргеди. Былайда ата-бабала бла жаш төлю деген тема да кётюрюледиди, хар жангы төлюде таматала жаратмагъан ышанла боладыла, аны тарыхда да кёребиз. Алай бла жангы кийирилген адетле огъурсуз, ушагъыусуз туююл эселе, халкъгъа, бир адамгъа да заран келтирмей эселе, алагъа къажау турургъа керек болмаз.

Жаш төлю арада төреле сакъланырыгъына абаданла, таматала жууапладыла. Къуш бала уясында не кёрсе да, учханында, аны этеди дейдиле да, биз жашларыбызгъа бла къызларыбызгъа аланы кёргюзтюрге, магъаналарын ангылатыргъа тийишлибиз. Хар инсан да къууанчын кеси суйгенича къууаргъа эркинди. Алай манга келгенле бир затны билмеселе, мен алагъа тюзюн кёргюзтюрге, тюз жолгъа салыргъа кюрешеме.

– Насыпха, миллетде тойланы ётдюрген фахмулу адамларыбыз аз туююлдюле. Алай бир-бирде алагъа тарыгъыуланы эшитирге тюшеди, ала да асламысында той башчы асыры кёп эди, музыканы асыры уллу этдирип, бир бирни эшитирге онг жокъ эди деп. Аллай кезиулени юслеринден алгъадан келишим этилмеймиди?

– Хау, аллай затланы эшитгенме, алай аланы юслеринден той болгъунчугъа дери сёлеширге керекди. Сора тоюнгубардырлыкъ адамны аны эндиге дери ишине кёре чакъыраса да, сора ол келип, ишин толтургъандан сора, ызындан алай айтыуну тюзге санамайма.

– Сени оюмунга кёре, тойну ётдюрген инсан тизгин жаны бла, ариу сёлешуу жаны бла да къаллай болургъа керекди? Кесинг байрамгъа къалай хазырланаса? Той, къурманлыкъ эригиулю болмазча, къаллай мадарла этесе?

– Ол ариу тилли болургъа тийишлиди, сора не тюрюлю болумгъа да хазыр болургъа керекди. Той къалай ётеригин алгъадан билир онг жокъду. Ал кезиуледе киеуню бу заманда чыгъарабыз, баш ауну бу заманда алабыз деп, кесиме жазып хазырлайма. Келеме, сценарийни да алып, аны уа звукорежиссёрубубуз эслейди да: «Ол санга хазна жарар», – дейди. Ийнанмайма. Киеуню чыгъарыргъа заман жетеди, анга хант къанганы хазырлайбыз, залда уа – сабийле бир бирни къуууп ойнай. Аладан бири, чаба келип, ол столгъа урулады, анда болгъан битеу зат жерге къуюлады. Звукорежиссёр да айтады, ма бусагъатда окъуна сценарий бузулду деп.

Адетлирибизни бардыргъандан сора да, той эригиулю болмазча, оюнла, зауукълу эришиуле, миллет тепсеуле къурайма.

– Эсингде къалгъан бир болумну айтсанг эди.

– Зумакъулланы Танзиляны сёзлерине, Османланы Нихатны макъамына ананы юсюнден жырым барды. Бир-бирде аналаны ортагъа чыгъарама да, ол төрелерибизден туююлду, аны

кесим къурагъанма, киеу бла келинни атындан алагъа ол жырны атайма. Ала, туугъан эгечлеча, бир бирни къучакълап сюелселе, манга да бир ариу, хычыуун кёрюнеди. Жашауда насыплы, ачыулу кезиуле да боладыла, мени алагъа тилеригим – ма алайда тургъанларында болгъан жылыулукъну сакъласалады.

– **Адамла къууанчларын тынгылы, башхаладан артха къалмай ётдюребиз деп, кредитге, ёнкючге киргенлери кимге да жашырын туююлдо.**

– Биреуленнге эришип, андача этерге сюеме, артха къалмайым демеклик терсди. Атам айтыучуча, аягъынгы жууургъанынга кёре соз деп. Хау, хар ата-ана да баласыны къууанч кюню хар не жаны бла да жарыкъ, иги ётсе скойгенлерин ангыларчады, алай борчча кириуноу уа жаратмайма. Керегине-керексизине да бек кёп ахча къоратылады. Инсан онгуна кёре этген иши кёзге да ариуракъ, айбат кёрюнеди, жюрекни теренине жетеди. Тойну той этген адам кесиди, аны жарыкъ кёллюлюгю, ойнагъаны-тепсегени, ансы мюлк туююлдо.

– **Халимат, алгъаракълада юйюр къурагъанса. Ол кесинг суюгенинчга ётгенмиди, сора анда тёрелерибизни сакъларгъа кюрешгенмисе?**

– Къууанчым тёрелерибизге тийишлиликде ётеригин бек сюе эдим, ол умутум толгъанды. Аны ючеулен бардыргъан эдиле – Газаланы Руслан, Холамханланы Къайсын бла Мызыланы Аубекир эм башха артистле, нёгерлерим, бирге ишлеген тенглерим келгендиле, чакъырылгъан къонакъланы да кёллериин алгъандыла, алары барысына да мени алай кётюргенлери ючюн ыразылыгъымы билдиреме. Мени эсимде болуп, жангыз да кесими тоюмда «Дискотека 80-х» тепсеулуге заман жетмей къалгъан эди. Кёп адамланы кёрюрге юйренгенме да, тоюм спектакльча кёрюнюп, бусагъат ол бошалады да, юйге барама дегенча эдим, алай зауукълу ётген эди.

– **Кёп болмай санга кызычыкъ да туугъанды, аны бла жюрекден алгъышлайма. Халимат, юйюр къурап, ана болгъандан сора, кёпле жашаугъа кёз къарамым тюрленгенди дейдиле. Сенде уа?**

– Адамны оюмун, сагъышларын гитче болум окъуна тюрлендирип къояды, юйюр къурау а инсанны къадарында бек уллу, магъаналы, жууаплы да ишди. Мен да тюрленгенме – иги жанына. Ахлуларым айтханнга кёре, сабыр, тынч болгъанма. Баш ием, къайынларым бла насыбым тутханды, ала мени ангылайдыла, бир ишни башласам, болушадыла, кёл этдиредиле, мен да алагъа огъурлу кёзден къарайма, сюеме. Сабий туугъанлай а, акъылынг, халинг да толусунлай тюрленедиле, нек дегенде битеу сагъышларынг аны юсюнден боладыла. Ана болгъанынгы ангылап, нени да этерни аллында сабийинги

юсюнден сагъыш этесе, кесинги да аны ючюн аяргъа кюрешесе, нек дегенде сабийге да ана керекди.

– Сен юйюр жашауда ариу сезимлени, баш иени бла юй бийчени араларында суймекликни сакъларча не керекди деген соруу бардыргъанса. Анда адамланы айтханлары бла шагъырей этсенг эди, сора кесинги оюмунг а къалайды?

– Мен оюм этгенден, адам жашау нөгерини битеу иги, осал ышанларын да бирча жүрегине алала эсе, ала бирге насыплы болаллыкъдыла. Баш ием Тахир мени усталыгъыма къалай къарагъаны манга бек магъаналы эди. Кёпле халкъ аллында жүрюген, ишлеген адамны сюерик да болмаз эдиле, бютюн да алгъа заманлада маданиятда урунганланы артыкъ ышангылы инсанлагъа санамагъанларын эсге алсакъ. Ол керти болумгъа арталлы да келишмейди. Бусагъатда, насыпха, ол оюм тюрленгенди. Юйюр къурагъынчы, эриме мени усталыгъыма къалай къарагъанын бир ненча кере соргъанымда, ол анда бир чурум кёрмегенин билдиргенди, алай бла арабызда бу жаны бла тыйгъыч болмагъанын ангылагъанма.

Хар адамны да къылыгъы энчиди. Юйюр къурап, адам бла жашап башлагъанда, инсан кесини къылыгъында да бир-бир жерлерин тюзетирге, тюрлендирирге тийишлиди: керек жерде селеше, тынгылай да билирге, жанында болгъаннга билеклик этерге. Мен этген сорууну эсеплери да анга шагъатдыла. Анга къатышхан адамладан бири да мюлк, ахча жанын сагъынмагъандыла, барысы да сезимлени, ниетлени башха салгъандыла. Юйюрню тутхучу бир бирни эшите билиу, хурмет-намыс этиу, багъалауду дегендиле. Мен а анга дагъыда тёзюмлюкню, бир бирни ангылай, болуша билиуню да къошарыкъ эдим. Бирге жашап башлап, бир ненча жыл озгъандан сора, адамланы араларында сезимле теренирек, толуракъ да болгъанларын кесими сынамымда кёреме. Мен ойлагъандан, юйюр жашау ол сейирлик жолоучулукъду.

*Ушакъланы
КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия
бардыргъанды.*

ЖАНГУРАЗЛАНЫ Марика

ЖЮРЕКДЕ КЪАЛГЪАН ЖАРА

Тауладан келген къара туманла
Къая ыранда жатдыла,
Тюбюнден келген кызыл аскерле
Юй гытыланы чачдыла.

Сегизинчи март, кыйнап жүрекле,
Таулагъа жара салгъанды
Малы, ырысхы, башха да мюлке –
Бары иесиз къалгъанды.

Ташдан къаланган эл межгитлери
Жумасыз къалып къалдыла,
Къойчу къошлагъа, таулула кетип,
Иелик этген – жанлыла.

Узун чачакълы къара жаулукъла
Тартханлай ана башына,
Жашындан къалгъан жангыз туудугъун
Айырды ата ташындан.

Сабий-къарт демей, санап жыйдыла,
Бизге ушкокла бургъанлай.
Жан кыймай элде, жүклеп чыкъдыла,
Барабыз, эте жилаула.

Миллетни жүклеп чыкъдыла саулай,
Этерге сыйюп бизни жокъ,
Халкъымы бирден къадалып жаулай.
Атмай, тийдире къара окъ.

Аллахдан къоркъгъан къатыкъ алдырды,
Миллетни таудан тюшюре.
Къоркъмагъан аны жерге жайдырды,
Жүрекле мудах кючсуне.

Биз хариплени элтип тегерле
Малкъар тарыны башындан.
Ёлюбюз бизни алынмай ёрге
Къалыр Черек суу ташында.

Малкъар тарындан озуп келебиз, –
Чирик кёлуне къуярла,
Къадарсыз биз а алай ёлмебиз,
Бир башха тюрю жоярла.

Чирик кёлледе тохтамай кетдик,
Кёлюбюз жер бла тенг болуп.
Темир жоллагъа биз алай жетдик,
Сарнагъан, жилягъан толуп.

Чыкъдыла жолгъа, къашларын туююп,
Къара вагонда сууукъда.
Жюрек да, жан да биргелей куююп,
Ажашып ахлу-жууукъла.

Мал вагонлада уллу эшикле
Кирген сууукъну тыялмай,
Таулу анала, беллерин къысып,
Садакъа атын айталмай.

Ёлген жан болса, сууукъ вагонда,
Эшикден атып къоялла.
Къабырсыз къалып жол жанында,
Къузгъунла къонуп соялла.

Мудах бетлерин жилямукъ жуууп,
Ёлгенни эте жиляуун,
Кавказдан тюзге, жаулары къуууп,
Барадыла таулуларым.

Акмола тюзю бир бек сууукъду,
Береке элге тегюлдюк.
Ол аз юйлери бирге жууукъду,
Къазахлылагъа сегюлдюк.

Ёксюзле башын, жиляй, сыладыкъ,
Къазах, Къыргъызда къыйналып.
Кетмез ачыуну бирден сынадыкъ.
Ачдан, сууукъдан жан алып.

Властьдан келди буйрукъ къайтыргъа,
Тансыкълап, ташын сыладыкъ,
Къайтып келгенде малкъар таулагъа,
Къабыр ташлагъа жилядыкъ.

СЕН ДА БОЛУРСА МЕНИЧА

Акъял салды къарт жашха.

«Жашау тиеди башха.
Жюрекде болсун тѣзюм,
Эсде кълалсын бу сѣзюм.

Къара, – деди къарт жашха. –
Минг жыл болур бу ташха.
Болурса къарт менича
Турур таш тургъаныча.

Жашлыкъ жаз кибик кетер,
Къартлыкъ кюз кибик жетер.
Терек жангыдан чагъар,
Артда чапыракъ агъар.

Къайтмаз къартха уа жашлыкъ,
Жетер да сабыр къартлыкъ.
Жашлыкъ кетеди алай,
Жолла оздура, талай.
Сен болурса менича,
Мен а болмам сенича».

Кѣзюнден кѣз жаш акъды,
Атын чалманнга такъды.
Зылгы жол тюшдю эсге,
Ата, хыбырт тон кие.

Батып терен сагъышха,
Къарт олтурду ныгъышда.
Гулоч таягъын сылай,
Бийик талагъа къарай.

ТАУЛУ ТИЛИМ

Ата-баба къурап миллет,
Муслийманды таулу уммет.
Ол таулада мадар тапды
Къадар гыржынын да къапды.

Сѣлешгени таулу тилди,
Тил, анача, жангыз бирди.
Ёсюп келген жаш тѣлюден
Тилейме, бил тилни кѣлден.

Тил ёмюрде унутулмаз,
Таулу тыпыр да сууумаз.
Тилни сыйлап, алгъыш айтып
Кир къондурмакъ анга къайтып.

ЖАБЕЛЛАНЫ Лидия

ЫНКЪЫЛАПХА ДЕРИ КЪАРАЧАЙ ПОЭЗИЯ

Поэзияны юсюнден жазган кыйынды. Ол кеп тюрлюдо: тау суу кибик – эриген боз сууларын, таза шаудан сууларын да боркбулдатып терк элтген, бийикден огъурсуз тюшген, билмей турганлай, шошайып, тюзге жумушакъ жайылган. Къарачай поэзия манга ойлары, сыфатлары бла сезимлери алай акъган сууча кёрюнеди. Аны къураган адамланы жашау сынамадан, жетишимледен, мудахлыкъдан бла къууанчдан толган къадарлары да поэзияны айырылмазлыкъ бир кесегиди.

Мени оюмуна кёре, Малкъарда къарачай поэзия бла толу шагъырей туююлдоле. Жалан да усталыклары ол иш бла байламлыланы юслеринден айтмасакъ. Алай болмай да амалы жокъду, нек дегенде, халкыны кёлден чыгъармачылыкъыча, къарачай-малкъар маданиятны бир кесеги болганына да къарамай, ол Къабарты-Малкъарны школларыны бла вузларыны программаларында тийишли берилмейди.

Къарачай адабиятны кенг жайылыууна, аны ёсююне чырмау этген – кесини суратлау-адабият журналыны жокълугъду. Бизни миллет маданиятыбызны сакълауда эм ёсдюрюуде «Минги-Тау» журналны болганыны кыйматына багъа бичген кыйынды. Къарачай-малкъар маданиятны бла тарыхны тинтген илму ишледе анда жазылган затла дайым эсге алынганлай турганларын, аны бек кереклигин кёрлюксюз. Жарсыугъа, Къарачайда аллай журнал жокъду. 1929 жылда окъуна «Таулу джарлыла» деген газетде ана тилде суратлау-публицистика журналны къуаргъа кереклигини юсюнден белгили кавказлы публицист, санатчы, адабиятчы, къарачай халкыны угъай, Кавказны битеу халклары жарыкъландырыугъа уллу кыйын салган Ислам Къарачайлы жазганды. Статьяны аты «Вполне назревший вопрос!» («Заманы жетген иш!») эди. Бусагъат заманда да иш ол халда турады. Миллет журналны чыгъарыу – бусагъатда да Къарачайны чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген интеллигенциясыны уллу мураты болганлай къалады.

Жарсыугъа, бюгюн да къарачайлыланы бла малкъарлыланы тин маданиятларына жораланган басмадан жангы затланы окъуу мекямланы китапханаларына эм халкъ жюрюген китапханалагъа кенг жаярча иш тынгылы салынып туююлдо. Китапланы тиражлары азды, окъуучулагъа кыйын жетедиле.

Къарачай поэзия таулу окъуучу таныган, алай а анга белгисиз дуня болуп турганыны сылтау ма андады. Алай эсе сора, Къарачайны поэтлерини чыгъармачылыклары бла танышыу таулу окъуучугъа кеп кереге зауукълу боллукъду. Статьяда бу ишни тинтиу жолумда кесим тюшоннген затланы юслеринден айтыргъа кюрешейим.

2006 жылда Москвада «Эльбрусид» жамауат фондда къарачай поэзияны антологиясы чыкыгъанды. Ол а бизни миллет маданиятыбызны сакълауда эм ёсдюрюуде энтда да фондну бир уллу къошумчулугъу болгъанды. Эшта да, арт заманда маданиятда бу китапны басмаланнганындан уллу иш болгъан болмаз.

Аны жарашдыргъанла уллу, къыйын ишни тындыргъандыла. Ала къарачай поэзияны бир ненча ёмюрюн алып, сексен эки поэтни чыгъармаларын кёргюзталгъандыла. Китапны биринчи бёлюмюне къарачай-малкъар фольклорну ёлюмсюз чыгъармалары киргендиле: нарт таурухла, тарых-жигитлик жырла, кюйле, урунуу, суймеклик, чам, сабий назмула. Бу аламат халкъ поэзияны редактору Заман болгъанды, ол а, белгилисича, эм иги редакторду. Заман битеу жалгъан затны кери атханды: сёзню, сыфатны, сюжетни; хар междометияны жашаугъа келишгенин тинтгенди. Халкъны тинин, аны аулагъан дунияны эм бу дуняда аны кесини жерин къалай ангылагъанын бек фахмулу, толу кёргюзтген затла къалгъандыла. Халкъ ол тизгинлени аллай бир къыйматлылагъа санагъанды – узакъ ёмюрлени ичинде кёпню сынагъан тарыхында къагъытха тюшюрюрден алгъа кесини эсинде сакълагъанды. Ол тизгинлени кеслерини ауазлары барды. Ол – жырчыны ауазыды. Ол ауаз бирде – шошду, ачыкъды, бирде – масхаралайды, бирде – кюлкюлюдю, бирде – жаны-къаны бла айтылады, бирде – ачыулуду. Къарачай-малкъар жырчыла башха жырчылагъа ушамайдыла. Ала къулакъгъа ариу келген жырланы жырлагъан бош жырчыла туююлдюле, ала – бизни тарыхыбызны, жашауубузну жазгъан адамладыла, халкъны бетидиле. Мен таулуну жашауунда жырны уллу магъанасын бек иги сезген П. Остряковну сёзлерин юлгюге келтирирге сюеме: «... жырсыз не бир жамауат байрам, не юйюрню кесини бир байрамы ётмегенди. Сыбызгыда, зурнада ойнай не да агъашчыкъла бла бир затны юсюне макъамгъа кёре ура, жырчы халкъ суйген таурухлары бла не да кеси байрамгъа, къуанчлы ишге атап, жангы жырла тагъа, халкъны къууандыргъанды. Аллай жырчы къатышмай, бир жортууул да ётмегенди. Тёгерекге-башха къараргъа жырчыгъа тап, къоркъуусуз жер сайланнганды. Ол а болгъан ишни тарыхчысы, кесаматчысы, жигитлеге саугъала юлешген, къоркъакълагъа дайым азап чекдирген адам болгъанды. Адыллыкъ деген зат жырчыны аты бла байламлы эди, жырчы жалан да кертичи, тюз адам болургъа боллукъ эди. Мени аллай жырчыгъа тюберге онгум болгъанды: къара шинли, ачыкъбет, къолайсыз кийиннген къарт. Алай аны тёгерегиндегиле анга уллу сый-намыс бергенлерин кёрюрге боллукъ эди». Ол «къара шинли, ачыкъ бетли» къартла жетдиргендиле бюгюн бизге халкъыбызны тин байлыгъы деген загъын. Ол къарачайлылагъа да, малкъарлылагъа да бирди. Аны себепли гитче статьяда халкъ чыгъармалада энчи тохтар кереклиси болмаз, баям.

Ынкъылапха дери къарачай поэзия бизге иги белгили туююлдю. Ол – биз таныгъан Къочхарланы Къаспотну (1834–1940), Джанибекланы Аппаны (1864–1934), Къырымшаухалланы Исламны (1864–1910), Акъ-

байланы Исмайылны (1874–1937), Семенланы Исмайылны (1891–1981), Ёзденланы Аbugъалийни (1897–1992) атлары бла байламлыды. Эм биз чырт да танымагъан – Семенланы Къалтурну (1750–1850), Байрамукъланы Кючюкню (1772–1862), Абайханланы Дауутну (Шауайланы Дауутхажини) (1800–1892) эм башхаланы атлары бла.

Ынкъылапха дери поэтле, бек биринчиден, – чынтгы халкъ поэтледиле. Биз халкъыбызны маданиятын тинтген этебиз, ала уа маданиятны бир айырылмагъан кесегидиле, аны бла жашагъан. Айхай да, сууда чабакъ жюзгенча, кёкде чыпчыкъ учханча... Ала поэзия бла бешикде таныша эдиле. Ыннаны бла ананы ариу жылтырагъан кёзлеринден ала тинлерине сейирлик жумушакъ сёзле синггендиле:

*Накъут-налмаз жашчыгъым,
Жукъла, кийик улагъым,
Гокка ханслай, жашчыгъым,
Нюр жаухардан чырагъым.*

Не да:

*Жиляма, кёзлерими гинжиси,
Жукъла, жюрегими инжиси.*

Быллай бешик жыр бла ёсген сабий къалай багъаларыкъ туююлдю туугъан сёзюн, поэт болмай къалай къаллыкъды? (Къалай жарсыулуду, биз ол жырласыз ёсгенибиз, ызыбыздан келгенлеге аланы къайтаралмагъаныбыз!) Эшта, андан болур башха халкълада «родная речь» деген дерсге бизде «ана тил» дегенлери. Поэтле ананы сёзлерин дайым бал бла тенгледиредиле. Ананы сёзю жараланы да сау этеди, жашауну ачылыгъын да кетереди, анга татлылыкъ да къошады.

Сабий ёсе эди, сейирлик жомакъланы кезиую жете эди, хапарчыны шош ауазында, отда жаннган нарат бутакъланы чыкьырдагъанларында жомакъланы жигитлери жангыдан тууа эдиле. Баям, жомакъланы билгенлери бла къарачай-малкъар тиширыула айтхылыкъ жомакъчы Шахерезада бла демлеширге боллукъ эдиле.

Жыл сан ёсе баргъаны сайын соруула тууа эдиле, алагъа аппала, атала къысха жууапла эте эдиле, насийхатла бере эдиле. Жаншакълыкъ – эркегыругъа махтау келтирген шарт туююлдю. «Эрни болжалы – танг бла, эринчекни – тамбла», «Ёлген адам уянмаз, бетсиз адам уялмаз», «Ишлеп алгъанынг – тюк, тилеп алгъанынг – жюк», – деп кёп къарачай-малкъар тёлюле кеслерини ата-аналарыны ызларындан сабийлерин юйретгендиле. Аны себепли сёзле суу сыйдамлагъан ташла кибик эдиле. Алада бир зыбыр, артыкъ зат жокъ эди. Ол таза поэзия эди: ол бир жолгъа толу магъаналы да, омакъ, ариу да эди. Аны магъанасы башха тюрлю ангылатылмагъанды, башха ангылатыуну да излетмегенди.

Къарачайлыланы бла малкъарлыланы жашауларында жырла энчи жерни алгъандыла – халкъ чыгъармачылыкъны багъалы накъут-налмазлары. Урушха эм сюрюннге дери Къарачайны бла Малкъарны тау

эллеринде шош кечеле бла акъсакъл къартла уллу отоуда неда юйню тапхырында¹ жыйылып, эрттеги жырланы жырлагъанларын таматала эслерине тюшюредиле. Жыл санларына да къарамай, аланы ёнлери таза, ачыкъ эм жарыкъ эди, нек дегенде ала тамакъларын не тютюн бла, не ичги бла кюйдюрмегендиле. Тёредеча, ала жырны бир бирге аяулу ёт-дюре эдиле. Аналарыны тобукъларына къонуп, сабийле шошчук олтура эдиле. Бирде сёзле мудах, ачы эдиле, нек дегенде жашау – сынамды, ол заманда жаулыкъ къанатланы къыйырлары бла кёзлерин сюртген тиширыуланы жилимсырагъан тауушлары чыгъа эди. Бир жанында, хар сёзю ичине сингдире, жаш тёлю тынгылай эди, жырланы сур эм ачыкъ сёзлери бла туугъан жерге, халкъгъа соймеклик, жигитлик этерге итинию аланы жүреклерине кире эди. Жырла ётген ишлени юслеринден айтханларындан тышында да, адеплиликге юйрете эдиле. Бусагъатда биз санатда бла адабиятта жаш тёлню юйретирча юлгюле жокъдула не да табылмайдыла деген тарыгъууланы эшитебиз. Бизни ата-бабаларыбызны заманында иш башха тюрлю эди, ала адеп-къылыкъгъа юйретиюню бусагъатдан эсе бийик кётюре эдиле. Адамлыкъ шартлары бийикде болгъан инсанла, кеслерин аямагъан, битеу жашауларын халкъларына къурман этген жигитле халкъгъа юлгю болуп келгендиле. Сёз ючюн, Къарча кибик адам – чачылгъан, оюлгъан Аланияны жеринде къырал къурагъан. Ма эрттегили жырдан аны суратлагъан юзюк:

*Къарча деген атам къаллай киши эди?
Къарча деген атам аллай киши эди:
Къыркъ байталны терисинден кийими бар эди,
Къандагъайны² къуйругъундан къамичиси бар эди...*

*Къарча деген атам къаллай киши эди?
Къарча деген атам аллай киши эди:
Белин тешип тангнга дери жатмай эди,
Кёлюн кесип, атлар ташын басмай эди.*

*Къарча деген атам къаллай киши эди?
Къарча деген атам аллай киши эди:
Жауну сермер къурч билеги бар эди,
Журтугъузну сакълагъыз деп, осуяты бар эди.*

Бу тизгинледе аллай уллу суратлау кюч барды – ангылатыр кереклиси жокъду.

Жырлада адамгъа керекли шартлагъа багъа бичиле эди, адамла ушаргъа итинирча, жигитлени сыфатлары бериле эдиле. Сёз ючюн, чынтды киши быллай болурга керекди:

Атха минсе, атны белин бюгеди,

¹ *Тапхыр* – тауну къабыргъасында, дыркыгъа ушаш, бир тюз жери.

² *Къандагъай* – буу тукъумдан айры бутаклы мюйюзлери болгъан кийик (лось).

*Суугъа кирсе, суу чабакълай жюзеди.
 Аркъан атса, атны боюнун юзеди,
 Садакъ тартса, тиер жерин биледи,
 Къаргъа-къузгъун тилни биледи,
 Къамичи урса, жерни жарып киреди,
 Экиге – эки эди, бирге да – бир эди дейди.*

Къарачайлыла бла малкъарлыла жыргъа сакъ болгъанларына шагъатлыкъ – озгъан ёмюрню арасында урушда, сюргюнде да маданиятыбызны сакълагъан, билген, тамата тёлюню асламысы ёлгенине да къарамай – халкъны эсинде тарыхха, жигитликге жораланган 200-ден артыкъ жыр сакъланнганыды.

Жырла бла назмула халкъны озгъан кюнлери бла шагъырей этгендиле, кишилике юйретгендиле, Ата журтха, халкъгъа, тиширыугъа бла сабийге суймекликни сезимин туудургъандыла, кюлкю бла жарыкълыкъны келтиргендиле...

Бу алаMAT жомакъ, жыр, таурух, нарт сёзле бла айтыула дуниясы – къарачай-малкъар кёлден чыгъармачылыкъ – ынкъылапха дери поэтлеге, алагъа тынгылагъанлагъа ангылашыныулу, ачыкъ эди. Аны себепли ала ны поэзиялары халкъ поэзиягъа таянады, фольклордан алынган сыфатла бла байыгъады. Алагъа аны ангылатып кюреширге кереклиси жокъду.

*Къолумда ушкогъум,
 Бир нёгер кибик.
 Бекленип къалдым,
 Бийнёгер кибик...
 Бир жаным – хауа,
 Юч жаным – къая.
 Жаным – къолумда,
 Аягъым тая.*

Былай Семенланы Къалтур жазады – Къарачайны эм фахмулу поэтлеринден бири. Тынгылагъанла сёзсюз ангылайдыла – автор кесини къадарын учулукуню Аллахы Апсатыны ачуланган къызы къая тапхыргъа алдап келтирип, жаныуарланы жан аурутмай къыргъаны ючюн азап салып, ёлюрге къоюп кетген халкъ жырны жигити айтхылы учу Бийнёгерни бушуулу къадары бла тенгешдиреди. Бийнёгерни жалан да атын эсгергени окъуна бизни кёлюбюзде поэтни саулай бийлеген амалсызлыкъны, жазыуу битген сезимни туудурады.

Ол заманны назмуларында ачыкъ кёллюнок, жалмагъан ауаз эшитиледи, ала сёлешиу тилге жууукъдула. Дагъыда бу айтылгъаннга Къалтурну поэзиясындан бир юлгю келтирейик:

*Мен Тытытха келечиле ийген эдим:
 – Къоратмагъыз,*

Не кѳошмагъыз, – деген эдим, –
Къыбылагъа айланып, тоханала кибик,
Юйлері барды, дегиз, – дегенем. –
Къара чегет кибик,
Кѳет тереклери барды, дегиз, – дегенем.
Ол терекледе алмалары, кертмелери,
Шапталлары барды, дегиз, – дегенем. –
Айыпха кийген шамележи¹
Орус къауракъ къапталлары
Барды, дегиз, – дегенем. –
Арт эшиги барды,
Ал эшиги барды, дегиз, – дегенем. –
Отоу юю,
Къонакъ юю барды, дегиз, – дегенем. –
Тѳегерегине бийик хуна болуп,
Дуркъулары барды, дегиз, – дегенем. –
Эки Арада Трам тамгъалы
Жылкъылары барды, дегиз, – дегенем. –
Дуркъулары ичлеринде
Антаулары барды, дегиз, – дегенем
Къыйырларына тогъайла салынып,
Жантаулары барды, дегиз, – дегенем. –
Бир арбаны кеси бегитген
Узун-узун манслары барды, дегиз, – дегенем. –
Тепсилеринде, къуру да къонакъ
Къайтып ашар кибик,
Ашлары барды, дегиз, – дегенем. –
Жугъутур териледен, жумушакъ-жумушакъ
Турукълары барды, дегиз, – дегенем. –
Къашха эчки териледен,
Къызыл-къызыл боялып,
Гыбытлары барды, дегиз, – дегенем. –
Гѳзенни маймуллары, аркъаулары
Битеу къакъдан
Кѳрюнмейди, дегиз, – дегенем. –
Къалтургъа кибик сый
Кишиге берилмейди, дегиз, – дегенем. –
Жау гыбытладан, бал гыбытладан
Бал-жау тама, тюплерине
Табакъла салынып, дегиз, – дегенем. –
Байла къызыларын тежсейдиле,
Кеслери, жалынып, дегиз, – дегенем. –
Кюлтелени бежен этип,

¹ Шамележи (къарач.) – игили чилле къумач.

Беженде бишсе, черен этип, бегитип,
 Төгерегине малкър хуна
 Этдирип тургъан адамды, дегиз, – дегенем. –
 Жуукъну-тенгни тутхан,
 Тауушу кенгге чыкъгъан,
 Арымагъан, талмагъан,
 Чийсил сёзю болмагъан
 Адамды, дегиз, – дегенем. –
 Бу ырысхыны барына да ие кёз бла
 Къарагъан тиширыу керекди!
 Ким да табылады, алай а аны тындыраллыкъ
 Жангыз Хаммесейди, дегиз, – дегенем.
 Арсар болмай, бу келечиликни
 Айтыгъыз, – дегенем. –
 Тытытны кесини жууабын алып
 Къайтыгъыз! – дегенем.

Бу назму этнографлагъа багъалы саугъады. Къалтур чам халда 18 ёмюрде эр кишини сёйген кызына келечиле иерча ниет, хазна, къолай жаны бла да къаллай шартлары болургъа керегин айтады. Ол ишчи, ишин сёйген адам болургъа керекди. Ишчи эсе, къолунда заты барды, айтхан сёзю бла этген иши – иги сагъыш этип этилинген – шарайыпсыз, халкъ хурмет берген, ол да халкъгъа хурмет этген.

Семенланы Къалтурну чыгъармачылыгъы 18-чи ёмюрню ахырына – 19-чу ёмюрню аллына тюшеди. Ол Къарачайда Семенланы тукъумну эм фахмулу поэтлерини мурдорун салгъанды. Тотуркъулланы Къазий-Магомт Къалтурну айтхылыкъ туудугъуну – Семенланы Исмайылны юсюнден кесини алапат тинтиу ишинде былай жазады: «Ишексиз, Къалтурну Аллах берген фахмусу бар эди – ол кесин айтхылыкъ поэтча, музыкантча, жырчыча, чамчыча, жамауат къуллукъчуча, гёжефча, уучуча д. а. к. кёргюзтюрге онг берген». Ол шартла Къалтургъа ол сынагъан уллу бушууну кётюрюрге онг бергендиле: 1804–1812 жыллада Кавказгъа ёлет киргенде, къатыны бла алты сабийи ёлгенин. Ол эки сабий бла къалады. Жыл саны келгенде да, аны ол шартлары ариу Хаммесейни алыргъа себеплик этгендиле. Артда анга төрт жаш тууады, аладан бири – Унух – Исмайылны атасы болады.

Ынкъылапха дери поэтлени назмулары сейирлик макъамлыладыла, аланы суратлау, къуралыу кеплери алапатдыла. Къурамлары халкъ жырлагъа ушагъан назмуланы асламы макъамгъа салыннгандыла, аланы иги кесеги уа халкъ поэзиягъа сингип къалгъандыла.

Баташев Алексей – музыковед, жазыучу, тарыхчы – Боташланы тукъумну 5 минг жылны ичинде саулай тарыхын суратлау халда тинтген, Къарачайгъа келип, былай жазгъанды: «Сейир недеди дегенде: тарыхдан мен не китапла окъугъан эсем да – совет къыралда чыкъгъан, ынкъылапха дери жазылгъан, европалы, америкалы китапла болсун – магъана-

лары, багъа бичгенлери башха болгъанлыкъгъа, ётген ишле уллу, алай болса да жаш миллетлени кёз къарамлары бла берилгендиле. Къарачайда уа мен дунияны тарыхын гитче – бир ауузгъа, юч элге сыйыннган, алай бурунгулу халкъны кёзю бла кёргенме – эси Уллу Буруннга кетген халкъны кёзю бла». Керти да алайды. Мени сейирсиндирген, къууандыргъан да – Къарачайда эрттеги жырланы бла поэмаланы, таурухланы бла айтыуланы жигитлерини атлары болгъаны, ата-бабаларыны керти да жети атагъа дери айланнганы, туугъан жерлери шарт берилгени, туудукъларыны уа къоншу орамда сени бла жашагъанлары».

Уллу бурунгу заман къарачайлы поэтлени ынкъылапха дери жазылгъан поэзияларында кёрюнеди. Кесини даражасы бла бизге заман сыйдамлап, тап кепге келтирип жетдирген, халкъны тарых-жигитлик жырларындан ол поэзия артха къалмайды. Ол бийик даражагъа шагъатлыкъ этген – аланы кёп заманны ичинде халкъ жырлагъа санагъанларыды. Бек биринчиден, айхай да, ол «Хасаука» жырды. Даулаш кёп заманны ичинде баргъанды: жырны автору кимди – Байрамукъланы Кючюкю – 18-чи ёмюрде Къарачайны дин къуллукъчусу огъесе Боташланы Адрахманмыды – жамауат къуллукъчу, къарачайлы поэт – аппасы къарачайлы оноучула бла бирге Россейни императоруна Къарачайны Россейге къошулургъа деген айланыу къагъытына къол салгъан. Келишим этилгенден сора, Адрахман Россейни оноунда ишлейди. Назмуну ким жазгъан эсе да, ол Ата журтун бек суйген, батыр, кишилиги болгъан адам болгъаны, 1828 жылы октябрь айыны ачы ишлерин сынагъан не да ол ишлеге къатышхан адам болгъаны кёрюнюп турады. Ол заманда къан тёгюлген Хасаука сермешде Къарачайны аскерчилери кеси халкъыны азатлыкъын къоруулай эдиле. «Хасауканы» назмучулукъну болмагъанча айтхылыкъ юлгюсюне санаргъа боллукъду. Дуния поэзияда анга жетген – тин кючден, бийик инсан сезимден толгъан назмула тапхан къыйынды:

*Бирлешейик, кенгдегин да жокълагъыз,
Тар ёзенде журтубузну сакълагъыз.
Тау аланла, хазыр болуп чыгъыгъыз,
Жау аскерни женгил-женгил жыгъыгъыз.
Ойнатыгъыз сампалланы, къолланы,
Къызартыгъыз Хасаукада жолланы!*

Бир бирге чырт да тенг болмагъан кючле Хасаукагъа жууукъда тубешгендиле: артында сау деменгили къырал сюелген россей аскер, къыралны учсуз-къыйырсыз аулакълары, сансыз-санаусуз резервлери, анга къаршчы сюелген къарачайлыла – гитче тау къыралны адамлары. Россейни – хар не жаны бла да жалчытылыннган артиллериясы, къарачайлыланы уа – кеслери этген окълары. Алай бирлерине ол – патчахны буйругъу бла, Россияны Кавказ тауланы теренине кириую, бирсилерине уа – халкъыны къадары ючюн – ёлюм къазауат. Аны себепли сермеш

12 сагъат барады, болушлукъгъа таулула бла дигорлула келедиле. Автор кюйсюз къаты къазауатны суратлайды:

*От бошалып, окъ бошалып къалса да,
Ташла-агъачла, отча-топча, жаудула.
Асланланы къурч беллери талса да,
Абычарла чауулагъа аудула.
Жигерлени-жигитлени къолунда
Тау мылтыкъла эгер сауут болдула.
Хасауканы айланч-буйланч жоллары
Шындык-шындык ёлюкледен толдула.*

Сермешни кюйсюзлюгюнню юсюнден санаула да айтадыла. Ол кюн орус аскерле ёлгенле, жаралыла бла да – 163 адам эдиле, ол а 30 минг болгъан тюрк аскер бла оруслуланы 1790 жылда болгъан къоранчларындан кёп эди. Къарачайлыла 500 адамдан кёп туююл эдиле.

Къарачайлыла хорлатадыла. Азатлыкъ жокъ болады. Алай назмула къарыусузлукъну, ачыу сезимни туудурмайдыла, нек дегенде хорлатханны сылтауу къоруулагъанланы къоркъакълыкъларындан, ётсюзлюкден не да Ата журт ючюн ёлюрге таукел болмагъандан туююл эди. Угъай, автор анга чырт да ишекли туююлдю. «Бу къазауат бек узакъгъа барлыгъед, инаралланы баш токъмагъын аллыгъед» – деп белгилейди ол, сора хорлатханны сылтауун: «Аскерибиз азды, саны толмайды. Сауут кюч да, биз суюгенча, болмайды», – деп ангылатады.

Бу сёзле хорланнганны ачыуун сынагъан, алай тини бойсунмагъан адамндыла. Назмуну ахыр сёзлеринде халкъыны жашау кючюне, келлик заманына чексиз ийнаннганы кёрюнеди:

*Тизгинлешип, ёзенни ёрге жау кирди,
Батыр Къайтукъ сабийлеге кёл берди:
«Таулучукъла, сиз да ёсюп жетерсиз,
Бу къан дертни жууапларың этерсиз!*

Былай жалан да къанында кёп аскер тёлюлени кишиликлери жыйылгъан, къытдыргъан, алай а хорланмагъан адам айталлыкъ эди.

Орус аскерни Къарачайгъа жортууулуну сылтауу – ол кесине хар жаны бла да бек керекли жерни къолгъа этиуден тышында да, Кавказ урушха къатышханланы, хорланнганда, Къарачайгъа къачып, анда бугъар жер тапханлары ючюн азапха жолукъдурургъа эди. Мен сагъыш этгенден, аллай къачхынчыланы келгенлери къарачайлыланы къууандыра болмаз эди, алай не этериксе: къонакъ – Аллахны келечисиди. Генерал Г. А. Эмануэль, Кавказда бла Къара тенгизде орус аскерге башчылыкъ этген, бу иште аскерге кеси оноу этгенди, Къарачайны аскерчилерини кишиликлерин, сёзлерине, ата-бабаларыны адетлерине кертичиликлерин багъалагъанды. Сакълагъанларыча, жортууул азап салгъан жортууул

болмагъанды, бир жылдан – 1929 жылда генерал кеси тюненеги жауларыны сёзлерине ийнанганды, Минги таугъа ёрлерге деген экспедициягъа кеси да къошулгъанды, жол устала къарачайлыла бла малкъарлыла болгъандыла. Малкъар 1827 жылда, Къарачай а 1828 жылда Россейге къошулгъанларындан сора, быллай экспедиция къуараргъа онг чыкыгъанды, нек дегенде ары дери къоншу халкъладан бири да Минги таугъа ёрлеуню кеси жерлеринден къоркъунчсуз этерни боюнуна алмагъанды.

19-чу ёмюр – къарачай-малкъар поэзияны кюмюш ёмюрюдю. Къарачай-малкъар халкъны иги кесек адамы Дагъыстанда, Къырымда, Тюркде, арап къыраллада билим алады. Ала Ата журтларына арап, тюрк, фарс тиллени билип къайтадыла. Ала поэзиягъа шаркъ төрелени, сюжетлени кийиредиле. Ана тилде арап харфла бла жазылгъан адабият чыгъады. Ала кеслерини халкъларын ислам динни маданияты бла шагъырей этедиле. Аладан бир бирлери дин, философия бла байламлы назмула бла поэмала жазадыла. Аланы назму чыгъармачылыкълары, аланы тутхан ишлерича, бир муратны тутадыла: муслийман төрелени халкъны жашау-турмушуна кийириу. Алай ол жолда ала биринчиле туююл эдиле: аладан алгъа оюмлаучу, поэт, жазуучу, муслийман дуняда «шыйых Абдуллах» деген атны жюрютген Дудаланы Айсандыр бий болгъанды. Алагъа ушаш, Айсандыр да дин билимни Дагъыстанны, Бухара эмиратны, Мекканы, Мединаны муслийман араларында алгъанды. Аны жыл санына 1612–1727 жылла саналадыла. Дин бла байламлы зикирлени, ийманны бла ислам динни мурдорун тутхан назму халда жазылгъан «Иман-исламны», къара сёз эм назму бла жазылгъан «Къарт Бабаны сёзю» деген чыгъармаланы аны аты бла байламлы этедиле. Къарачай-малкъар поэзияда къырал, халкъ, инсан бла байламлы биринчи назмула аныкъыла болгъандыла. Ол чыгъармала адам улуну болгъан акъыллылыгына, билимлигине, игилигине тийгенча сезимни туудурадыла. Юлгюге мен поэмалан жашауну учуп баргъаныны, аны тийишлисича ётдюрюрге кереклисини юсюнден сагъышланыргъа чакъыргъан юзюкню келтирейим:

*Патчахма, деп ойлансанг,
Зулкъарнай эм Сулемен,
Намрут бла ол иш да,
Ала да кетгендиле дуниядан.*

*Балам бард, деп къууансанг,
Беш жюз бала атасы
Хазрет Нух файгъамбар
Ол да кетгенд дуниядан.*

Экинчи назму – суйген атаны къызына насыихатыды. Анда атасыны къызыны къадарына къоркъгъаны, аны жашаууна къайгъыргъаны, къызын жашлыкъ терилтген загладан къорууларгъа итиннгени, адепсиз сёз бла кёлюне тиерге къоркъгъаны суратланады. Эшта да, шыйых Аб-

дуллахны ызындан бусагъатда хар ёсе тургъан кызыны атасы ол сёзлени айтыргъа хазырды.

*Къызым деген – къызыл от,
Санга барды талай сёзюм,
Бир затха да дуняда
Алданмасын сени кёзюнг.
Ишсиз-дерссиз кёп турма
Сен биреуню кёзюнде,
Не боллугъун ким билед,
Бу дуняны юсюнде.
Таркъайып келген суула
Ариудула къач ала.
Бек кёп затны эсгермейд
Къызыл къызым къачан да.
Ары-бери бурулма,
Жангыз болуп кёрюнме,
Тюшюп къалма билмейин
Бир осалны тёрюне.*

Дудаланы Айсандырны ызындан бир къауум поэтни келгенин айтадыла. Аланы ичлеринде бек белгилеге Абайханланы Дауут (Шауайланы Дауут хажы) бла Акъбайланы Исмайыл (Чокуна эфенди – аны юсюнден артдаракъ айтырма) саналадыла. Дауут хажы да муслийман динден билим алгъанды, кесини он тёрт жылын Жууукъ Шаркъны кыралларында ётдюргенди. Ата журтуна къайтханда, Дауут хажы таулу эм къарачай жашчыкъланы дин билимге юйретирге Чегемде медиресе ачады. Ол кёп дин-насийхат поэмаланы бла назмуланы жазгъанды, ала битеу Шимал Кавказгъа жайылгъандыла. Аны поэзиясындан ма бир юлгю:

*Мен башлайма, Дауут хажы айтама,
Сагъышымы, мудах бола, тырнайма:
Адам улу, нечикди сени халларынг?
Тынчаймыды бу дуняда санларынг?*

*Тынчаймагъанд дуняда файгъамбар да,
Къыйналдыла Омар, Осман, Алий да.
Зорлукъ оту кёп ачитханд инсанны,
Хорлагъанды аны ууу адамны.*

*Шауай хажы, кёп китапла окъудунг,
Тохтамайын Къуранынга баш урдунг.
Дин жолунда къулулукъ эте кюрешдинг,
Кёп сохтаны окъуй-жаза юйретдинг.
Зикир эте, аны халкъга къояма,
Адам улу, заманынгы аяма.*

*Тангынг атса, Къуран окъу юйюнде,
Дин сурала ие болурла юйюнге.*

Поэтгеча, Даут хажиге белгилиликни аны айтхылыкъ дин-философия лирикалы «Адамны кюй-оюм сагъышлары» деген поэмасы келтиргенди. Аны кеп сюжетлери Къурандан бла Библиядан, Шаркъны Юсуф бла Зулейханы, Меджнун бла Лейляны, Тахир бла Зухраны юслеринден поэзия чыгъармаларындан алыннгандыла. Аны чыгъармачылыгында Даут хажи арап эм фарс поэзияны билгени эм ол поэзия ызын кюйгъаны кёрюнеди:

*Межнун, сени жырларынг
Къозгъагъанды дуньяны.
Амалсызгъа кёл сала,
Къанат бергенд инсаннга.
Лейля, сени сёзлеринг
Кеп жюрекле ачытды.
Жырларынгы кюйлери
Кеп хахимни жиятды.
Кериуанла ётерле,
Къум тешледе ыз эте.
Кеп Лейляны берирле
Айып эте, зор эте.*

Шыйых Абдуллахны, Шауаланы Даут хажини, аланы шаркъ поэзияны ана тилге кечюргенлери къарачай-малкъар маданиятны андан ары ёсююне уллу кюшумчулукъ этгенди. Авторла поэзия тилинде ёмюрлюк соруулары: огъурлулукъ бла огъурсузлукъну, игилик бла аманлыкъны, жашауну бла ёлюмню юслеринден оюмлайдыла, билим алыргъа, жарыкълыкыгъа итинедиле. Аланы назмулары макъамлы, лирикалыдыла, къулакыгъа ариу эшитиледиле. Аланы поэзиялары огъурлуду, ашыкы-бушукъсузду. Ала кеслерини чыгъармаларында халкъ поэзияны бла жазма суратлауну бирге бирикдиралгъандыла – аланы чыгъармачылыкларыны кыйматы андады. Аланы поэзия дуняларына мени жол усталарым поэтесса, жазыгучу, филология илмуланы кандидаты, бизни поэзиябызны кёгюнде жангыдан ынкыылапха дери болгъан къарачай-малкъар поэтлени атлары жылтырар ючюн кеп кыйын салгъан Къагъыйланы Назифа эм да фольклорчу, этнограф Джуртубайланы Махти – арымай-талмай, ата-бабаларыбызны жыр-назму санатларыны хар бюртюкчюгюн жыйгъан (статья аны «Алан тарых-жигитлик дастаны» чыкыгъынчы жазылгъанды) болгъандыла.

19-чу ёмюрню экинчи жарымында Къочхарланы Къаспотну (Багъыр улуну) – поэтни, халкъ жырланы иги билген эм жырлагъан устаны Къарачайда бла Малкъарда халкъ иги таныгъан фахмулу адамны – чыгъармачылыкъ жолу башланады. Аны поэзиясы магъана жаны бла жамауат жашау бла байламлыды. Жалчы Багъырны жашы жарлы, эркин-

лиги болмагъан адамгъа кёрюрге тюшген битеу кыйынлыкъланы кеси къадарында сынагъанды.

*Байланы, бийлени залимлигинден,
Атам саулай, ёксюзлюк сынадым.
Кесим кибик кёп жарлыланы
Кёрюп, чыдаалмай жилиядым, – дейди Къаспот.*

Къаспотну дуняда болгъан кыйынлыкълагъа кыйгъыргъан ачыкъ жюреги жарлы халкъны эркинсизлигин, къолайсызлыгъын, басынчакъланнганын кёргенин кёлюнден назмула бла эм кёз жашла бла чыгъаралды, аны болмагъанча уста суратлайды. «Жалчылыкъ» деген назмусунда ол былай жазады:

*Жаздан башлап, къачха жетдим,
Солумайын отун этдим.
Жылкъы кютдюм, бичен чалдым,
Хакъыма уа гырнай¹ алдым.*

*Къыш келгенлей, сыртха барып,
Ёгюзле бла балас тартып,
Таугъа минип, таудан тюшюп,
Эки аягъым, бетим юшюп.*

*Жалчылыкъда, жарлылыкъда,
Бир Дуутда, бир Жазлыкъда,
Чабырларым жылтырдыла,
Байла артха ыхтырдыла.*

*Жанламадым кыйын ишден,
Жазгъа ауруп жетдим кючден.
Хакъыма уа – къотур гылжа,
Ашым – мулхар, орунум – мулжар.*

*Жалчылыкъда ётген жылым,
Мудахлыкъдан толгъан жырым.*

Алай поэтни болмагъанча аламат фахмусу анга ауур, къазыкъ тюбюнден, сыймей ишлегенден бюгюлмезге, тегерекде дунягъа жарыкъ къарамын сакъларгъа болушады. Сыймекликни юсюнден ол «Хорасан» эм «Айжаякъ» деген болмагъанча лирикалы поэмага къурайды. Семенланы Исмайыл: «Къаспотну «Айжаягъы» болмаса эди, мени «Акътамагъым» боллукъ туююл эди», – дегенди. Къаспотну бизге жетген назмулары бла анга тюбегенлени эстериулери бизге халал, сабыр, жашауну сыйген, сёзсюз, кишилиги болгъан асыл адамны суратлайдыла. Ол алай болмаса эди, ол «Дебош» эм «Къанамат» деген назмуланы жазалмаз эди.

¹ *Гырнай* – бичилмеген эшек.

Анга къарамай, Къаспотну биринчи китабы жалан да 1964 жылда, ёлгенден сора 24 жылдан, чыкъгъанды, аны кёп чыгъармалары халкъны поэтика эсинде аяулу сакълангандыла. Алай бла, сёз ючюн, кёп заманны ичинде абрек Къанаматны юсюнден жыр - жигитлик бла сатхычлыкъны темасы бла – халкъ жыргъа саналгъанды эм бусагъатда да жырланады.

Совет власть жарлыланы жашауларына кёп тюрлениуле кийиреди. 86-жыллыкъ Къаспот анга быллай жыр тагъады:

*Энди мен жангыдан туугъанма,
Къарачайда ариу таулагъа,
Сыйлы партия меннге бергенди
Бу эркинликни саугъагъа...*

Жылы келгенине да къарамай, Къаспот жазычула, илму къуллукъчула эм кесини чыгъармаларын кёчюргенле бла тюбешеди, кеси алларына чыгъармачылыкъ бла кюрешгенлени эришиулерине къатышады, жашауун жигер ётдюреди. Аны назмулары бла жырлары ара газетледе эм кеси жерини газетлеринде басмаланадыла, назму жыйымдыкылада эм школ дерсликледе чыгъадыла. Алгъын аны Къарачайда бла Малкъарда жырчыныча, поэтича таныгъан эселе, энди уа аты саулай да къыбыла Россейге белгили болады. Къаспотну чыгъармачылыкъын Москваны жазычулары эм илму къуллукъчулары билирге талпынадыла. 100 жыл болгъанлыкъгъа, Къаспотну тирилиги, алапат эси, ариу жаш ауазы адамланы сейирге къалдырадыла. «Къарачайда Къочхарланы Къаспот жашайды – сейирлик факмулу адам», – деп, къууанч тыпырлы болуп жазады белгили орус жазычу Юрий Либединский. 30-чу жыллада Либединский СССР-ни Жазычуларыны биригиуонде Шимал Кавказны халкъларыны адабиятларыны бёлюмюню председатели болгъанды эм Къарачайгъа бир келгенинде Къаспот бла тюбешгенди. Чыгъармачылыкъ бла кюрешген орус интеллигенцияны келечилери Кавказны поэтлерини эм жазычуларыны къадарларына кёллери бла уллу эс бурганлары, алагъа болушургъа сюйгенлери, чыгъармаларын сау дунягъа белгили этерге итингенлери бек сейирсиндиреди. Либединскийни оноуу бла поэтни чыгъармаларын жыйып башлайдыла. Дагъыстанлы жазычу Эффенди Капиев 1940-чы жылда кеси жарашдыргъан «Касбот Кочкаров. Исмаил Семёнов. Стихи и песни» деген жыйымдыкъны ал сёзюнде Къаспотну юсюнден былай жазады: «Ол дуня бла бир жомакъны бла жырны эсинде тутханды. Бир бирде миннге жетген тизгинлени да... Сау ёмюрню ичинде Къаспотну аты сау Къарачайгъа эрттеги халкъ жырланы алапат айтхан, эм иги халкъ жырчысыча айтылгъанды. Кесини узун ёмюрлю жашауунда ол кёп чыгъарма къурагъанды». Къочхарланы Къаспот кёп жылланы, къыйын да ёмюрню жашагъанды. Ол кёлю бла, сейир халаллыкъ, ачыкълыкъ бла урунган адамны жашауун, къыйын, азатлыкъгъа, насыпха итиниуон суратлагъанды. Аны эм айырмалы

намулары кѐп жылла ѳтгенли да, кеслерини суююмлерин, ариулукуларын бюгюн да тас этмегендиле.

Чокуна эфенди деген атны жюрютген Акъбайланы Исмайылны къадары башха тюрлю болгъанды. Кеси заманында ол эм билимли адамладан бири болгъанды, Россейни бла Тюркню атлары айтылгъан илму эм мулийман араларында дин эм жамауат бла байламлы билим алгъанды, кесини битеу билгенин, къарыуун, къолунда болгъан къолайын битеу жанындан чексиз суюген къарачай халкъын жарыкъландыруугъа бергенди. Исмайыл Къырымшаухалланы Исламны фахмулу, суюген сохта-сы болгъанды. Аны атасы Акъбайланы Ахья белгили дин эм жамауат къуллукъчу эди. Акъбайланы Ахьяны бла Исмайылны ишлерини юсюнден айтхан заманда, дайым «биринчи» не да «биринчиледен бири» деген сѳзле айтылгъанлай турадыла. Акъбайланы Ахья къарачай жамауат школланы биринчи устазларындан болгъанды. Ол къатышып, Къарт-Джурт элде бир классы болгъан биринчи школ ачылады. Ахья жашына алапат билим алдырады. Исмайылны сабий заманы Огъары Басханда анасыны жууукъларында – Эфендилада – ѳтеди. Ол анда Орусбийланы школларына жюрюгенди. Артда атасы аны окъуугъа Къазаннга жибереди. Къазанда медиресени бошап, Исмайыл окъууун Къырымда, ызы бла Тифлисте, Бакуда эм Стамбулда бардырады. Юйюне къайтханда, ол Тебердини школунда устазлыкъ этеди. Халилланы Саид бла къызчыкълагъа деп, биринчи школну ачаргъа онг табады. Ол ана тилден «Ана тилим» (1916) деген басмадан биринчи чыкъгъан дерсликни жазгъанды. Ол заманда, къумукълуладан сора, Шимал Кавказда аллай дерслиги бир халкъны да болмагъанды. Ол аджама алфавитде – дагъыстанлы алимле арап графиканы мурдорунда къурагъан алфавитде жарашдырылгъанды. Китапланы ол аджама алфавитде къолу бла жазгъанды, артда аланы аны сохталары кѳчюрюп жазгъандыла.

Бнкъылапха дери къарачай поэтлени ичлеринде энчи жерни чамчы поэт Джанибекланы Аппа (Къалай улу Аппа) алады. Алгъа манга аны назмулары былай бир бош, ачыулу, къутсуз, услу жазылгъанча, къужур кѳрюннгендиле. Алай хар бир тизгинни тынгылы, иги эс бѳлюп окъуй баргъаным сайын, аны чыгърмачылыгъы, аны бла бирге уа поэт кеси да, манга ангылашыныулу, кѳлюме келише баргъанды. Жашаугъа кѳз къарамы бла – демократ, халына кѳре – къаугъачы, ол жамауатны байлыкъ-жарлылыкъ жаны бла къауумлагъа юлешиннгенин битеу кѳлю бла суюмейди, не тюрлю адылсызлыкъгъа да, адамны сыйы-намысы бла ойнаргъа умут этмекликге къаты, къаршчы сюеледи. Поѳзияны магъанасын ол: «Онгулагъа жау болдум – онгсузлагъа жакъ болдум», – деп ангылайды.

Джанибекланы Аппаны битеу жашауу – дуняны залимлерине, аланы адамланы басынчакълагъанларына къаршчы сюелиу эди. Дуняны залимлери анга кесинги сѳзюнг бла жамауатны къозгъайса деп даулайдыла:

*Малчы жашланы тынгылатып,
Байлагъа къаричы кюрешесе,
Тилинги ангылатып сѣлешесе,
Жалчы къауумну терилтесе,
Къыркъынджик этип¹ кюрешесе...*

Аппаны ачы сѣзлю, жютю акъыллы, тири назмусу байланы бек чамландырады. Ол кеси уа сѣзню алапат кючюн ангылайды. «Мени сѣзюм окъдан джитиди, тешип ѳтеди темирден», – деп ѳхтем айтады. Ала [байла] ача берип, къутулургъа умут этедиле, аны къоркъутургъа кюрешедиле:

*Жалынып, жалбарып кѳрдюле,
Байла мени бла келишимдиле.
Мал, ырысхы берейик дедиле
Тегаран² жап ауузунгу, Аппа,
Бизге салма, этме хата.
Сѣзлеринги жютю айта,
Заран боласа дедиле.*

Алай Джанибекланы Аппа ала бла келишим этерге унамайды. Сора аланы жаулары болады. Бола тургъан къоркъуулу ишни поэт бек иги ангылайды, алай къоркъгъанын хорлайды, нек дегенде тынч, сау-эсен жашауну кесин сайлагъандан эсе, ол азат сѣзню, азат акъылны, азат оюмну багъалы кѳредди. Аны аллай къаршчылыгы ючюн тутадыла да, къыралны шимал жанына ашырадыла. Битеу жашауун жолда, сюрюучюлени отларыны къатларында, жулдузлу ачыкъ кѳкню тюбюнде, туугъан тауларыны хауасын, желин солугъан, кеси да желча, эркин болуп жашагъан, энди уа жер тюбюне тюшеди, таш кѳмюр чыгъарады. Ата журтундан узакъда, ол тѳрт узун созулгъан жылыны Соловкиледе ѳтдюредди. Шималны кеси бла, аны сур табийгъаты бла тюбешиу анга жүрек къыйын болуп тюшеди. «Мени жауум келсин быллай Салавкагъа, итлени жегелле чанагъа», – деп жазады ол.

Аппаны айтханына кѳре, ол Ата журтун эсгере, кѳп кере жилигъанды, ана тилини тауушун унутмаз ючюн, кеси кеси бла сѣлешгенди. Алай аны бир зат да бюгаллыкъ туююлдю, аллай бир къарыулу адам болмаса да:

*Ой, кѳп кере журтума тансыкъ болуп жилидым,
Сууукъ, ач да болуп, къыйналдым,
Алай а анда да бар эдиле:
Артыгъы бла азап сынагъанла,
Бизни жукъгъа да санамазча адамла.*

¹ Къыркъынджик этип – къыйнап.

² Тегаран (къарч.) – жалан да.

Аппа юйюне кьайтады, жангыдан битеу Къарачайда аны хылик-кядан, масхарадан толгъан назмулары, жырлары эшитиледиле. Ала татыусуз ашда ачы чибжи кибик эдиле: кюйдюрген, кьозгъагъан эм да хайырлы. Аны назмула жазгъаны жалан да хыликкя, самаркьау эпиграммала бла чекленмейди. Кесини масхара назмуларында ол кьызгъанчылыккыны, эки бетлиликни, ата-бабаланы адет-тёрелерин бузмакылыккыны хыликкя этеди. Адам улуну бурунггу кьонакь алыу тёрени сакълагъаны – Аппагъа адамлыккыны ёлчемиди, нек дегенде кьонакь алыу чомартлыккыны, уяты-бети болмакылыккыны, иш кёллюлюккю излейди.

Алай ол тири, жютю акъыллы тизгинлени арасында жангызлыккыны мудахлыгъы да эсленеди. Ол адылсызлыккыны бла дуняяны кьурамы алаамат болмагъанын ангылагъанданды. Жууукъ-ахлу, тенг а аны сылтауун башхада кёредиле, аны юйдегили этерге умут этедиле. Аппа сёзню оюннга буруп, аланы тырмашыуларын унамайды. Неден да бек эркинликни суйген, юйюр-миолк деген ауарасы, ауурлугъу болмагъан, ат юсюнден тюшмеген Аппа калак айланган жашауну бардырады. Аны жангыз хазнасы – Сары деген ышаннгылы аты эди. Аппа аякь бла айранны узатхан адамны кьолундан аяккыны алырдан алгъа, андан атына бичен беририн тилей эди. Аны суймеклиги – жалан да эркинлик, байлыгъы уа – назмула болгъандыла.

Джанибекланы Аппаны поэзиясы – адамланы бет сыфатларын кеслерине артха кьайтарып кёргозтген кюзгю кибикди: ма кьонакьдан гыржынны букьдургъан кьызгъанч, кирли, жаншакь тиширыу, ишни суйген эм бетлери болгъан элчилери... Бир бирде ол сау элlege багъа бичеди: азыракь – жаратхан, ыразылыкь сёзле, кёбюрек а – чанчхы, ачыу тийген сёзле. Тынгылагъанла аны масхарасын, чамын бек багъалагъандыла.

Манга къарачай поэзия бла къарачайлы поэтле ынкылапха дери алай кёрюннгендиле: фахмулула, тюз ниетлиле эм таза жүрекклиле. Аланы хар бирини юсюнден тохтамай айтып турургъа боллукьду, нек дегенде аланы хар бири оюмланы эм сыфатланы талай дунясыды. Ол дуня уа уллу, кенг жайылып бериледи, ол дуня артда жангычылыккыгъа саналырча, жангы рифмаланы бла аз тюбеген сёз тутушланы излемей, терс жерлени тинтип кюрешмей, бир башха тюрлю айтыуну излемей. Ала ана тилде тийишлисича жашайдыла, ана тил а аланы чыгъармаларындан женгил эм тынч тёгюледи, аны ариулугъун бла теренлигин, кесгинлигин бла ачыкылыгъын кёргозте. Поэтлеге халккыны ичинден чыкыгъандыла, халккыны келечилеридиле дерик туююлсе. Ала кеслери халккыдыла – аны битеу кьыйынлыгъы эм азап чегиуюу бла, кьууанчы эм ахшы умуту бла, кишиликке, намысха, асыллыккыгъа кёз къарамы бла, узун тарых жолунда кьоранчы эм тапхан заты бла. Ол кезиудеги къарачай поэзия – бурунггу эм дайым жашлай тургъан халккыны поэзиясыды.

АНАЛАНЫ Хулима
кёчюргенди.

АНА ТИЛИМ – ЖАНЫМ-ТИНИМ

Къалай ариу айтылады: «Ана тилим – жаным-тиним». Анагъа айтыр сёздедиле была. Ана тил – «ананы тили» деген магъанадады, сора жан да, тин да къошулады бери, андан да уллу сый берирге. Инжил къалай башланнганын билмеген хазна адам болмаз: «Эм алда – сёз эди». Сёз а тилни бир кесекчигиди, уллу черекни суу тамычысы кибики, хунаны, межамны, къадама къаланы ташлары кибики.

Тил – ол халкъны тарыхыды, аны келир кюннге, жангы бийиклеге элтген ёмюрлюк жолуду, аны себепли биз тилни билмесек – тарыхыбызны билмейбиз, алгъа элтген жолубузну да кёрмейбиз, алай бла абыну да, ажашу да бизни жол нёгерлерибиз болуп къаллыкъдыла ёмюрден ахыргъа.

Тюрк тилле дуняда эм бай тиллеге саналадыла. Жер жюзюнде эм айтхылыкъ тилледе окъуна дуня бла бир тюрк сёз барды. Сёз ючюн, инглиз тилде эм аздан төрт жюз тюрк сёз барды эм эрттегили тиллеринде окъуна, къайсы бирин айтырыкъса? Орус тилни уа – ючден бири, андан да аслам туююл эсе. Немец тил «doutgch» «халкъданды» деген магъананы тутады жалан да; инглиз тил а «инглладан» деген магъанадады, къалгъанланы къойсакъ да... Башха тилледе да ана тилни баш магъанасы, бизни тилибиздеча, алай жууукъ, алай хычыуун туююлдо. Бизде уа ана тил... ананы тили, тийишлимиди, сора, айтхылыкъ тилибизни унутургъа. Тюрк тилледе уа эм эрттегиле бизни къарачай-малкъар тилни санайдыла. Аны мен къурамайма, аны белгили алимле чертип айтадыла, алыкъа бу оюмгъа угъай деп, бир киши да чыкъмагъанды.

Жер-суу атланы бу жол бир жанында къояйыкъ, ала, бир да болмагъанча, баямдыла. Сёз ючюн, «гун» деген сёзню алсакъ, бир талай жерде эсгериледи ол бизде: «Гун тала», «Гунделен», дагъыда «гунч». Башхача айтханда, «гунч этерме», «гунча этерме» – ташны ташда къоймам дегенча.

Атаман... Эки сёзден къуралады: ата бла ман – атамен не да манга – тауча, меннге – къарачайча. Ман – ол бизни эрттегили сёзюбюздю, бюгюглюкде уа – мен. Мындан алгъа Мусукаланы Сакинат кёчюрюп, «Манас» ана тилибизде энчи китап болуп чыкъгъанды. Къыргъызда Манас къырал учрежденияны президенти Талантаалы Бакчиев айтхан эди аны бла байламлы, къайсы миллетден да, къазахы болсун, уйгъуру болсун не да хакасы болсун, барындан да бизге эм къаршы, эм жууукъ къарачай-малкъар тилди деп. Ол алай айтхандан сора, келеди башыма бу соруу: Манас а къалай кёчюрюле болур, ярабий? Адабиятда Манас «интеллект» деп кёчюрюле болур деп, арсарлы айтылады. Быллай ангылатыулагъа ийнаннган къыйынды. «Ман

ас» да «Ата Ман» да тилибизни бир жоругъу бла къуралгъан къош сёзледиле. Аланла бла Асла болмагъан жер а къайда барды Евразияда? Сора, ол алай нек болгъанды дериклеге айтама: ёз халкъындан алыкъа фыйгъамбар ёмюрде да чыкъмагъанды. Къайсы не менме деген халкъланы да ал, ол алайды... Келигиз энди сёзню эки жикге бёлейик: «Ман» бла «Ас». Не чыгъады?! Мен асма – Ман ас...

Энди бу тукъум затла бла алимле – филологла бла тарыхчыле – кюрешселе керекди. «Билляча» рубрика 1983 жылда «Минги-Тау» журналны биринчи номеринде ачылады. Анда мен анамдан эшитген «Билдим, билдим, билляча» деген сабий назмучукъну басмалагъан эдим. Муну хар ким аналарындан, аталарындан башха тюрлю да эшитген болурла, аны себепли назму башхаракъ сёзле бла да айтылып жазылгъанды.

Тилибизни юсюнден дагъыда бир айтырыгъым барды – аны эрттегилигини, байлыгъыны юсюнден. Аллахны ахшылыгъы бла, мен бир талай жерледе бола келгенме. Белгили ингушлу поэт Джемалдин Яндиевни 100-жыллыгъын белгилерге барабыз Дюгерге, Владикавказдан аз ёрге ётгенлей, Балта деген бир элге. Яндиев анда 1916 жылда туугъанды. Сора анда адамладан сорама, Балта деген не магъананы тутады деп. Ала айтадыла, бу сёз бизде ингушлулада, не дюгерлиледе жюрютюлген сёз туююлду деп. Бизде уа, Къарачайда бла Малкъарда къайсы къагъанакъ да биледи балта не болгъанын. Аны бла байламлы тилибизде нарт сёзле, айтыула да бардыла: Балтада, сапда да барды; Балтада тохтамагъан сап кибик эм д. а. к. Ол да алай болсун, бир жыл Дагъыстанда болама, Расул Гамзатовну туугъан кюнюнде. Бизни таулагъа элтедиле къонакъбайла, Гунибге. Анда Гунибде болмасанг, сора Дагъыстанда болмагъанса де да къой деген айтыу барды мындагъы халкълада. Ары машина бла сау тёрт сагъат барабыз, Къаракъойсууну юсю бла. Бу суу Аваркъойсуугъа къошулады. Къонакъбайыбыз Дагъыстанны Жазыучуларыны союзуну председатели Магомед Ахметовха сорама, бу сууну аты къалай кёчюрюледи, сора, не магъананы тутады бу деп. Ол а алай айтады: «Гунибде алгъын кимле жашагъанларын билмейбиз, аварлыла бери кеч келгендиле, бизни тилден аны кёчюрюрге болмайды». Бу биз баргъан жер Салта районду, аз арлакъда, таула табада бир ариу чучхур да барды. «Салта сууакъгъан» – ол да кёчюрюлмейди. Энди Гунибни билмеген хазна адам болмаз. Мында Имам Шамильни жесирге алгъандыла, артда уа былайда миллион орус алтын сомгъа орус къала ишлегенди пагъах дегенни да айтады. Энди бери бир къарагъыз, Дюгерде Балта бар эсе, Дагъыстанда Салта барды, «салтача» уруп келген чучхур... Къаракъойсуугъа уа бир къарайкъ... Къара къой суу. Ангылашынады да бизнича, тауча.

Биз а жалан муну ючге бөлебиз, жаш да, кьарт да ангылайды да, ачыкълар кереклиси жокъду да...

Талай жыл мындан алгъа Башкьортостаннга чакъырадыла да, ары барама. Анда уа бизни Нюрлю Гербековну Къарачайдан, Тюркден, Арсланны бюгюннгю «Тюрксанат» журналны баш редакторун, мени да Агдил сууну (Белая река) боюну бла таулагъа элтедиле. Уфадан бир юч жюз километр баргъандан сора, бир ариу кёлню къатында тохтайбыз. Кийик атланы сютюднен этилген къымыз бла да сыйлайдыла. Биягъы мен кёлню атын сорама. Айтадыла кёлню аты «Жылкы чыкыгъан кёлдю» деп. Дыркъ деп эсиме Къарачайда «Жылкы батхан кёл» болгъаны тюшеди. Мен да: «Сора бизде таулада кёлде жылкы батхан эсе, сиз а аны тутуп, саууп, къымыз этип, ох деп турасыз», – деп, ойнаргъа кюрешген эдим. Быллай юлгюле дуния бла бирдиле, къайсы бирин айтырыкъса, къайсы бирин къоярыкъса?!

Къайсыбыз чыкъмагъанбыз жолгъа Минводха, Москвагъа, андан ары да. Къаллай суула, элле тубейдиле. Нальчикден башлайыкъ: Нальчик (нал + -чыкъ), Герменчик (тирмен + -чик), Чегем (чек + -им, чегим), Басхан (Басхан суу, Къобан суу, Къопхан суу, Ургъан суу д. а. к.), Къуба (къумалы мал), Кишпек (киши бек), Къуркъужин (курка + жин), Къарагъач (къара + агъач), Малка (Балыкъ, Балыкъ суу), Кичималка (кичи + балыкъ), Тамбукан (тау + букыгъан; тюз да кёлге эннгенлей, беш тау да бирден кёрюнмей башлайдыла), Тамбийкъан деп да айтадыла (Тамбий + къан), Бештау (беш + тау).

Келигиз энди Бештауда бир кесек тохтайыкъ... Хар бири да бу атланы бизнича, тауча, къарачай-малкъарча кёчюрюледди. Китаплагъа къарасанг, анда угъай демейдиле, алай ала тюркча кёчюрюледди деп жазылады. Герменчикни окъуна алайыкъ, бизнича Тирменчикди, тюркча уа *degirmen* болады. Къайсы тюздю? Бештау... Тюрк тилден кёчюрюледди деп айтылады, болсун... Алай тюрк тилде таугъа *dag* (даг) дейдиле – келишмейди, тюркча эсе, **Бешдаг** боллукъ эди. Энди андан ары барайыкъ, къумукъча болур дегенлеге эсгертирикме. Къумукъча беш – беш эсе, тау а дагды (**Дагестан, тау кырал**). Энди, угъай, ногъай тилден келеди бу дерикле да болурла. Алай аланы да арсар этерге сюеме. Хау, ногъайлыла таугъа тау дейдиле, тюздю. Алай, не медет, бешге уа ала беш демейдиле, бес дейдиле. Сора, ногъайча эсе, **Бестау** боллукъ эди.

Къзахлылада да тюз алайды – бешге бес дейдиле. Къыргызлыла да бешге беш дейдиле, алай таугъа тоо дейдиле. Сора ким къалады, жалан да бизни деменгили тилибиз – къарачай-малкъар тил. «Татарлыла уа?!» – деп кычырлыкъла да болурла... Алай аланы да кыйынлары суугъа кетгенчады. Татарлылада бешге – биш, таугъа уа – таулар дейдиле. Энди

бери къарагъыз, Бештау тюркча болса эди, **Бешдаг** боллукъ эди, къумуча да – алай. Ногъайча не да къазахча уа – **Бестау**, къыргъызча – **Бештоо**, татарча уа андан да аламат – **Биштаулар**. Жалан да тюз болуп, къарачай-малкъарчасы къалады. Къайсы бир миллетде да тюзню кёре тургъанлай, анга угъай деген адепсиз эм тийишсиз ишге саналады. Бизде андан айтадыла, эшта да, кёзю кёргенни кётлек женгер деп.

Бусагъатда айтханым – уллу тенгизни бир тамычысыды. Бу тукъум юлгюле эл бла бир боладыла. Къайсы бирин айтхын?! Алай биз, ыразы болсагъыз, бу соруугъа дайым къайта турургъа боллукъбуз.

Тилибизни ариулугъун, теренлигин, тагы сууларыбызча тазалыгъын букъдурургъа бирибизни да муратыбыз жокъду. Аны себепли бизни ата-бабаларыбыз къаллай айтыула бла, жырла, таурухла бла ёсе, аны тилибизге къалай батханларыны мурдор ташларын басмалайбыз.

Къуш къанатлы тилибиз болгъанын ма быллай тизгинле баям этип къоядыла: «Кесине жау кесине тау кёрюнюр»; «Душман ёлю болмай, уллу кёллю болма»; «Билеги кючлю – бирден онглу, билими кючлю – мингден онглу».

БЕЛЛЯУ

Ары къара, бери къара,
Къалкъы да къал, татлы бала,
Чалгъы чала, бели тала,
Сюйгенинден кёлю къала,
Тенглеринден алгъа бара,
Татлы бала, къалкъып къала,

БЕЛЛЯУ, БЕЛЛЯУ, ЖИЛЯМА

Белляу, белляу, жилиама,
Кёзлерими гинжиси,
Белляу, белляу, тынч жукъла,
Жюрегими инжиси.
Акъ сютюмю береме,
Жукъла, кийик улагъым.
Жаным кибик кёреме,
Мени жарыкъ чырагъым.

Кече-кюннүм сагъайып,
Ауур кёрмей, жүрүдүм,
Сен жилисанг, жүрегим,
Бузча болуп, эрийди.
Байны малы кёп болур,
Жарлы малы арыкъды,
Жарлылыкъгъа жилиама,
Жарлы кюннү – жарыкъды.
Тобугъумда ёсдюрюп,
Уллу жашчыкъ этерме,
Рахат болуп жүрегим,
Муратыма жетерме.
Акъылбалыкъ сен болсанг,
Сени халкъгъа берирме,
Бир насыбым бар эсе,
Элге жарап кёрюрме.

КЪЫЗЫМ, КЪЫЗЫМ, КЪЫЗТАНА

КЪЫЗЫМ, кЪЫЗЫМ, КЪЫЗТАНА,
Жүрүй эди жүз тана,
Жүзүсю да – акъ тана,
КЪЫЗЫМ келе, махтана.
КЪЫЗЫМ, кЪЫЗЫМ, КЪЫЗТАНА,
КЪЫЗЫМА келир жүз тана,
Жүзүсю да – къаназир
Белги аты – акъ ажир.
КЪЫЗЫМ, кЪЫЗЫМ, КЪЫЗДАРИЙ,
КЪЫЗЫМА бузарма жүз дарий.

ТАРТА-СОЗА

Тарта-соза,
Жашчыкъланы оза.
Тарта-соза,
Къызчыкъланы оза.

Тарта-соза,
Барысын да оза.
Тарта-соза,
Чабып барды тузлагъа,
Башын урду бузлагъа.

КЪОН, КЪОН, ГЕБЕНЕК...

Къон, къон, гебенек,
Аття атха миндирир,
Анния эмчек ичирир.
Жетип сени тутайым,
Къанатынгы сылайым...

БИРДЕ – БЕШИК

Бирде – бешик,
Экиде – эшик,
Ючде – ючлеп,
Тёртде – тергеп,
Бешде – бёгек,
Алтыда – ашыкъ,
Жетиде – къашыкъ,
Сегизде – сенек,
Тогъузда – токъмакъ,
Онда – оймакъ,
Бузда – таймакъ,
Абил билим,
Чыкъсын тилинг!

ОН БЕШ, ОН БЕШ, ОН БЕШ

Он беш, он беш, он беш
Сен санасанг да – он беш,
Мен санасам да – он беш,
Сюйсенг – сана, сүйсенг – къой,
Он беш, он беш, он беш.

ЧУУ, ЧУУ, ЧУУ АЛА

Чуу, чуу, чуу ала,
Эки чычхан суу ала.
Амма боза бишире,
Акка кийик тюшюре.
Босагъадан абына,
Сакъалчыгъты къабына.
Къаз къумукъдан келеме,
Ит къапханды, ёлеме.
Дыммыл, дыммыл, дыммылдыкъ,
Баш энишге жыгъылдыкъ
Ёрге туруп чабышдыкъ,
Суу алышмакъ алышдыкъ.
Дыммыл, дыммыл, дыммылдыкъ.
Быйыл тары битмейин
Къала эсе, къырылдыкъ¹.

ЭРТТЕ БИРЕУ БАР ЭДИ

Эртте биреу бар эди,
Темир тиреу бар эди,
Таш тегене бар эди,
Агъач элек бар эди.
Къумурсхадан къой этип,
Къумгъа жайгъан бар эди,
Къара сууну къайнатып,
Къаймакъ алгъан бар эди.
Къарт атасын жаш этип,
Къатын алгъан бар эди.
Къарт анасын жаш этип,
Эрге берген бар эди.

¹ Бу кырчыкъны сабийле бир жерге жыйылып ойнагъан заманда, кълларын жумдурукъ этип, бир бири кълларыны тышындан эки бармакълары бла тутуп, алай айтып болгъандыла.

Ёлген атны сау этип,
Чариш этген бар эди.
Къошдан юйге келмейин,
Жашап тургъан бар эди.
Чегетде кёгет жыйып,
Ашап тургъан бар эди.

ЖАУ, ЖАУ

Жау, жау, жаным, жау
Жау, жау, жаусанг а,
Жаулу гюттю берейим!
Къуй, къуй, къуйсанг а,
Къуймакъ къалач берейим!
Жау, жау, жаным, жау!
Арпа унла къуяйым,
Чыпчыкъ болуп учайым.

ОЙ, ЮШЮДЮМ, ЮШЮДЮМ

Ой, юшюдюм, юшюдюм,
Таудан алма тюшюрдюм,
Алмачыкъны къапдыла,
Манга зыгыт атдыла.
Ол зыгытха базама,
Бу зыгытха базама,
Кюнден кюннге азама,
Терен уру къазама.
Урудан чыкъгъан беш эчки,
Бешиси да, айы къайда?
Къазанда къайнайла.
Омар ашыкъ ойнайды,
Омар кетди отуннга,
Къаргъа битди бутунга.

БАРА, БАРА, БАЗ ТАПДЫМ

Бара, бара, баз тапдым,
Баз ичинде къаз тапдым,
Къазны аммагъа бердим,
Амма манга баппу берди.
Баппуну итге бердим,
Ит манга кючюк берди.
Аны къойчугъа бердим,
Къойчу манга къозу берди.
Къозуну къонакъгъа сойдум,
Къонакъ манга къамичи берди,
Къамчини жерге урдум,
Жер манга чёмюч берди.
Чёмючню суугъа атдым,
Суу манга кёмюк берди.
Кёмюкню тапкагъа салдым.
Ол жанындан – бир мияу,
Бу жанындан – бир мияу,
Жетдиле да, хап-хуп этдиле,
Ичдиле да кетдиле.

КЪАЯ, КЪАЯ

Къая, къая,
Урунганынг – зая,
Къая, къая,
Байлыгъынг – зая.
Къая, къая,
Сютюнге – мая.
Къая, къая,
Къошунгда – къонакъ,
Айта билген жомакъ,
Жомагъы – эмеген,
Кёзю бла кёрмеген...

Къонакъны къолан жамычысы,
 Къолунда – кийиз къамичиси.
 Жамычыны – быкъыгъа,
 Къамичини – жырмыгъа,
 Къонакъны жары тончугъу,
 Жанында – жангыз сомчугъу.
 Чабырлары тюклюдю,
 Эшекчиги жюклюдю.
 Къонакъгъа къомгъаза,
 Гоппан бла бир боза.
 Боза туююдю, сырады,
 Сыра туююдю, айранды,
 Къонакъ къолгъа алгъанды,
 Гоппанны тубюне къарагъанды.
 Къонакъгъа – къаймакъ,
 Келтирди эсе бир табакъ.
 Къонакъны аты Къаншауду,
 Табакъ туююдю, ашлауду.
 Къонакъгъа къонакълыкъ этдиле,
 Хантны ашлаугъа тѣкдюле,
 Ашыкъ-бушукъ
 Тѣгереклешдиле,
 Жилик-жилик
 Юлешдиле.

ОЙ, УЛЛУ КЪУШ, УЛЛУ КУШ

– Ой, уллу къуш, уллу къуш!
 Кел да, манга тѣшек эт,
 Къыртчыгъадан эшек эт.
 Къайгъы сала учсанг а,
 Тауукъланы жулкъасанг а...
 Таш тийсин да бутунга,
 Улуй баргъын журтунга:
 Къанынг-къунунг къазаннга,
 Къарын жауунг шауданнга.

- Шаудандан а не чыгъар.
- Къары-къары мёз чыгъар
- Къарт кишиден не чыгъар?
- Сабыр-сабыр сёз чыгъар.

БАП-БАП, БАППАХАН

Бап-бап, баппахан,
Юй тьюбюнде – сары теке,
Сандыракъгъа бара теке,
Жигейчиги жары теке,
Ичгенчиги боза теке,
Текелени оза теке.
Къош ичине кире теке,
Таш юсюне мине теке,
Бурма теке, бурма теке,
Къая ранда тура теке,
Агъач къабукъ къыра теке,
Жашчыкъланы ура теке.
Чырпы бюксем, къыркъа теке,
Ачыулансам, къоркъа теке.
Дыгъы-дыгъы этейим,
Оюннга тюзетейим,
Сакъалынгдан салдырайым,
Истемейге бардырайым!

ДЫММЫЛ, ДЫММЫЛ, ДЫММЫЛДАЙ

Дыммыл, дыммыл, дыммылдай,
Къазан аса, къымылдай,
Къарсны къысха къагъайым,
Отну шынкъарт жагъайым.
Сыбызгъымы согъайым.
Эркечими багъайым,
Дыммылдуугъа барайым,

Баста булгъай къарайым.
 Ашап-тоюп жырлайым,
 Къаялада олтуруп,
 Тауда бёрю марлайым,
 Мылтыгъымы къондуруп.
 Сюрюуюмю сюрейим,
 Арбазымы кюрейим.
 Энтта салып ашайым,
 Борбай ала онгайым.
 Дюгю тоюн этейим,
 Дюге согъа тепсейим.
 Сюйгениме тубейим.
 Дюге, дюге, дюгерим,
 Бюге, бюге, бюгерим,
 Тансыкъ тепси суйгеним,
 Мени азыкъ нёгерим.

БИЛДИМ, БИЛДИМ, БИЛЛЯЧА

Билдим, билдим, билляча,
 Биллячагъа – чомача.
 Чомача деген – чум терек,
 Терек деген – темир къая.
 Къая деген – къамичи баш,
 Баш деген – бармакъ тогъай.
 Тогъай деген – токъсу Малик,
 Малик деген – малтин къутукъ,
 Къутукъ деген – къула тары.
 Тары деген – ёрме къайиш,
 Къайиш деген – къара жилин.
 Жилин деген – жилинпиш.
 Аджиланы узун къыз,
 Ары секир, бери секир,
 Секиралмасанг, отха тюш.
 Табанынга – темир тиш.

САБИЙНИ БУЛЖУТХАН СЁЗЛЕ

1

Тыпыр-тыпыр-тыпыр! – Шайтанчыкъла къачдыла.
Дюнг-дюнг-дюнг! – Эмегенле сюрдюле.
Хау-хау-хау! – Итчикле да юрдюле.
Къыл-къыл! – Къоянчыкъла кюлдюле.

2

– Ой, жияуукъ, жыляуукъ!
Къатынлагъа – биямукуъ!

– Сен кесингсе жияуукъ!
Къатынлагъа – биямукуъ.

БЁРЮ БЛА БОРСУКЪ

Бёрю:

– Ой, борагъайым, борсугъум,
Чыкъсанг а, борсукъ, уядан чыкъсанг а,
Мен айтханнга эсинги бир бурсанг а!
Бу тауладан ол таулагъа барайыкъ,
Ол тауладан ирик жасакъла алайыкъ!
Чыкъ, борсукъ, бери!

Борсукъ:

– Угъай, угъай, угъай!
Чыкъмайма мен, бёрю, чыкъмайма,
Бу тауладан ол таулагъа барыргъа,
Ол тауладан ирик жасакъла алыргъа.
Биз, Бёрю, шаухал бийлери тюйюлбюз,
Ары барсакъ, аман болур кюнюбюз.
Чыгъарыкъ тюйюлме!

Бёрю:

– Ой, борагъайым, борсугъум,
Чыкъсанг а, борсукъ, уядан чыкъсанг а,
Мен айтханнга эсинги бир бурсанг а.
Жылкыны атасы уллу ажир келеди,
Уруп, белинден эки этерме.
Ал жаны татлы болады,
Ал жаны – мени,
Арт жаны – сени,
Чыкъ, борсукъ, бери!

Борсукъ:

– Угъай, угъай, угъай!
Чыкъмайма мен, бёрю, чыкъмайма,
Ол сёзлени мени алдаргъа айтаса,
Мени ашар ючюннге чакъыраса!
Чыгъарыкъ туюлме!

Бёрю:

– Ой, борагъайым, борсугъум,
Чыкъсанг а, борсукъ, уядан чыкъсанг а,
Мен айтханнга эсинги бир бурсанг а.
Сюрююню атасы тогъаймюйюз къочхар келеди,
Уруп белинден эки этерме,
Ал жаны татлы болады,
Ал жаны – сени,
Арт жаны – мени,
Чыкъ, борсукъ, бери!

Борсукъ:

– Угъай, угъай, угъай!
Чыкъмайма мен, бёрю, чыкъмайма,
Аман жанадыла кёзлеринг,
Аман чыгъадыла сёзлеринг,
Чыгъарыкъ туюлме!

Бёрю:

– Ой, борагъайым, борсугъум,
Чыкъсанг а, борсукъ, уядан чыкъсанг а,
Мен айтханнга эсинги бир бурсанг а.
Эчки сюрюулени атасы къылычмюйюз
Къарт теке келеди,
Уруп белинден эки этерме,
Ал жаны татлы болады,
Ал жаны – сени,
Арт жаны – мени,
Чыкъ, борсукъ, бери!

Борсукъ:

– Угъай, угъай, угъай!
Чыкъмайма мен, бёрю, чыкъмайма!
Ол сёзлени мени алдаргъа айтаса,
Мени ашар ючюннге чакъыраса.
Чыгъарыкъ тюйюлме!

Бёрю:

– Ой, борагъайым, борсугъум,
Чыкъсанг а, борсукъ, уядан чыкъсанг а!
Мен айтханнга эсинги бир бурсанг а.
Ашагъанла, харип, айтып ашамайла,
Ашагъанла мен жарлыгъа ушамайла.
Сени ашасам, жанмагъан отха тюшейим,
Санларымы ёлген итле кемирсин,
Къабырымда ёлген молла окъусун,
Ёшюнюме окъсуз ушкок атылсын,
Сюймегеним тюз боюнундан тагъылсын!
Чыкъ, борсукъ, бери!

Борсукъ:

– Угъай, угъай, угъай!
Чыкъмайма мен, бёрю, чыкъмайма,

Аман жанадыла кёзлеринг,
Аман чыгъадыла сёзлеринг,
Чыгъарыкъ туююлме!

Бёрю:

– Ой, борагъайым, борсугъум,
Чыкъсанг а, борсукъ, уядан чыкъсанг а,
Мен айтханнга эсинги бир бурсанг а.
Бишген тауукъну сен аллыма келтир,
Ашамасам, сен мени ур да ёлтюр,
Мен суусуз къалгъан тенгизге батайым,
Этден тоюп, кюн турушда жатайым,
Къойдан толу орунга тыгъылайым,
Анда киши да кёрмейин къалайым!

БЁРЮГЕ СОРУУ ЭТИУ

Бёрюню төреге чакъыргъандыла да, соруу этген-
диле:

– Кеченг жокъ, кюнюнг жокъ,
Айланаса чапханлай.
Юйюнг жокъ, бауунг жокъ,
Бир ышыкъ тапмагъанлай,
Жайынг жокъ, къышынг жокъ,
Жюрюйсе буюкъгъанлай.
Жер юсюнде къарда, бузда къаласа,
Сууукъ, ач болуп жатаса,
Сыйынг бир да къалмагъанды,
Сени тенгнге киши тартмайды,
Айланаса хаман жутланганлай.
Ма болумунг алайды,
Сенден жарлы жан болмаз,
Кесинг да бездирдинг жер жюзюн,
Кетди аман бла кюнюнг.
Нек этесе, ой, сен былай

Нек билмейсе жарашып жашай?
Бу төрт аякдан да бошайса,
Къыйынлыкда азап бла жашайса...

Төречиле былай дегенлеринде,
Алагъа былай жууап бергенди,
Ауузундан келе силегейле:
– Угъай, мени бу төрт саным,
Сау болуп, мени жаным,
Чырт да ач къалмайма,
Арымайма, тозмайма,
Ала мени инжилтмейле,
Хар заманда багъалла,
Ашарыкъ-ичерик табалла.
Ыйыкъда къарыным бир токъ болады,
Къайгъым, сагъышым жокъ болады,
Мени къарыным тойса, сууукъ ётмейди,
Зарауатлыкъ жетмейди.
Алай бла жашайма,
Жалкъаула бла сансызладан
Юлюш алып ашайма.
Мен да бу турмушну башыма
Мисирге санап турама.
Не осалгъа саналсам да,
Журтун сатхандан онглума.

Ма бу тукъум белляула, оюнчакъла, таурухла, булжутуула, тамсилле бла ёсгендиле бизни аталарыбыз бла аналарыбыз. Келигиз, аппала, аммала, атала, анала, бу айтыулань биз энтта да эсибизге тюшюрейик, кёлюбюзде къайтарайыкъ, сора сабийлеге айтайыкъ, эслерине сингдирейик. Ана тилибизни татыуу быладан башланады, аны сакъларгъа бу жолдан уллу жол жокъду.

ДОДУЛАНЫ Аскер,
КъЧР-ни халкъ поэти

БАШЛАРЫ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН ТУУГЪАНЛЫ – 85 ЖЫЛ

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля. Суратлау сёзю устасы. <i>Статья</i>	2
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Назмула	8
ТЁППЕЛАНЫ Алим. Толгъурланы Зейтун. <i>Статья</i>	10
Толгъурланы Зейтунну юсюнден айтылган сёзле.	30
ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун. Кёк гелеу. <i>Романдан юзюк</i>	40

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИПГЕ – 75 ЖЫЛ

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Жашауума ыразыма. <i>Ушакъ</i>	71
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Назму	79
БЕППАЙЛАНЫ Муталип. Назмула	80

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИННГЕ – 75 ЖЫЛ

ТЁППЕЛАНЫ Алим. Ёлмезланы Мурадинни юч сабаны. <i>Статья</i>	87
Ёлмезланы Мурадинни юсюнден айтылган сёзле	103
ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Назмула	107

ТЮРК ДУНИЯСЫ

ДОДУЛАНЫ Аскер. Къзаха эпосла. <i>Статья</i>	121
Къобланды батыр. <i>Къзаха эпос</i>	124

«МИНГИ-ТАУ» ЖУРНАЛНЫ КЪОНАГЪЫ

Николай ПРОКОПЕЦ. Театральный компонент в лирической поэзии. <i>Статья</i>	153
--	-----

ТАУ ХАПАР

БЕККИЛАНЫ Омар. Жаболаны элни жигер кызы. <i>Хапар</i>	160
КЪАСЫМЛАНЫ Аминат. Хыйны. <i>Хапар</i>	166
КЮЧМЕЗЛАНЫ Айза. Хапарла	170

АЙТХЫЛЫКЪ АДАМЛАРЫБЫЗ

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия. Ушакъла	174
---------------------------------------	-----

КЪАЛАМ СЫНАУ

ЖАНГУРАЗЛАНЫ Марика. Назмула	186
--	-----

КЕСАМАТ СЁЗ

ЖАБЕЛЛАНЫ Лидия. Ынкылапха дери къарачай поэзия. <i>Статья</i>	189
--	-----

БИЛЛЯЧА

ДОДУЛАНЫ Аскер. Ана тилим – жаным-тиним. <i>Статья</i>	206
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (234)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.
Подписной индекс П5890

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 09.04. 2024.
Выход в свет 23.04. 2024. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. SchoolBookC. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14, 00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1109 экз. Заказ № 749.
Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 46,45 руб., за 6 мес. – 139,35 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

Эттеланы Сагъитни жашы Борис – немец тилни битеу диалектлерин, ингилиз эм тюрк тиллени да бирча иги билген, арап эм француз тилледе эркин сөлөшгөн, арт жылларында уа кытай тилге юйрене тургъан – Шимал Кавказны тарыхында халкъла аралы байламлыкъла жюрютген биринчи дипломат болгъанды.

Атасы Сагъит, Уллу Ата журт урушда къазауат этгенликге, аны юйюрюн халкъы бла бирге Орта Азиягъа кёчюрөдиле. Борис окъургъа, билим алыргъа анда окъуна итинген адам болгъан эди. Школда окъуундан сора да, ол билимин ёсдюргенди, кеси аллына немец тилге юйренгенди. «Биз билмей эдик Борис дипломатха окъургъа мурат этгенин, МГИМО-ну къайдан тапханын да», – деп эсгерөдиле жууукълары.

1957 жылда МГИМО-гъа экзамен бергенде, Борисге 17 жыл да болмай эди. Алай аны «спецпереселенец» деп окъуугъа алмайдыла. Экзамен алгъанла: «Быллай иги белгиле бла Москваны кесинг суйген университетине-институтуна да кирирге боллукъса», – деген эдиле. «Врачха окъу», – деп да айтдыла, алай ол унамады. Ол жыл элде ишге кирип, экинчи жыл а жангыдан МГИМО-гъа кирирге барады. Бу жол а Борис халкъла аралы байламлыкъла жюрютген бёлюмге киреди. Ол дипломат болургъа бек сую эди.

МГИМО-ну проректору В. И. Педан юй бийчеси бла Эттелагъа терк-терк келиучю эдиле. Ол Борисге: «Борис, сени институтха къалай алгъан эдиле? Биз министрлени сабийлерин окъуна ненчасын къайтаргъанбыз артха», – деучю эди.

Эттеланы Борис, ол къадар тилни биле тургъанлай, ана тилин аланы бирине да тенг этмегенди. Анасындан, башха ахлуларындан да къуру да тауча сёлешириклерин тилегенлей тургъанды.

Борис дуниясын алышханда, анга 39 жыл бола эди.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

ЭТТЕЛАНЫ БОРИС

*Шимал Кавказда халкъла аралы байламлыкъла жюрютген
биринчи дипломат*